

તથા વડોદરામાં કથાવ્યાસ ધાર્મિકસંઘ પંડ્યા જેવા કીર્તનીઆઓ-
દ્વારા ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરોમાં યોજા શકીએ; અને મધ્યકાલના
આખ્યાનકવિનો પરિચય નવી પેઢીને દરાવવા માટે છૂટ પગલાં ભરી
શકીએ.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનાં અભ્યાસી અધ્યાપક બાઈ-
બહેનો, આવા મહોત્સવને બિરદાવે એમ હૃદયથી વધારે નથી.

સત્તર વર્ષ પછી પ્રગટ થતા મારા આ સંપાદનમાં રસ લેનાર
સૌ મિત્રો તથા અધ્યાપક બાઈબહેનો તથા વિદ્યાર્થીઓનો હું
આભાર માનું છું.

‘ચેતન્યધામ’

૨૪, પ્રતાપગંજ : વડોદરા ૨

મં. ૨. મજમુદાર

આરો સુદ દશમ : વિજયાદશમી, ઝ. ૨૦૨૨

તા. ૨૩-૧૦-૬૬

ઉપોદ્ધાત (બીજી આવૃત્તિનો)

‘રણપટ’ની પહેલી આવૃત્તિ સને ૧૯૨૪ માં પ્રગટ થયા પછી જે જે નવું સંશોધન પ્રેમાનંદ સંબંધી થયું છે તેનો અંતર્ભાવ કરીને આ બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરી છે. ૧૯૨૫માં મુંબાઈના એસ. એસ. સી. ખોડે તેને પાઠ્યપુસ્તક બનાવીને તેની કદર કરી હતી તે નોંધતાં સંતોષ થાય છે.

ખાસ કરીને નીચેના બે મુદ્દા અહીં પહેલવહેલા પ્રકાશમાં આવ્યા છે :

(૧) કવિના નંદુરબારના આશ્રયદાતા મહેતા શંકરદાસ સંબંધી આ કાવ્યમાં જ જેનો ઉલ્લેખ છે તે ઉપર, હમણાં ઠીક ઠીક પ્રકાશ મળ્યો છે : તે બાબતમાં ‘પરિશિષ્ટ બીજું’ જોડેલું છે.

અને (૨) બીજો મુદ્દો ‘કથા પૂરવે કહી કાંઈ હતી, તે વિસ્તારી કીધી જી’—એમ ‘રણપટ’ની બીજી આવૃત્તિ કવિએ પોતે જ રચી હશે તેનો આધાર, કડવા રર ના બે પાઠ મળ્યા છે તે ઉપરથી કહી શકાય છે—તે છે

સુબાઈ યુનિવર્સિટીના બી. એ. માટેના નવા અભ્યાસક્રમમાં ૧૯૫૦ની સાલની પરીક્ષાના મધ્યકાલના કાવ્યપ્રયોગના અભ્યાસ માટે બી. એ. જનરલ અને ઓનર્સ પેપર ૧ માં ‘રણપટ’નો સમાવેશ થવાથી, આ આવૃત્તિ હાય ધરવાની પ્રેરણા મળી છે.

અધ્યાપક-અંધુએને તથા વિદ્યાર્થીઓને મધ્યકાલીન કાવ્યપ્રયોગના પરિશીલનમાં આ આવૃત્તિથી સાહાય્ય મળશે તો મારો શ્રમ સાર્થક થશે.

‘રણપટ’ કાવ્યના મુદ્દામાં ‘અર્થાનુસારી વિરામપદ્ધતિ ચોજી છે; અને વસ્તુસૂચક દ્રૂકાં મયાળાં મૂક્યાં છે : તેથી કાવ્યનો બાવ મનમાં ઉતારવાનું સરલ થશે એમ ધારણા છે.

સને ૧૯૪૬

રામનવમી, સં ૨૦૦૫
‘ચેતન્યધામ’, પ્રતાપનંજ
૧૯૧૬ ૨.

મં. ૨. મજામુદાર

ઉપોદ્ધાત

(પ્રથમ આવૃત્તિના)

મહાકવિ પ્રેમાનંદના એક ન્હાનકડા છતાં લોકપ્રિય કાવ્ય 'સુદામાચરિત્ર'ની, કવિના બીજા પુરોગામીઓનાં એ જ વિષય ઉપરનાં કાવ્યોને સાથે જાપીને તુલનાત્મક અભ્યાસને ઉપયોગી થાય તેવી, સटीક આવૃત્તિ સને ૧૯૨૨ માં મેં પ્રગટ કરી હતી. તેને મળેલા સત્કારથી, વિત્સાહિત થઈને આ બીજું સાહસ મેં ખેડ્યું છે.

'રણ્યપત્ર'નું કાવ્ય પહેલવહેલું સને ૧૮૮૪માં 'પ્રાચીન કાવ્ય'ના પહેલા અંક તરીકે છપાયું હતું. તે પછી થોડાં વર્ષો, 'બૃહત્ કાવ્યસોહન' ભાગ ત્રીજામાં એ છપાયું છે; પરંતુ 'પ્રાચીન કાવ્ય'ના પાઠનું જ એ લગભગ બીજું મુદ્રણ છે.

'પ્રાચીન કાવ્ય'ના સંશોધકોએ એમને મળેલી એકંદરે ૭ પ્રતો ઉપરથી પાઠની વાચના નક્કી કરી હતી; છતાં એમાંની ઘણી લીટીઓ એટલી બધી ભટ છે કે તેના પ્રકાશકોને પણ તે અગમ્ય રહી હતી આ કુટિને દૂર કર્યા વગર, કાવ્યનું સંપાદન નભાવી લેવાય તેવું નહિ બને : એવું લાગવાથી, અત્યુત કાવ્યનું વિશેષ સંશોધન કરવાના હેતુથી, જુદે જુદે ઠેકાણે લખાયેલી પ્રતો એકઠી કરવા માંડી.

પરિણામે સં. ૧૭૮૭ માં ઉતારેલી મુંબઈની 'ગુજરાત દ્વાર્પસ સભા'ના સંમતિમાંની પ્રત આધારસ્થ જણાઈ હતી. તેથી શુદ્ધ પાઠની રચાપના કરવામાં, આ પ્રત ઉપર જ મુખ્ય આધાર રાખ્યો છે : કારણ કે કાવ્યરચનાને ૪૬ વર્ષ થયા પછીની, એટલે લગભગ કવિના જ જીવનકાળની આ પ્રત સૂરતમાં લખાયેલી છે.

કવિએ આ કાવ્ય નંદુરનારમાં રહીને રચ્યું છે; પરંતુ નંદુરનારથી

સરત તેમની આવજા થતી હતી : અને સૂરતમાં પણ તેમની કાં
પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી. તેથી તેમના આ કાવ્યની ખ્યાતિ સૂરતમાં પહોં
ચતાં તેની આ નકલ ચર્ચ હોય એમ સંભવે છે બીજી એરી કુ
પ્રત વડોદરામાં, મીર્સા મહમદલી વાડીમાં લખાયેલી મળી છે.
સ્થળ પણ પ્રેમાનંદ કવિના નિવાસસ્થાનથી, એટલે પ્રેમાનંદની પેઞ્જન
ખૂબ નજીક છે : તેથી ભરોસાપાત્ર સ્થાનમાં તે ઉતારાયેલી ગણ
શકાય. તે ઉપરાંત અન્ય પ્રતોની મંદથી સંદિગ્ધ પાઠ ઉપર સારો
પ્રકાશ પડ્યો છે.

આ કાવ્યના સંપાદનમાં, પાંડોદ નક્કી કરવાના કાર્ય ઉપરાંત
એક બીજી ત્રુટિ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચાયું હતું : તે કાવ્ય-વિસ્તાર સંબંધી :
'માત્રીન કાવ્ય'માં છાપેલી વાચનામાં એકંદર ૬૪૬ દૂંડા છે. પરંતુ
કાવ્યના પૂર સંબંધી કવિનો પોતાનો જ છેલ્લો કડવામાં ઉલ્લેખ છે
કે 'કડવાં છબીસ, પદ પૂરણ સાતસે'.

તેથી ખૂટતી ૫૧ દૂંડાની શોધ ખૂબ કાળજીથી કરવી પડી છે :
એક પ્રતિમા વળી ત્રીજે જ અર્થે આપનાર પાઠ હતો " ૫૬ પૈણ્ણ
સાતસે " પરંતુ તે નકલમાં પણ તેટલી દૂંડાનો મેળ હતો જ
નહીં : તેથી પૂરી સાતસો કડીવાળા આખ્યાનને જ આધારપાત્ર
માન્યું છે. પ્રતિજ્ઞાને આધારે જે દૂંડા ઉમેરી લઈને પાડનો મેળ
સાચ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ, મૂળ કાવ્યમાં પાંડોદમાં થોડા સ્થળે
કરેલો છે.

વિદ્યાર્થીઓને તેમજ સાહિત્યના સામાન્ય અભ્યાસીઓને પણ
આ પુસ્તક કેમ વધારે ઉપયોગી થાય તેના હેતુથી પ્રેરણા, વિસ્તૃત
પ્રસ્તાવના, ટીકા, સંબંધિતપતિકાપ તથા 'રસાલંકાર પ્રકરણ'ની
યોજના અહીં દેવાઈ છે.

* સુંદરે પૂરા કરેલા પ્રેમાનંદ કવિના અપૂર્ણ રહેલા 'આખવાન દસમ-
સ્કંધ' અનુવાદને ઉડે, આવી જ સંદિગ્ધતા લલિતલક્ષ્યે લેખી કરેલી છે.
'સંવત સત્તર છનુઓ (સ ૧૭૯૬) અને 'સંવત સત્તર છે નેકો' (સ.
૧૭૦૦) : એમાંથી કશું ખરું માનવું તે માટે હજી આધાર જડ્યો નથી.

આ આટ્ટિના સ પાદન કાર્યમા જેમણે જેમણે સાદાપ્ય કરી છે તેઓ પ્રત્યે ઉપકારપ્રદાનનું કામ હવે બાકી રહે છે; 'રણુજગ'ની પોતાની ખાતગી પ્રતો તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની પ્રતો મુદ્દખી બાર્ષ હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ-ખી એ-એ ધીરી હતી

ગુજરાત કાર્પસ સભા, મુબઈના સમ્રકની પ્રત જેવાની અતુ-દૂલતા સભાના મત્રી મુરખી બાર્ષ અબાલાલ ખુવાખીનાસ ગાની-ખી એ એ કરી આપી હતી

નડિયાદની કાઠીલક્ષ્મી લાયબ્રેરીની પ્રતો, ત્યાના મેકેટરી રા. પોપટલાલ ઝવેરીલાલ યાસિક ખી એ એ મને સોપી હતી

પોતાની અગત પ્રત સૂરતના શ્રીયુત જગનલાલ કશિરાસ મોદી ખી એ-એ મોકલી હતી

અને વડોદરા મેટ્રલ લાયબ્રેરીની પ્રતો ક્યુરેટર મિ ન્યૂટન દત્તની પરવાનગીથી જેઈ શકાર્ષ હતી

આ પ્રમાણે, મારા કાર્યમા અનુદૂલતા કરી આપનાર, ઉપરના સૌ સન્નજનોનો આભાર માનવાની આ તક હું લઉં છું

x

x

x

કાવ્યના અર્થ, વ્યુત્પત્તિ તથા અવકાર સબધી કિમતી સૂચનાઓ લખી મોકલવાની સુજનતા બતાવવા માટે, રા બા પ્રો. કેશવલાલ કુવ ખી એ પ્રો નરસિંહરાવ દીવેડીઆ ખી એ તથા રા બ કમળાસ કર ત્રિવેદી ખી એ એ ત્રણે મુરખીઓનો હું આભારી છું

'રણુજગ' વર્ગિયાકૃત-ની સ ૧૭૪૦માં લખાયેલી પ્રનનો પહેલવહેલો, પરિશિષ્ટ તરીકે ઉપયોગ કરવા દેવાની ઉદારતા બતાવવા માટે રા જગનલાલ વિહારામ રાવળનો તથા મેડ પ્રુપોસામ વિશ્વામ માવજનો હું ખાસ ઉપકાર જાહેર કરું છું

કવિ વિષ્ણુવાસકૃત 'યુદ્ધકાંડ' ની સ ૧૭૩૬ની પ્રત તથા મુનિ લાવણ્યસમય કૃત 'રાવણ-મ દોદરી સવાદ'ની પ્રત, ઉપયોગ માટે મોકલી આપરા બદલ, રા રામલાલ મુનીલાલ મોદીનો આભારી છું.

કાવ્યનું દિપ્તિજ્વલ જોઈ જઈ, કેટલાંક રખણનો તરફ ધ્યાન ખેંચવા માટે પ્રિન્સીપાલ હીરાલાલ શ્રોફ બી. એ., વિદ્યાભૂષણનો તથા આ આવૃત્તિનું કામ વેળાસર હાથમાં લેવાનો પ્રસંગ આજીનાર ભરુચ કેળવણી મંડળના ઉત્સાહી મંત્રી મારા મિત્ર શ્રી. છોટાલાલ પુરાણી એમ. એ.-નો ઉપકાર માનતાં મને સંતોષ થાય છે.

મારા ભાઈ દેવેન્દ્ર મજમુદાર-જેણે ઘણી પ્રતોના પાઠ સરખાવવાનું સામાન્ય જનને કંટાળો આપે એવું કામ, ક્લાકોના ક્લાકો સુધી કરવા લાગ્યું છે; તથા મારા મિત્રો શ્રી. લક્ષ્મીનાથ બદરીનાથ શાસ્ત્રી બી. એ. તથા શાસ્ત્રી બદરીનાથ કાશીનાથ, સાહિત્યશિરોમણિ ન્યાયભૂષણ-જેમણે દિપ્તિજ્વલ કાર્યમાં સહાય કરી છે-તેમનાં નામ સંભાર્યા વગર આ ઉપકારની નોંધ અધૂરી જ મણાય.

રામનવમી, સં. ૧૯૮૦

સને ૧૯૨૪
ધંદીઆડા, વડોદરા.

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

પિતા વિહોણા સંસારમાં
શીળી છાંય સમી, ને કુટુંબની ચિરંજીવ
માતૃથી ધનાંબહેનને

સાંકળિયું

ઉપોદ્ધાત : બીજી આવૃત્તિનો: પ્રથમ આવૃત્તિનો:

પ્રસ્તાવના :

૨૧૧-૩૪ પૃષ્ઠ

(૧) પ્રેમાનંદ યુગ : સંવતવાર નોંધ

૧-૮

(૨) પ્રેમાનંદ ચરિત્ર

૯-૧૪

(૩) આખ્યાનકવિ પ્રેમાનંદ

૧૪-૩૧

(૪) આખ્યાનકાવ્યનું સ્વરૂપ

૩૧-૩૬

(૫) રામાયણી કથા.

(અ) રામાયણનો કવિ; કાવ્યની ઉત્પત્તિ; કાવ્યનો મુખ્ય રસ; ગૃહસ્થાશ્રમનું કાવ્ય; રામાયણનો ઉપદેશ; કાવ્યમાં વીરરસના પ્રસંગો પૃ. ૪૧-૪૭ (આ) સંપ્રત રામાયણ; ચમત્કારનું તત્વ; રામ અવતાર તરીકે; ધાર્મિક અસર; રાષ્ટ્રકાવ્ય તરીકે પૃ. ૪૭-૪૯ (ઇ) રાતકોઠિ રામાયણ; સંસ્કૃત કાવ્યનાટકો; પ્રાકૃત ભાષામાં રામાયણ; રામાયણની મહત્તા પૃ. ૪૯-૫૨ (ઈ) ગુજરાતીમાં રામાયણી કથા: સં. ૧૩૦૦-૧૫૦૦; સં. ૧૫૦૦-૧૬૦૦; સં. ૧૬૦૦-૧૭૦૦; સં. ૧૮૦૦-૧૯૦૦; સં. ૧૯૦૦-૨૦૦૦ પૃ. ૫૨-૬૩. (ઉ) પ્રેમાનંદના પુરોનામી : વળિયાકૃત રણજંગ; વિષ્ણુદાસકૃત યુદ્ધકાંડ પૃ. ૬૩-૬૫.

(૬) 'રણુયજ્ઞ'નું વસ્તુ : રણુયજ્ઞ કાવ્યનો વિષય;

રણુયજ્ઞ કાવ્યનું નામકરણ

૬૫-૭૬

(૭) વસ્તુ-સરખામણી : 'યુદ્ધકાંડ' અને 'રણુયજ્ઞ'

૭૬-૮૬

(૮) રણુયજ્ઞનું પાત્રચર્ચન

૮૬-૯૨

'રણુયજ્ઞ' આખ્યાનના પ્રેરક

૯૫-૯૭

મૂલ પૃષ્ઠ

રણુયજ્ઞ-મૂલ (કડવાં ૧-૨૬

૧-૭૮

રણુયજ્ઞ-ટીકા

૭૯-૧૫૮

પરિશિષ્ટ : (૧) રસાલંકાર પ્રકરણ પૃ. ૧૫૯-૧૬૫ (૨) પ્રેમાનંદના આશ્રયદાતા નંદુરબારના દેસાઈ મહેતા રાંઠરાદાસ પૃ. ૧૬૬-૧૭૫ (૩) 'રણુયજ્ઞ' આખ્યાનના પ્રેરક પૃ. ૧૭૫-૧૮૦ (૪) કવિ વળિયાકૃત રણુજંગ પૃ. ૧૮૧-૧૯૫

શીઘ્રકોષ : ૧૯૬-૨૦૦

પ્રસ્તાવના

૧

પ્રેમાનંદ-યુગ : સંવત્તવાર નોંધ*

[કવિના હૃદયને ઓળખવા માટે તેના સમયનું રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજિક તથા સાહિત્યવિષયક વાતાવરણ ધ્યાન ઊપકારક થાય છે. પ્રેમાનંદનો સમય ગુજરાતમાં મોગલ શહેનશાહને લીધે જામેલી શાન્તિનો હતો; અને તેથી સાહિત્યપ્રવૃત્તિને માટે તે ધૂળ અનુકૂળ હતો.

સંત રામાનંદના સમયથી, ભક્તિની લોકપ્રિયતા વધવાની સાથે દેશી ભાષાઓમાં નવું ચેતન આવ્યું હતું. પૌરાણિક ઉદ્દ્યોગનના આ સમયમાં પ્રાકૃત સમાજ ગમે તેવી શાસ્ત્ર-કથાને વધાવી લેતો પરંતુ જ્યારે એના એ પ્રાકૃત સમાજે, જૂનાં કથાનકોને તેમના સમયના રંગભંગમાં, અને રસભરી તથા જીવંત વાણીદ્વારા, નવો અવતાર પામતાં જોયા ત્યારે તેમના હૃદયનો પાર રહ્યો નહીં.

નવા કથાકારની કલા તેમનાંથી ઝાંખી રહી શકી નહીં. તેમનાં ચિત્ત સાચાં કલાસર્જનથી પ્રસન્ન થયાં. એ એકે નવા કથાકાર તે આપણા ગુજરાતી મહાકવિ પ્રેમાનંદ.

આ કવિના જમાનાનું વાતાવરણ આજ સમક્ષ રહે તેટલા સારું પ્રેમાનંદના જીવનકાળની આસપાસના લગભગ એક સૈકાના મહત્વના પ્રસંગો ‘સંવત્તવાર નોંધ’માં આપ્યા છે.]

સંવત

૧૬૮૩ શિવાજીનો જન્મ; દેશરાજજીનો ‘રામચરિતસાયન રાસ’ રચાયો.
૧૬૯૫ (આશરે) કવિ પ્રેમાનંદનો જન્મ.

*સને ૧૯૨૨માં પ્રેમાનંદકૃત ‘સુદામાચરિત્ર’ની સંશોધિત આવૃત્તિ પ્રકટ કરી હતી; તેમાંથી સોધિત-વધિત.

સંવત

- ૧૭૦૦ નેમિવિજયે શીલવતીનો રાસ' રચ્યો; કવિ વળિયાકૃત 'સીતા-વેલ' રચાઈ. આ વળિયાકૃત 'રંજુજંગ'ની સં. ૧૭૪૦માં ઉતારેલી પોથી મળી છે.
- ૧૭૦૩ વીરમસુત હરિરામે 'સીતા સ્વયંવર' રચ્યો.
- ૧૭૦૪ સુરભટે 'સ્વર્ગારોહણ' કાવ્ય રચ્યું.
- ૧૭૦૫ અખાલકો 'અખેગીતા' લખી; ગોપાળદાસકૃત 'જ્ઞાનપ્રકાશ' રચાયો.
- ૧૭૦૬ ગોપાળદાસે 'ગોપાળ ગીતા' રચી; માધવદાસકૃત 'રૂપસુંદર કથા' રચાઈ.
- ૧૭૦૭ હરિદાસકૃત 'મૃગલી આખ્યાન' રચાયું.
- ૧૭૦૮ પાટણના કવિ વિશ્વનાથ જાનીએ 'નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર' (હાર અને મોસાણું) રચ્યું; ભરતના બધારા કવિ તાપીદાસે 'અભિમન્યુ આખ્યાન' રચ્યું; દારકાના ગુગળી બ્રાહ્મણ મુકુન્દે 'ગોરખ ચરિત્ર' રચ્યું.
- ૧૭૧૦ કુવેરે 'લક્ષ્મણાદરણ' (સામન વિવાહ) કાવ્ય રચ્યું.
- ૧૭૧૧ અમદાવાદના મૂળજીએ 'નરસિંહ મહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ' (અપ્રસિદ્ધ) રચ્યું.
- ૧૭૧૨ વિશ્વનાથ જાનીએ 'રસિકરાજ' ગ્રંથ રચ્યો. (અપ્રસિદ્ધ)
- ૧૭૧૩ કૃષ્ણદાસકૃત 'હુંડી' રચાઈ; રતનજીએ બામલાણુ જિલ્લે નાસિકર્મા 'વિર્મશી રામનુ આખ્યાન' રચ્યું, વિષ્ણુદાસે 'બીજમપર્વ' રચ્યું.
- ૧૭૧૪ ઔરંગઝેબ 'આલમગીર' નામથી દિલ્લીની ગાદીએ બેઠો.
- ૧૭૧૫ (આશરે) પ્રેમાનન્દને ગુરુ રામચરણનો મેળાપ થયો ને કાવ્યપ્રસાદી મળી, એમ કહેવાય છે.
- ૧૭૧૮ શિવાજીએ અક્ષુબ્ધખાનને માર્યો; અને મોગલ સરદાર શાહિસ્તા-ધાયલ કર્યો.

સંવત

૧૭૧૬ 'સ્વર્ગનીસરણી', પ્રેમાનન્દ કવિત્વ કરેલું કહેવાતું પહેલું કાવ્ય રચાયું.

૧૭૨૦ અઢી ધડીમાં વંચાય એવું 'લક્ષ્મણાહરણ' કાવ્ય પ્રેમાનન્દે મિત્ર માધવદાસની પ્રેરણાથી વડોદરામાં રચ્યું; તે રસાલંકાર વિનાતું હોવાથી કવિ એને 'હાથ-લખમણ' કહે છે; તાપી-કઠિ ખરદાનપુરના રહીશ વીરજીએ 'સુરેખાહરણ' રચ્યું; શિવાજીનો રાખમઠમાં રાજ્યાભિષેક થયો, અને સુરત પહેલીવાર છૂંટ્યું.

૧૭૨૧ વડોદરાના વણિક હરિદાસે 'સીતાવિરહ' રચ્યો.

૧૭૨૩ પ્રેમાનન્દે શૃંગાર અને વીરરસમયું 'ઓખ્યાહરણ' ૨૯ કંઠવાનું બાંધ્યું; ૧૭૩૨માં ફરી લખ્યું. આખળ જતાં તે ૮૦ કંઠવામાં પ્રચલિત થયું છે : જેની સચિત્ર પ્રતિઓ ખાનદેશનાં શહેરા-માંથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

૧૭૨૪ પ્રેમાનન્દે 'સુધન્વા આખ્યાન' રચ્યું.

૧૭૨૫ વીરજીએ 'કામાવતીની કથા' રચી; મધુસૂદન વ્યાસે 'રાગ વિક્રમ અને હંસાવતીની વાર્તા' (અપ્રસિદ્ધ) રચી.

૧૭૨૬ હરિદાસે 'સામળશાહનો વિવાહ' રચ્યો; શિવાજીએ બીજીવાર સુરત છૂંટ્યું; અંગ્રેજોએ અમદાવાદથી ફારી બપ્લે નંદુરખારમાં નાખી મૂળ અમદાવાદના વૈષ્ણવ મહેતા શંકરદાસ, નંદુરખારમાં દેશાધિપ-દેસાઈ તરીકે કદાચ આ સમયમાં જ, આવીને જામ્યા હશે.

૧૭૨૬ વજ્રમંડળ અને ગિરિરાજ ઉપરની શ્રીનાથજીની મૂર્તિ, મુસ્લિમોનાં આક્રમણો યવાથી, ત્યાંથી ખસેડવામાં આવી. અને ચોરીદુપીથી રાજસ્થાનમાં મેવાડમાં તે લઈ આવવામાં આવી. શ્રીનાથદાસ' ગુજરાતી પ્રુદિ વૈષ્ણવેલું નહું તીર્યં બન્યું.

સંવત

- ૧૭૨૭ પ્રેમાનંદે ચંદ્રહાસ આખ્યાન' અને 'અભિમન્યુ આખ્યાન' વડોદરામાં રહી રચ્યાં; હરિદાસે 'નરસિંહ મહેતાના પિતાનું' શ્રાદ્ધ' રચ્યું.
- ૧૭૨૮ પ્રેમાનંદે 'મદાલસા આખ્યાન' લખ્યું, ૧૭૬૫ માં ફરી પદ્મલલિત કર્યું; વીરજીએ 'બલિરાગનું આખ્યાન' રચ્યું.
- ૧૭૨૯ 'ઋષ્યશૃંગાખ્યાન' 'ઓગણત્રીસા કાળ'માં નંદુરનારમાં આવી લખ્યું.
- ૧૭૩૦ ભક્તકવિ નરસિંહના જીવનપ્રસંગમાંથી 'હુંડી' લખી; ૧૭૫૪-માં સુધારી; 'વામનકથા' રચી; 'હુંડી' લખનાર કૃષ્ણદાસે 'રક્ષમણીહરણ' રચ્યું; કહાન કવિએ 'ઓખાહરણ' રચ્યું.
- ૧૭૩૨ પ્રેમાનંદે 'બાહુવાહન આખ્યાન' રચ્યું; જૈન કવિ-મધુએ લખ્યું અને સુખે 'વિદ્યા વિનયદની વાર્તા' રચી; દુલસીને 'અશ્વમેધ' રચાવે.
- ૧૭૩૩ પ્રેમાનંદે 'હુંડી' રચી; અને પ્રથમવારનું 'નળાખ્યાન' રચ્યું.
- ૧૭૩૪ નરસિંહ મહેતાનાં 'હારનાં પદ'ની 'હારમાળા' રચીને પ્રેમાનંદે ભક્તકવિનો જીવનપ્રસંગ ગાયો.
- ૧૭૩૪ મરાઠી વિદ્વાનકવિએ 'સીતારવપંચર' કાવ્ય મરાઠીમાં રચ્યું. જેમાં 'અહલ્યાહિદાર' પછી, વનના વૃદ્ધ ઋષિએ માથે શિલાએ લઈ, રામ પાસે આવ્યા-જેથી તેમાંથી રામ છીએ નિર્માણ કરી આપે-એવો અવાન્તર વિનોદ કવિએ તેમાં ગૂંથ્યો.
- ૧૭૩૬ 'દ્રૌપદી-સ્વપંચર' રચાવે; જીવપતિ શિવાજીનું અવસાન થયું. ભવાન ભક્તનો 'રાવણમદોદરી સંવાદ' રચાવે.
- ૧૭૩૭ પ્રેમાનંદે 'શ્રાદ્ધ' અને માંધાતા આખ્યાન' રચ્યાં; કૃષ્ણદાસે 'મામેટું' રચ્યું; હરિદાસે 'ભારતસાર' રચ્યો.
- ૧૭૩૮ પ્રેમાનંદે 'સુદામાચરિત્ર' નંદુરનારમાં રચ્યું; અને 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા' પણ રચી; જયવિજયે 'શ્રીપાલ રાસ' રચ્યો.

સંવત

- ૧૭૩૬ 'મામેરું' વડોદરામાં નાગરી ન્યાતની પાટે ગાયું; રત્નેશ્વરે 'લાગવત દશર્થકંધ' અને 'પાંડિવાશ્વમેધ' રચ્યાં.
- ૧૭૪૦ પ્રેમાનંદના સમકાલીન સુરતના મહારાષ્ટ્રી પડિત હરિદાસિની 'સુમાવિતહારાવલી' રચાઈ; આજ કવિએ હૈદરેન્દ્રચરિત્ર રચ્યું છે.
- ૧૭૪૦ પ્રેમાનંદે 'સુધન્વાગ્યાખ્યાન' રચ્યું; 'શામળસાને મોરો વિવાહ' હરિદાસના 'વિવાહ' પછી પ્રેમાનંદે રચ્યો; રત્નેશ્વરે 'લાગવત પ્રથમ રકંધ' રચ્યો; કવિ આ વરસમાં સિંહરથ આવવાથી, ગોદાવરી યાત્રાએ ગયા. મહાદેવસુત હરદેવે 'શિવપુરાણ' લખ્યું.
- ૧૭૪૧ પ્રેમાનંદે 'રણુચક્ષુ'નું ૨૬ કડવાનું વીરરસભયું કાવ્ય નંદુરખારમાં રચ્યું.
- ૧૭૪૨ કહેવાય છે કે નંદુરખારના દેસાધિપની પત્ની ગુજરી જવાથી એમને દિશાસો આપવા પ્રેમાનંદે 'નળાખ્યાન' ખીજવારનું લખ્યું; વીરજીએ 'સ્થાવતાર કથા', અને 'કમ્પીરચરિત્ર' લખનાર મુકુંદે 'લક્ષ્મણ' રચ્યાં; રત્નેશ્વરે 'અશ્વમેધ' રચ્યો.
- ૧૭૪૫ સરકાર મહેતા ચંકરદાસ દેસાઈ, પ્રેમાનંદ કવિના આશ્રમદાતાનું અવસાન થયું.
- ૧૭૪૭ ઔદિચ્ય લાલજીકવિ વલ્લભ સુસ્તીએ 'અનાવિલ પુરાણ' રચ્યું.
- ૧૭૪૮ કવિ રત્નેશ્વરે 'સ્વર્ગારોહણ' લખ્યું.
- ૧૭૫૦ પ્રેમાનંદે 'હરિચંદાખ્યાન' રચ્યું.
- ૧૭૫૨ ગોવિન્દે 'મામેરું' રચ્યું.
- ૧૭૫૩ 'માકુંડપુરાણ' સહેલું છે તેથી એની કથા કરવામાં શું અપરું છે!—એમ પુરાણીઓએ કલાથી પ્રેમાનંદે દુર્ગદેવી માહાત્મ્યનું 'દેવીચરિત્ર' લખ્યું, અને જતાવી આપ્યું કે થોડે એ પુરાણમાં પણ પારંગત છે.

સંવત

૧૫૫૫

૧૭૫૩ એકલિંગજી(મેવાડમાં)ની યાત્રાએ ગયેલા વલ્લભભટ્ટ મેવાડાએ શ્રીનાથજીનાં દર્શન કર્યાં. તે. તેમને દેવીસ્વરૂપે થયાં. તેમનું ; . . . શ્રીનાથજીનું 'ધોળ' આ પ્રસંગે રચાયું મનાય છે. ૧૫૫૩

૧૭૫૪ મતિ કેસરવિભલે 'સુક્રમાલા'ની રચના કરી; તે સંબંધી 'ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો-પદ્યવિભાગ'માં પૃ. ૨૬-૨૭ ઉપર લખી નોંધે છે.

૧૭૫૭ વલ્લભ સુરતીએ 'દેવા માહાત્મ્ય' રચ્યું.

૧૭૫૮ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ કવિ વલ્લભ સુરતીએ સુરતમાં રહી 'સુભદ્રા-હરણ' રચ્યું. (અત્યારસુધી પ્રેમાનંદને નામે એ ખોટી રીતે ગણાતું હતું. જુઓ 'સુદ્ધિપ્રકાશ', ત્રૈમાસિક ૧૯૪૪માંના માર્ચ લેખ.)

૧૭૫૯ ધનદાસકૃત 'અર્જુન ગીતા' રચાઈ. (ખીજી સાલ ૧૭૮૩ની મળે છે)

૧૭૬૧ જગન્નાથે 'સુદામાચરિત્ર' રચ્યું ('સુદામાચરિત્ર'ની મારી આવૃત્તિમાં પ્રગટ.)

૧૭૪૮ થી ૧૭૬૫ સુધીમાં 'માર્ક'ડેમપુરાણ 'વડોદરામાં રચ્યું. એ પુરાણનો મોટો ભાગ 'મદાલસા આખ્યાન', 'હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન' અને 'દેવીચરિત્ર'થી રોકાયો છે.

૧૭૫૭ સંખેડાના કવિ રામકૃષ્ણે કૃષ્ણલીલાનાં પદો રચ્યાં; જેમાંના એક પદમાં સંવતનો તથા સ્થળનો ઉલ્લેખ છે.

૧૭૬૨ વલ્લભ સુરતીએ 'ભાગવત'ના ('દશમ સ્કંધ' સિવાયના) બાકીના અગિયાર સ્કંધ પદ્યરૂપમાં રચ્યા. પ્રેમાનંદના એ સુરેતના સમકાલીન થઈ ગયા.

૧૭૬૪ મરાઠા સામે લડતાં મોગલ શહેનશાહ ઔરંગઝેબ અહમદનગરમાં પોતાની જાવણીમાં મરી ગયો.

સંવત

૫૧૫

૧૭૬૫ કવિ રામકૃષ્ણે વીલકતના ગરખાતું વૈષ્ણવીકરણ કર્યું. જેમાં ગોવિંદજી ગરખડો લખીને ગોપીઓ સાથે ધૂમે છે. (જુઓ ક્ષાંત સતાબ્દી ગ્રંથમાં, કવિનો વિસ્તૃત પરિચય).

૧૭૬૫ થી ૧૭૭૫ માં રચ્યાસાલની છાપ વિનાના, છતાં લગભગ આ જ સમયના હોય એવા પ્રેમાનંદના ગ્રંથો—‘દશમસ્કંધ’—પૂર્વાર્ધ ઉપરાંત ‘ભ્રમરપ્ચીરી’, ‘મણીલીલા’, ‘બલુવાહન-આખ્યાન’, ‘મગ્ધેશ’, ‘વિવેક વણુગરો’, ‘મહાભારત-આખ્યાન’, (સપ્તમસ્કંધ), ‘દુકમણીકરણ’, ‘બારમાસ’—એટલા નાના પ્રકરણ-ગ્રંથો પ્રાપ્ત છે.

૧૭૬૬ (૧૭૨૬) શાંતરસ પ્રધાન ‘અષ્ટાવક્રાખ્યાન નંદુરબારમાં રચ્યું’.

૧૭૬૭ ઉપરસને ‘સુભતિવિલાસ લીલાવતી રાસ’ બીનામાં રચ્યો (અપ્રકટ).

૧૭૬૮ આમોદના મોલેસલામ કવિ રાજેએ અનેક પદ-કાવ્યો રચ્યાં.

૧૭૭૦ રત્નેશ્વરે ‘શૂર્પલક્ષ્ણાવલી’નો ગ્રંથ લખ્યો; શાકુ હનપતિએ બાલાજી વિશ્વનાથને પેશ્વા નીમ્યો. નાથજી ભવાને ‘બ્રહ્મ-ગીતા’ રચી

૧૭૭૨ શામળભટે ‘શિવપુરાણ માહાત્મ્ય’ દોહરા-ચોપાઈમાં રચ્યું.

૧૭૭૪ શામળભટ્ટની પદ્યાવલીની વાર્તા ‘લખાઈ: રત્નદાસનું ‘હરિશ્ચંદ્રા-ખ્યાન’ રચાયું’.

૧૭૭૫ શામળભટે ‘વૈતાળ પચ્ચીસી’ની વાર્તાઓ રચી.

૧૭૭૫ થી ૧૭૮૫ શામળભટે ‘સિંહાસન જત્રીસી’ની પહેલી પંદર વાર્તાઓ રચી.

૧૭૭૬ જયસાગરે ‘સીતાકરણ’ રચ્યું.

સંવત

- ૧૭૭૮ દેવાછામાં આવેલી આ વર્ષની ભારે રેલનો ગરબો રચાયો
(જુઓ 'રેવાને તીરે'માં)
- ૧૭૭૯ પીલાછરાવ ગાયકવાડે ' સુરત અઢાવીસી ' ઉપર પોતાનો અમલ
ખેસાડ્યો. વલ્લભજી મેવાડાએ ' પ્રેમગીતા ' રચી
- ૧૭૮૦ દામાછરાવ ગાયકવાડને, બાલાપુરની લડાઈમાં બહાદુરી બતાવવા
માટે શાહુ મદારાજે, ' સમશીર બહાદુર ' બનાવ્યા; તેમના
ભત્રીજા પીલાછરાવે સોનગઢમાં કિલ્લો બાંધી યાજ્ઞ ખેસાડ્યું;
વડોદરા ગાયકવાડના દાથમાં આવ્યું, લગભગ આ અરસામાં
કવિ પ્રેમાનંદનું અવસાન થયું સંભવે છે.
- ૧૭૮૨ શામળજીએ ' નંદબત્રીશી ' રચી
- ૧૭૮૩ ગુજરાતના સુબાને પેશાવિરુદ્ધ મદદ આપ્યા બદલ ગાયકવાડને
અમદાવાદનો અડધો ભાગ મળ્યો; અને ' ગાયકવાડની
હવેલી'માં યાજ્ઞ ખેડું.
- ૧૭૮૪ હજીમુદાના જયરામે ' બહુવાદન આખ્યાન ' રચ્યું; બાઈ
નંદાનીએ ' વજ્રચારો ' લખ્યો.
- ૧૭૮૭ રામભક્તે ' યોગવાસિષ્ઠ ' ૨૧ સર્ગમાં રચ્યું.
- ૧૭૯૦ વલ્લભજી મેવાડાનો કળિકાગનો ગરબો ' રચાયો; બીજા
દામાછરાવે આખા ગુજરાત પર સત્તા જમાવી
- ૧૭૯૨ વલ્લભજી મેવાડાએ ' ધનુષ્યધારીનો ગરબો ' રચ્યો
- ૧૭૯૫ ખેડાના ભાવસાર કવિ રત્નાએ લોકપ્રિય ' બાર માસ ' રચ્યા.
- ૧૭૯૬ (૧૭૯૦ ?) ધનદાસમુલ મુંદર મેવાડાએ પ્રેમાનંદનો પદ
અખ્યાયથી અધૂરો રહેતો ' દસમ સ્કંધ ' - અનુવાદ પૂરો કર્યો.
- ૧૮૦૦ ધોગલના જીવરામ જીએ પ્રેમાનંદના ' વિવેક વજ્રચારા'ના
અનુદરશરૂપે ' જીવરામ શેઠની મુસાફરી'નું ૩૫૬ લખ્યું.

પ્રેમાનંદ ચરિત્ર

“ વીરક્ષેત્ર વડોદરું, ગુજરાત મધ્યે ગામ :
આતુર્વંશી તાતિ ખાંહણ, ભટ પ્રેમાનંદ નામ ”

મહાકવિ પ્રેમાનંદ, અથવા પોતે કહે છે તેમ સાદા ‘ભટ’ પ્રેમાનંદ, નાનકેરા આતુર્વંશી ખાંહણ, વડોદરાના રહીશ હતા; અને આશરે સંવત ૧૭૬૨ માં-સમજાગ ત્રણસો વર્ષ પર-જન્મ્યા હતા. તેમના પિતા કૃષ્ણરામ તેમને નાના મૂકીને જ ગુજરી ગયા. માતા પણ પિતા પછવાડે થોડાં વર્ષમાં ગુજરી ગઈ. એટલે પ્રેમાનંદ તેમને મોસાળ-નંદુરબાર* ઊભ્યાં હતા એમ કહે છે. ‘ઉદર કાળે સેવ્યું નંદુરબાર’ લખીને કવિએ પોતાના જીવનની આ અંગત નોંધ કરી છે એમ જણાય છે.

ચૌદ પંદર વર્ષ સુધી તે મૂર્ખ અને જડભરત જેવા દેખાતા હતા. તે પછી, નરસિંહ મહેતાને જેમ ગોપનાથ મહાદેવે અનુમદ કર્યો હતો, અસારવાના વૈષ્ણવ ગોપાળદાસ ઉપર ગોસ્વામી વિકૃલનામજીએ કૃપા કરી હતી, અને દયારામભાઈને માથે જેમ હરહારામભટ્ટજીએ

* નંદુરબારમાં ગુજરાતીઓનો વસવાટ આ અરસામાં સામાન્ય હતો એમ આશ સંમદમાંની એક પોથીની ‘પુણિકા’ ઉપરથી કહી શકાય છે: તેમા સં. ૧૬૬૦ માં મધ્યજ્ઞાતિના દેવીદાસ સંચિત ‘કુકિમણીહરજી’ની કથા સં. ૧૭૮૩માં ઉતારેલી છે:-

‘ઈતિ ધીમન્નાગત્તમદાપુરાણે દશમસ્કન્ધે શુદ્ધપરીક્ષિતસંવાદે કવિમળો-દરજકથાપ્રસંગે ત્રિશક્ત્યો મુષાકર: । સંવત ૧૭૪૩ વર્ષે શાકે ૧૬-૮ પ્રવર્તમાને માર્તિશુદ્ધ ૭ સુધે લિખિતં પુસ્તક । લેખકપાટન્યો: શુભં મનતુ । નદાકત્યાં પુષ્કરણાદ્યાતીયપંડ્યા લિપ્તનાયમુત પંડ્યા મોસાકેન લિખિતં । સર્વં ॥

હાથ મૂક્યો હતો તેમ, પ્રેમાનંદમાં પણ એવી કોઈ જિવ્ય કૃપાથી સાધુ રામચરણ પાસેથી કવિતા કરવાની શક્તિ આવી હતી.

આર દરવાજાની અંદર 'આવેલા' વડોદરા ચહેરની બહાર 'મિયાં મહમદની વાડી' નામના એક પરાવિસ્તારમાં એક પોળમાં પ્રેમાનંદ રહેતા હતા. આજે એ પોળને 'પ્રેમાનંદ કવિની પોળ' નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ રથએ આરસની લેકતીમાં કવિના જીવનની કથા કાતરાવીને તેમનું અક્ષર સ્મારક ત્યાં જોશું કરવાનો વડોદરાની પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સમાનો સંકલ્પ છે; અને તેમનાં 'આપ્પાનો' ની પોથીઓ 'પ્રેમાનંદ સંશોધન કેન્દ્ર' માં ભેગી કરવાનો સમાનો પ્રયત્ન છે.

કહેવાય છે કે બાલક પ્રેમાનંદ વિશ્વામિત્રીને ઠાંઠે આવેલા કામનાથ મહાદેવમાં રહેતા આ રામચરણ હરિહર નામના વિદ્વાન સંન્યાસીના પ્રસંગમાં આવ્યા હતા. તેમના સહવાસ તથા ઉપદેશથી બાલકનું કવિહૃદય ખીસ્ક્યું; અને યુવાન પ્રેમાનંદ સંત રામચરણ સાથે દેશ પરદેશ આયડયા; અને સંસ્કૃત તથા હિંદીભાષા શીખ્યા. ખાસ કરીને મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, હરિવંશ, તથા બીજાં પુરાણોનો સારો પરિચય તેમને થયો.

આ પ્રવાસમાં સૃષ્ટિ સૌંદર્ય જોઈને કહો, જનસમાજના રીત-રિવાજ પારખ્યાથી કહો કે એકંદરે સંસાર અવસોકનથી કહો—તેનાથી તેમની બુદ્ધિ વિકાસ પામી. અને એ બહુશ્રુત થયા.

પ્રેમાનંદે પહેલાં તો રામદરબારમાં માન પામતી દિંદી બાવામાં કવિતા કરી; અને ગુરુ રામચરણને બતાવી. ત્યારે તે ગુજરાતી ગુરુ નાખુસ થયા અને કહ્યું, "ઉંબર મૂઝી અને તું કુંગરને પૂજે કેમ?" અર્થાત્ 'તારા જ દેશની અને તારી જન્મભાષા જે ગુજરાતી તે ધરના ઉમરા જેટલી નજીક છે તેને બૂઝી જઈ, દૂરથી રજિયામજા લાગના કુંગરા જેવી દિંદીને પૂજવા તું શું કામ જાય છે?' આ સરખામણીથી દિંદી બાવાની ઊંચાઈ અને ગુજરાતી ભાષાની મરીમડી દાઘન પણ ગુરુએ સંભારી આપી. આટલી ટોચ થવાથી પ્રેમાનંદે ગુજરાતીમાં

કવિતા કરવા મોંડી. આ ગુરુપ્રત્યેનો આદરભાવ ધણી વખત તેમણે નીચે પ્રમાણે લખીને સંભાર્યો છે :-

“રામચરણકમલ-મકરંદ, લેવા મ્મંછે પ્રેમાનંદ.”

પ્રવાસી પ્રેમાનંદે તેમની પહેલાં થઈ ગયેલા ગુજરાતી કવિઓનાં રચેલાં પદો અને આખ્યાનોનો પરિચય પણ કરી લીધો : અને પછી પોતાની દૃષ્ટિ પોતાના જમાનાના રંગદંભથી તેને સમજાવી ગુજરાતી જનસ્વભાવનું આલેખન નાણીતા પૌરાણિક કથાપ્રસંગો દ્વારા કર્યું.

કવિના જીવનકાળ દરમ્યાન મેળાલ શહેનશાહ જહાંગીર તથા શાહજહાનનો અમલ હોવાથી ગુજરાત તેમ જ ખાનદેશમાં શાંતિ જામી હતી. તેવા આખ્યાનોના સમયમાં વડોદરા, પછી સુરત અને વચ્ચે વચ્ચે નંદુરખાર જઈ, કવિએ પોતાનાં આખ્યાનોની રસછોળો ગુજરાતની છેક દક્ષિણ સ્તરહદ સુધી ઉછાળી હતી.

અંગ્રેજોની કાઠી અમદાવાદમાં હતી : તે ઉઠાવીને તેમણે સં. ૧૭૨૬માં નંદુરખારમાં નાખી. કહાવ્ય આ જ સમયમાં, અમદાવાદના એવા નંદુખારના દેશાધિપ (દેશાઈ) વૈષ્ણવ મહેતા શંકરદાસના વડીલો નંદુરખારમાં આવીને વસ્યા હોય એમ સંભવે છે.

આજે પણ કવિનાં ધણાં આખ્યાનોના હસ્તલિખિત ચોપડા સુરત જિલ્લાનાં ગામડાંમાં સચવાઈ રહેલા મળી આવે છે : જેની કથાઓ ચોમાસાની નવરી રાતોએ કરવામાં આવે છે.

કવિનું પહેલું કાવ્ય ‘સદમથ્થાદરણ્ય’ સં. ૧૭૨૦માં પોતાના મિત્ર માધવશીકની પ્રેરણાથી લખાયેલું છે. તે પછી સં. ૧૭૨૩માં ૨૯ કડવાનું ‘ઓખાદરણ્ય’ અને સં. ૧૭૨૭માં ‘ચંદ્રદાસ આખ્યાન’ તથા ‘અશિમ-ન્યુ આખ્યાન’ એમણે રચ્યાં જેમાંનાં પહેલાં સાત કડવાં, તાપીદાસના સં. ૧૭૦૮માં રચેલા આખ્યાનમાંથી મોટે ભાગે ઉપયોગમાં લીધાં છે. અને સં. ૧૭૨૯માં ‘મદાલસા આખ્યાન’ રચ્યું. આટલી કૃતિઓ તેમણે વડોદરામાં રહીને રચી

પરંતુ સં. ૧૭૨૬માં બારે ‘ઝોગલુનીસો કાળ’ પડ્યોઃ કારના દુષ્કાળનો અનુભવ ચર્તા ગુજરાતના વ્યાપારધામ નંદુરબારમાં ‘આવી વસ્યા કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદ’ અને અનાવૃષ્ટિ ટાળનાર શૃંગી ઋષિના ગુણગાન કરનારું ‘ઋષ્યશૃંગાખ્યાન’ તેમણે રચ્યું. ભક્તની નાણાંભીડ ટાળનારી ‘નરસિંહની હુંડી’ આ વર્ષમાં ગાઈ. સં. ૧૭૩૦માં લોહ-સંકટ ઉઢારવા જગદુદ્ધારક વામનજીની ‘વામનકથા કથા’ કરી.

વડોદરાના કોઈ ચોકસી મહાજનની ભક્ષામણચિટ્ટી લઈને પ્રેમાનંદ નંદુરબારના દેસાઈ શંકરદાસ પાસે ચપા હતા એવા કાગળો મળ્યા છે. ૧૭૨૬ મા વર્ષમાં સિંહસ્થ આવવાથી કવિ ગોદાવરી યાત્રાએ ગયા હતા. ત્યાં મરાઠી સાહિત્યના સમકાલીન કવિ વામન પંડિતનાં આખ્યાન-કાવ્યોનો તેમને પરિચય થયો હોય એમ જણાય છે.

કવિ નંદુરબારમાં નંદીપરામાં રહેતા સાહિત્યવિલાસી શંકરદાસના આપ્તમડળમાં ભળતા અને ત્યાં જ કથા કરતા. ‘સુસ્તસે’ કીરત બીડી, બિનપંખ ઉડ જાય’ એમ કહ્યું છે તેમ કવિની કીર્તિ ટેક ‘સરકાર દેસાઈ મહેતા શંકરદાસ’ સુધી પહોંચતાં પહોંચતાં, તેમણે અનેક આખ્યાનો રચ્યાં. કવિને સં. ૧૭૪૫માં ‘શુરુપદ’ મળ્યું હતું એમ કહેવાતું હતું તે, આ રીતે મળેલા ઇતિહાસથી સાચું પડે છે.

મહેતા શંકરદાસ તરફથી ખીજ સંસ્કૃત વિકાસોનો નંદુરબારમાં સત્કાર થતો હતો-તેમાં પ્રેમાનંદભટ્ટ પશુ ગૌરવભરેલું સ્થાન હતું. સં. ૧૭૩૮માં ‘સુદામા ચગ્ગિ’ ગાઈ તે પાછા વડોદરે આવ્યા.

નંદુરબારના દેસાઈના બાઈનું લગ્ન સુસ્તના શેઠ તાપીદાસની પુત્રી ચપા સાથે થયું હતું. તેથી સુસ્ત સાથે શંકરદાસના કુટુંબને વૈવાહિક સંબંધ પશુ રહ્યો હતો. આ કારણથી જ પ્રેમાનંદ કવિ પશુ સુસ્ત અને નંદુરબારના વસવાટનો ઉલ્લેખ આખ્યાનોમાં કરે છે.

વડોદરામાં ‘કુંવરગાઈનું મામેરું’ નાગરી ન્યાતની પાટે ગાયું. પછી પાછા નંદુરબાર જઈ સં. ૧૭૪૦માં ‘સુધન્વા આખ્યાન’ અને

સં. ૧૭૪૧માં 'રજ્યુદત' રચ્યા તે પછી નંદુરમાર તેમ જ સુરત વચ્ચે આવળ કરી, 'નળાખ્યાન' અને 'દ્રૌપદીકરણ' રચ્યાં

કવિની પાછી અવસ્થાનો અધૂરો રહેતો અંતે તે 'દશમસ્કંધ'. તેમાં શ્રીકૃષ્ણનાં બાલચરિત્રો મૂળ બાગવતને આધારે, છતાં સ્વતંત્ર કાવ્યરૂપે વિસ્તારેલાં છે. તેમાં ગુજરાતજી માતાને પોતાના બાલકૃષ્ણ પ્રત્યે જીજ્ઞાસા વાત્સલ્યનાં કાવ્યચિત્રો છે.

પ્રેમાનંદના જ ખસ સમકાલીન એવા એક ઔદિચ્ય શાલિના 'સુસ્તી વસ્ત્રમ' નામથી જોળખાતા કવિ સુરતમાં થઈ ગયા તેમણે બાગવતના 'દશમ' સિવામના બીજા રક ધો પદમધ રચ્યા છે પરંતુ પ્રેમાનંદે 'દશમ' રચેયો હોવાથી અને તેની વાણી જનતાને બહુ પ્રિય થઈ હોવાથી વસ્ત્રમે તે રક ધને હાથ લગાડવાની હામ બીડી નહોતી આટલું પ્રેમાનંદના ગૌરવપક્ષે છે

તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં રચાયેલાં બીજા સુદર છતાં નાનાં પ્રકરણ કાવ્યો તે 'દાણુનીલા', 'ભમરખમ્બીશી', 'વિવેકવણ્ણારો' તથા 'રાધાકૃષ્ણના બાર માસ'

લગભગ પચોતેર એકી વર્ષની વયે, એટલે સ ૧૭૭૫-૧૭૮૦ ની આસપાસ કવિનું મૃત્યુ સંભવે છે

નિશાળોમાં શાસ્ત્રી ચોપડીઓદ્વારા પ્રેમાનંદના 'સુદામાચરિત્ર', 'નળાખ્યાન' તેમ જ 'ભામેરા'ની ખૂબ પ્રસિદ્ધિ થઈ છે શુરુને ઘેર નિશાળમાં નિરવાર્થ દોરતી થયા પછી, કૃષ્ણ અને સુદામા છૂન પડી ગયા; અને અનેક વર્ષે પાછા મળ્યા: ત્યારે તેમનું મિલન કેવી રીતે થયું તેનું સુદર વર્ણન 'સુદામાચરિત્ર'માં આવે છે

તેમનું 'નળાખ્યાન'—જે રસ તથા અવકારની દૃષ્ટિએ તેમની શ્રેષ્ઠકૃતિ છે—તેમાં છૂત રમનાથી અને સ્ત્રી ઉપર અણુવિશ્વાસ લાવવાથી કેટકેટલાં દુ:ખ પડે છે તેનું રોમાચકારી વર્ણન છે

પ્રેમાનંદે લકીઅવિ નરસિંહ મહેતાના જીવનપ્રસંગોના 'હુડી',

‘કુંવરબાઈનું’ મામેરું’ ‘આદ્ય’ ‘શામળદાહનો’ ‘વિવાહ’ અને ‘હારમાળા’—એ પાંચ પ્રસંગ-કાવ્યો રચ્યા છે. તે દ્વારા આપણા હિંદભરમાં જાણીતા, એવા ગુજરાતી ભક્તકવિનું રસિક જીવન આપણને પ્રેમાનંદ કવિએ ઉપજાવી આપ્યું છે.

કવિનું એવું જ લોકપ્રિય આખ્યાન ‘ઝોખાહરણ’ સંભાર્યા વગર ચાલે તેમ નથી. આ ‘હરણ’—કાવ્ય—જેમાં ‘આખ્યાન ઝોખાહરણનું’ છતાં, ‘અનિરુદ્ધહરણ કથા’ આપેલી છે—તે કાવ્યની ત્રણ સચિત્ર પોથીઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે. અત્યાર સુધીમાં ચિત્રકારની પીછી ગુજરાતી કવિઓની (જેન કવિઓની વાત બાદ કરતાં) કવિતાને રંગ-રેખાથી શણગાર્યાના માત્ર જે ત્રણ નમૂના મળી આવ્યા છે. એક નમૂનો તે અણાત કવિના ‘વસન્તવિલાસ’ ના દૂધાનો સચિત્ર પદ; બીજો નમૂનો તે બાલજી કવિનો ‘દયમસ્કંધ’ અને ત્રીજો નમૂનો તે પ્રેમાનંદ કવિનું વિસ્તૃત ‘ઝોખાહરણ’:

કવિની વાણી ગુજરાતી સમાજમાં ફેટલો બધો બાહર પામી છે તે આવી સચિત્ર પોથીઓને લીધે આપણે જાણી શકીએ છીએ. નેધિવા જેવું ૩૩૬ ‘ઝોખાહરણ’ની જે સચિત્ર પોથીઓ ખાનદેશમાંથી મળી આવી છે. +

૩

આખ્યાનકવિ પ્રેમાનંદ

ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્યકાળના કવિઓમાં સૌથી લોકપ્રિય કવિ પ્રેમાનંદ છે. એ કવિના જમાનામાં, રસિક છતાં થોડું બજેલા અને અને આખો દિવસ દામધંધામાં રહેનાર જન સમાજને, જાડી ફેળવણી

+ આમાંની એક પોથી, ૧૯૬૪ની સાલમાં જ લંડનના આઈ ગ્યુઝિયમાં તારાચાર દબર કપીઆની હિંમતે પ્રો. ડો. સિવદત્ત જાની (બરદાનુપુરના તત્તી) દ્વારા ખરીદાવાનો પત્ર મળ્યો ૩૩૬. તેમાંના ત્રણ અસલ ચિત્ર-પાત્રું મદાસનિ પ્રેમાનંદ સાહિત્યજીવન’ વહેદાના સંપાદકમાં મુદ્રિત છે.—સંપાદક

મેળવવાનું સાધન કથાશ્રવણ જ હતું. તેથી ધર્મ અને નીતિના ઉપ-
દેશવાળાં અને તે સાથે ગુજરાતી જનસ્વભાવનું અને સાંપ્રત સંસારનું
દર્પણ ધરનારાં પ્રેમાનંદનાં રસમય આખ્યાનો જિંડા બાવધી તથા
પ્રસન્નતાથી ભાવિક શ્રોતાવર્ગ અડધી રાત સુધી સંભળવા બેસતો;
અને કથાશ્રવણથી પાવન ચર્મ ઘેર જતો.

આ આખ્યાનકથામાં સંગીતનો લપ તાલને અનુકૂલ બનાવવા
માટે ત્રાંખાની મોટી ' માણ ' અથવા ' ગાગર 'ને જોડી મૂકી, હાથની
બધી બાંગળાઓએ પહેરેલી વીંટીઓ વડે રણકાર કરવામાં આવતો.
આવી રીતે કથા કહેનારા. ' ગાગરિયા બટ ' અથવા ' માણબટ '
કહેવાતા. પ્રેમાનંદ કેવા પ્રકારે પોતાનાં આખ્યાનોની કથા કરતા હતાં
તેની માહિતી આપણને નથી. છતાં એટલું તો ખરું કે પ્રેમાનંદે
પોતાનાં આખ્યાનોની પ્રત્યક્ષ કથાદારા લોકહૃદયના કિલ્લાઓ સર કર્યાં
હતાં; અને તેથી તેમના જમાનામાં તેમ જ આજ સુધી પણ આખ્યાનો
લોકપ્રિય રહી શક્યાં છે.

પ્રેમાનંદના સમકાલીન પુરાણીઓની, સંસ્કૃતના સારસ્વ લુખખી
કથા, સમાજના નીચલા ઘરથી સમજાતી નહોતી; અને વળી શૂદ્ર-
વર્ગને એ કથાઓ સંભળવાની બહુ છૂટ પણ નહોતી. પ્રેમાનંદનાં
પૌરાણિક આખ્યાનો માત્ર મૂળ સંસ્કૃતની છાયારૂપ અનુવાદ નથી; અને
તેથી જ તેમાં મૌલિકતાનો રસ આવી શક્યો છે.

કવિનાં ગુજરાતી દેશી સંગીતમાં રચેલાં આખ્યાનો વધારે રસ-
વાળાં અને તરત સમજાય તેવાં હતાં. ' માર્ક'ડેય પુરાણ 'ના અનુવાદમાં
પ્રેમાનંદ ગર્વથી કહે છે:—

“ આ પાસ બાસ વાંચે સંસ્કૃત, ત્યા પાસા મારું પ્રાકૃત:
કવિઓ કહેશે આશી ગર્વ ? નથી ગર્વ, સંભળજો સર્વ.
થયા પુરાણી મોંઘા દાડ, તેથી ચોંઘે ધણે ઊંચાડ.
દવે કાણુ દેખાડે વસભી વાડ ? થયા બધે સ્વર્ગ નર્કના પાડ.
ત્યારે કયું પ્રાકૃત વિમાન—”

—પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો ખરેખરાં 'વિમાન' જ છે: પૌરાણિક કથા-ઓમાંથી તેમને ઉપાડી ધર્મ, ગુજરાતી વાતાવરણ અને ગુજરાતી સમાજમાં એ તેમને વિહારાવે છે. સંસ્કૃત પૌરાણિક કથાની સાદી માટી-માંથી એમણે ગુજરાતી આખ્યાનોની રમ્ય મૂર્તિઓ ધડી છે.

પ્રેમાનંદે પુરાણકાળથી સામગ્રીમાં માનવતાભરેલી નવી, પણ સમકાલીન સૃષ્ટિ રચી છે. પૌરાણિક ભાવનાના સ્વામિ નીચે ગુજરાતનું જીવન ચીતર્યું છે. એમની કલાને પ્રતાપે, દેવ અને દેવીઓ ગુજરાતી અદ્વિતીય પાત્રો, હેતુપાત્ર કે હાસ્યપાત્ર બન્યાં છે. આ જ પ્રેમાનંદની સર્જકતાની વિશિષ્ટતા. પૌરાણિક પાત્રોનાં તે માત્ર નામ જ: જીવન અને ચરિત્ર તે તેમના સમયનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં.

પ્રેમાનંદે જે ઝરણાંમાંથી અંજલિઓ લેરી લેરીને ગુજરાતી સાહિત્યદેવીને અર્ધ આપ્યા તે ઝરણાં—મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત પુરાણ વગેરેમાંથી તથા ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાના જીવનપ્રસંગોમાંથી વધી રહ્યાં હતાં ઇતિહાસ પુરાણ અને જનકથામાંથી કવિએ એવા રસિક પ્રસંગો જિંચકરી લીધા છે કે ફક્ત તેના નામથી જ શ્રોતાઓને તે તરફ પક્ષપાત થઈ જાય છે સાધારણ રીતે નીરસ લાગે અને કવિનાના શોખીનને કંટાળાભરેલું લાગે એવું ભક્તચરિત્ર, પ્રેમાનંદના પ્રતાપે તેટલું જ સરસ અને મનોહર થઈ જાય છે. કથામાં રહેલું રસ-ખીજ કવિની દૃષ્ટિએ પકડતાં તે ઉપર એ નવરસનું સિંચન કરે છે, અને તેમાંથી ધડીકવારમાં એક સુંદર વૃક્ષ, કોઈ જાદુગરની કલાથી, ઉપાડી દે છે.

કવિનાં કેટલાંક સુંદર આખ્યાનો ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાના જીવનના ક્ષેત્રોના પ્રસંગોમાંથી જ ઉદ્ભવ્યાં છે. લોકમાં ચાલતી દંતકથાઓ, અને પરંપરાગત અધ્યયનને ધક્કો વાગે એવું કંઈ ન આવી જાય, તેની પણ કવિએ સાવધાનતા રાખી છે. જનાં પ્રાકૃત

જે મમતી અધમ અધીસના અને રાધાકૃષ્ણની કવિનામાં આવેલા વાંધાઓ શંકાર વર્ણવવા જેટલા, કવિ નીચા જીનમાં નથી

આવી ભક્તકથાઓનાં વસ્તુના આધારે—ખંડભગ્નકાં પૃથ્વીની બેડાંનું મૂર્તિઓમાંથી—ચુરસતીઓને પ્રાણસમી વેદાદી અને પરપરાથી પૂર્ણથેલી લોકકથા—દંતકથામાંથી—બોલી બહે એવાં પૂતળાંની અવનવી રચનાઓ પ્રેમાનંદ જેવાં કુશલ શિષ્યોએ ઘડી કાઢી. મૂલનાં અનંધક કાવ્ય—શિષ્યોનાં ધંડેલાં આવધાંથી, જે જે રસભયુક્ત અને ઉન્નત લાગ્યું તેને કાવ્યમાં રાખી, કેટલીય પોતાને મનગમતી રૂઢિઓનાં ધૂળીદાર નકશીકામથી પ્રેમાનંદે પોતાની હૃદયનાસહિતે તે દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરી છે.

એ ઉપરાંત, પ્રસંગ આવ્યે કવિએ પોતાના જમાનાથી આગળ વધીને પશુ જાતી રૂઢિઓ અને સામાજિક સંસ્થાઓ તરફ લોકોને દર્શાવે છે. એમનામાં બાળકોનાં રૂઢિઓનો નથી આવર્તા, પણ હૃદયના ત્વચ્છૂ પ્રેમનાં આકર્ષણ સગન—રોહમાં પરિણમ પામે છે. ધર્મ એમને ગમતો વિષય છે; અને જ્યાં સુધી ધર્મનો સંબંધ હૃદયના ભાવ સાથે અનુકૂળ રહે છે ત્યાં સુધી જ એ ધાર્મિક કવિતા લખે છે; ધર્મ—કે વેદાન્તનાં ગ્રંથો પૃથક્કરણમાં એ પડતા નથી.

અવશૂતિની જેમ, પ્રેમાનંદે ‘હૃદ કવિત્વ્ય પૂર્વેભ્ય નમોવાકં પ્રજ્ઞાસ્મદે’ —જેવું કહી, પોતાના પુરોગામી કવિઓને નમસ્કાર કરી, એમણે એ કવિઓની કૃત્તજાબમાંથી થોડાં ધણાં કૃતિ સુગંધ પોતાના નવાં કૃત્તમાં કેનારી છે. ભાષાનો સારોદાર કરવાનું વિશાલ કાર્ય ઉપાડી લેનારે, પોતાના પુરોગામી કવિઓ તથા શિષ્યોના સ્વેચ્છા કેટલાક અંશોને ઉપયોગ કર્યો હોવો જોઈ એ એમ માનવાને સખળ કારણો છે ‘દારમાળા’માં કવિ કબૂલ કરે છે કે:—

“પૂર્વે જે જે કવિજન પેશ્વને, કલા ચરિત્ર ઉદાર છ;
તે સમજાનો જોડ કરીને, બાધ્યું શુભ આખ્યાન છ.”

ભાલજી, ભાલજીસુત ઉદ્ભવ, વિષ્ણુદાસ, નાકર, મનોહર, સુરભટ્ટ, વિશ્વનાથ જાની, વગિયો, તાપીદાસ વગેરેના તૈયાર કાવ્યપાઠ પ્રેમાનંદના જેવાઓ અવશ્ય આવેલા; અને તેનો ઉપયોગ તેમણે યથારુચિ કર્યો છે એમ તે કવિઓનાં કાવ્યોની હાથપ્રતો સરખાવતાં જણાઈ આવે.

છે, કેટલેક દેહોએ તો આખી કડીઓ જ સંગિતમાં પ્રેમાનંદ પોતાનાં આખ્યાનોમાં દાખલ કરેલી મળી આવે છે. વળી મૂલ સંસ્કૃતમાં નહિ એવા કેટલાક પ્રસંગો આ કવિઓએ દાખલ કરેલા : તે પશુ પાત્રવિવેક, જનરુચિ, વસ્તુભેદ તથા રસની જમાવટ ધ્યાનમાં રાખી, તે પ્રસંગોનો ઉપયોગ પ્રેમાનંદ કરે છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૨૦, બાલજુના 'સુગમ ચરિત્ર' નું પદ ૮-કડી ૮, ૯, ૧૦ ૧૧ 'દયમ-અનુવાદ' જેનો ઉપયોગ પ્રેમાનંદ પોતાનાં કડવાં ૧૦-૫ માં કરે છે).

કવિનાં દરેક વર્ષનાં કાવ્યોની સરેરાશ, એથી ત્રણ આખ્યાનની આવે છે. તેનો ખુલાસો એમ જડી આવે છે કે કાવ્યનું વસ્તુ-ખોખું તૈયાર હોવાથી, રસરૂપી જીવનનાં જૂનાં હાડપિંજરમાં તેમને માત્ર પ્રાણ મૂકવો જ બાકી રહેતો. ચમત્કૃતિ વગરનાં, સાદાં, કથાબાગ કહી જનારાં કાવ્યોને પ્રાસાદિક જનાવી. શ્રોતાઓમાં દરેક 'વર્ષ' નવાંનવાં આખ્યાનોનું સ્થાલું કરવું એ પ્રેમાનંદની રીત થઈ પડી હતી.

શૈક્ષણિકરૂપની નાટકો લખવાની ઝડપ પશુ, આવા આધારવાળી કથાના અસ્તિત્વને લીધે જ હતી એમ અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી જડે છે તે ઉપરાંત કથાબાગ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તદ્દન નવું લખવાનું કે કદાચ અધારથી પડે એવું આખ્યાન કદાચ નહોતું સાદસ, એમને વહોરું પડ્યું નહોતું. સંસ્કૃત આલંકારિકો તો કહે છે કે 'ઇતિરૂપના આધારવાળી કથા વસ્તુ માટે પસંદ કરવી.' અને એવા પ્રસિદ્ધ વસ્તુમાં કલાવિધાન વાપરી, રસનિષ્પત્તિ બનાવવી ઈષ્ટ છે. બવશ્યતિનું 'ઉત્તરરામચરિત્ર' જેટલું પ્રસિદ્ધ થયું છે તેટલું એમનું 'માલતીમાધવ' નથી થયું-એટલું દૃષ્ટાન્ત ઉપલા સિદ્ધાંતને દઢ કરવા બસ છે.

આટલા ઉપરથી, પ્રેમાનંદની નિર્મલસંકિત કે તેમની રચનાની સરસતા, તેમ જ તેમની કાવ્યકલાને ઉતારી પાડવાનો આશય નથી; કારણ કે રસની મનમોહન ગૂંથણી તેમ જ વર્ણનશક્તિ તો તેમની આમવી જ છે. પુરાણગમુના આધારે કાલિદાસે નાટકો લખ્યાં, મિશ્ટને 'પેરેપ્રાઈઝ સોરટ' લખ્યું, અને ટેનિસને 'આર્થ' રાખનાં ખંડકાવ્યો

લખ્યા; તેમાં એમની કલાવિધાયક કવિ તરીકેની કીર્તિને જરાકે ઝાંખપ લાગી હોય એમ કાંઈ એ કહેતું નથી. શામળભટ્ટની વાતને પણ 'બૃહતકથા', 'પૈશાચી કથા' તેમજ જૈન કથાઓનો જખરો આધાર હતો.

(કવિની વર્ણન કરવાની છટા, અલંકાર ગોઠવવાની કળા, શ્રોતા-એને એકતાન કરવાનું, કવિત્વ ને કથા વિસ્તારવાની ખૂબી-એ બધું એટલું તો, સરસ છે કે ગુજરાતી કવિઓમાં તે સર્વોપરિપક્વને પાત્ર કરી જ ચૂક્યા છે. એમના જનસ્વભાવના વર્ણનો એવાં તો તક્ષરપરી અને ઝીણવટથી ધરાવેલા છે કે કવિ મનુષ્યસ્વભાવના એક ઊંડા અને કુશલ અભ્યાસી છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી.)

શામળભટ્ટ, પાત્રના બાલ લક્ષણો વર્ણવવા, અને મનુષ્યોથી જરૂરક સમાજમાં થતો એ પાત્રોનો ઉપરછંદનો બ્યવહાર વર્ણવવા જેટલું લખે છે તેટલું, એમના હૃદયના ઊંડાણની પિછાન આપવા લખતા નથી; શામળભટ્ટનાં વર્ણનો પ્રમાણમાં છીછરા અને ઉપલક્ષિયા હોય છે.

પ્રેમાનંદ કવિની કવિતા જેમ પ્રાસાદિક છે તેમ ઓજસ્વી છે કાવ બધા રસને મહુલાવી શક્યા છે શૃંગાર, કરુણ અને હાસ્ય એ ત્રણ રસ તો પ્રેમાનંદના જ એમને રસના એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં ઊતરી પડતાં જરા 'વિલંબ' કે રસભંગ થતો નથી. કાવ્યમાં કયો પ્રસંગ કેટલો વિસ્તારવો એ વિવેકશક્તિ તેમનામાં અસાધારણ છે. છતાં નોંધવું જોઈએ કે એમનાં પાત્રોના વર્ણનો અલંકારથી ગળદળી રહે છે ખરા; પણ કેટલેક કેસોમાં તો એ વર્ણનોને અલંકાર-ભારથી લાદવાના અતિમોહમાં કવિ પ્રમાણત્વ જ્ઞાન બૂલી જાય છે 'નળા-ખ્યાન'માં 'વેલ જાણે હેમની, અવેવ ફૂલે ફૂલી'થી શરૂ કરી દમયન્તીનું વર્ણન આપતાં, કવિ અલંકાર ઉપર અલંકાર ખડકવા મંડી જાય છે; તેથી વાચકને દર બે લીંટીએ ઘાક ખાવા અટકવું પડે છે.

પરંતુ કવિનાં આખ્યાનો ખાસ કરીને શ્રાવ્ય હતાં તેથી, અને મહાકાવ્યની શિષ્ટતા પ્રમાણે અમુક વર્ણનોનો સંભાર તેમાં ભરવો-જ જોઈએ એવું કરેલું હોવાથી, કવિને એવા રૂઢિચુસ્ત વર્ણનો આપવા

પડ્યા હશે એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે

ગુજરાતી ભાષામાં રસ, શિષ્ટતા, માધુરી, લાઘવ, સંસ્કાર અને ચતુરતા સરજત શબ્દોની પૂરણી વગેરે કાર્યન કરવામાં ધણે દારો આ મહાકવિનો છે

કવિનાં વર્ણનો તાલમેલિયા અને માત્ર વસ્તુઓની ગણતરી કરનારા કે તેમની સહજ સ્થિતિ વર્ણવનારા નથી, પરંતુ જડ સૃષ્ટિમાં ચેતના નીરખાથી કવિ એમાં ચમત્કાર ઉમેરે છે, જેથી તે હૃદયગમ અને રસીનાં બને છે હુંએ આ વગ્ગ પ્રસંગો, કવિનો હાથ અંકુશ રસથી આતપ્રાત યર્ષ જાય છે !

(‘ પ્રેમાનંદની કવિતા ગુજરાત સ્થિતિપ્રદેશમાં એક સુદર સરોવર છે કે જેની હદરીમાં સર્વે ગુજરાતીઓ પોતાનાં રોવાં હસવા તથા દુઃખ સુખના પ્રતિબિંબો જોઈ જોઈ ને નિવૃત્તિ-આનંદમાં રહે છે ’ એમની કવિતા સસાર-જીવનના ચાક અને ઝેર ઉતારે છે હૈયાં હળવાં ને રસાય કરે છે અને બીજા દિવસની સસાર-ખેલનાને કાળે ઉમગી કરે છે

છાપખાનાં આલ્યાં, છાપેલી ચોપડી સુલભ બની, અને સરકારી નિશાળો દ્વારા કેળવણીનો પ્રયત્ન થવા લાગ્યો તે પહેલાના યુગમાં, કથામંદ્ર એ પ્રજાજીવનનું એક ઉપયોગી અને મહત્વનું સરનારપોષક અંગ લેખાતું હતું

પ્રેમાનંદ આ કાળના કથાન્યાસ હતા કે કેમ તે સામે કેટલાકને આશંકા છે પરંતુ તેમણે નાગરનેડિની પાઠે જેમીને ‘ મામેરા ’નું આખ્યાન વડોદરામાં મહેતાપોળ આગળ એમની ખૂમીથી ગાઈ બતાવ્યું હતું કે મોડી રાતે જમવા જતાં નાગર સ્ત્રી-પુરુષોએ કવિની રસશૈલીથી પ્રસન્ન થઈ, પેાતપોતાનાં જલપાત્ર તેમને ચત્તે એટ મૂકી દીધા હતા કે પ્રસંગનો તો ધણા લોકો અગીકાર કરે છે

૧૯૫૫ના રજવાડામાં કાયરાપદ્ધતિને અંગે, ભાટ અને ચારણોની

કથાશૈલી જેમ જન્મી હતી તેમ, ગુજરાતમાં ‘માણુબદ્ધ’ અથવા ‘ગાગરીયા ભદ્ધ’ એવે નામે કથા કહેનારની એક પ્રાચીન સંસ્થા અસ્તિત્વમાં હતી; કંઈક અંશે આજે પણ જનપદમાં એકેએ ગામેડામાં તેમજ મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં, એ દેખા, દે છે. તેઓ સાથે, આજીવ્ય હોય છે : અને રામાયણ, મહાભારત જેવાં પૌરાણિક-કાવ્યો સવિરતર વિવરણ સાથે, ધરમ્યુ દર્શાવે આપીને લોકોની સમક્ષ ગાઈ, સંભળાવવાં એ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય હોય છે.

એક રીતે આર્થસંસ્કૃતિનો ફેલાવો કરવા માટે એમધારી-મિશનરી-ના વર્ગના એ છે એમની સંસ્થા, મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુપત-પાદશાહીના જમાનામાં ખૂબ વિકાસ પામેલી અને દેશભરમાં વ્યાપેલી એવી ‘હરિકીર્તન’ની સંસ્થા સાથે હીક સરખાવી શકાય. ફેર માત્ર એટલો કે હરિકીર્તન વધારે શિષ્ટ અને સંગીતપુષ્ટ હતા, ત્યારે માણુ-ભટ્ટોની કથામાં લોકરુચિને વિશેષ નજર આગળ રાખવામાં આવતી હતી : અને તેથી, જેટલું મહારાષ્ટ્રી નાટક અને આપણી ગુજરાતી ‘ભવાર્ષના વેશ’ની વચ્ચે અંતર છે તેટલું, હરિકીર્તન અને માણુ-ભટ્ટની કથા વચ્ચે છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

આ ‘કથાખ્યાસ’ અથવા ‘માણુબદ્ધ,’ કથાર્થસંજો ગાઈ બતાવતી વખતે પાટ ઉપર બેસી, ત્રાંખાની માણુ અથવા ગાગર ઉપર ઢચકી આગળીઓએ પહેરેલી વીટીઓ વડે તાલ આપે છે. કથા કહેવાની છતાંથી સારો માણુબદ્ધ પેતાની કથાનું આબેહૂજ ચિત્ર શ્રોતાઓ સમક્ષ ખડું કરી તેમાં તેમને લીન કરી નાખે છે. મહાભારતની કથામાં સામસામે કર્ણ અને અર્જુન, અથવા બીમ અને દુર્યોધન વચ્ચેના નેસબાઈ સવાદોનું વર્ણન કરતાં કરતાં, જાણે જાતે જ એ સંવાદોમાં ભાગ ન લેતા હોય ! એમ, અકંધા બિલા યર્ષ જઈને એ કથા કહે છે; અને શ્રોતાવર્ગનાં રવેરંવાં બિનાં કરવાની શક્તિ તેમની તાલવગ્ગમાં રોકા છે.

પ્રેમાનંદનું મનુષ્ય-સ્વભાવનું જ્ઞાન અદ્વિતીય હતું : એમની કવિ-
દષ્ટિ બધે ફરી વળતી હતી : અને એમની દષ્ટિએ કોઈપણ અગત્યની
વિગત રહી જતી નથી. પ્રસંગોની યોજનામાં એ સુંદર કેલા બતાવી
શકે છે; અને તે તે પ્રસંગે જે રસની ભૂમિકા જોઈ શકે છે, તેમાં
ઓતાઓને જેથી રાખવાની એમનામાં અદ્વિતીય શક્તિ છે. ગમે તેવા
જૂના કથા-પ્રસંગમાંથી કોઈ રસનીજ તેમને હાથ લાગી જાય તો
તેને તે નવપદ્ધતિ ક્યાં વગર રહેતા નથી. એમના જમાનામાં અને
એમના પુરોગામી કવિઓમાં કોઈ નવું સર્જન કોઈ નવું સંયોજન,
કોઈ નવી રસસૃષ્ટિ નિર્માણ કરી શક્ય હોય તો તે પ્રેમાનંદ જ.

લોક-સમાજના એ સાચા નાડપારખુ હતા : અને ઓતાઓને
શું ગમશે તેની અટકળ કરવાની, અને તે પ્રમાણે પ્રસંગને માનવતા-
વાળો બનાવવાની, તેમનામાં જિંડી સમજ હતી આ તેમનો જેમ
વિશિષ્ટ ગુણ હતો, તેમ તેમની ગુણસીમા પણ બની જતી હતી :
કારણ કે પૌરાણિક પાત્રોની પૂજ્યતા, ગાંભીર્ય તથા તેમના પ્રત્યેનું
માન-તેમના માનવભાવ-આગેપણને વધે કેટલીકવાર ભારે આઘાત
અનુભવે છે, અને શ્રી મુનશીના પૌરાણિક નાટકોમાં જેવી દેવોની
અને દેવીઓની સ્થિતિ થાય છે તેવી તેમના આખ્યાનોમાં થઈ છે :
'નળાખ્યાન'માંના ચાર દેવોની સ્થિતિ તેનું સુંદર દર્શાવ છે.

પ્રેમાનંદ સાચા અને સરળ ભાવોમાં રાખે છે; અને તેને વર્ણ-
વતાં એક જે ધરમથુ સંદેશી તેને જીવન કરે છે : બધા ભાવો એ
દર્શાવી શકે છે : પણ કૌટુંબિક ભાવો-સાદા હૃદયના ભાવો - નું
કથન, એ ખૂબ અદ્વિતીય રીતે કરી શકે છે

પ્રેમાનંદ સામાન્ય ગુજરાતી જીવનના કવનાર છે. સામાન્ય
જીવનનાં દરેક અંગને હલકા આજી રપર્યાથી એ સ-રસ કરી મૂકે
છે નળાખ્યાનમાં પકડાયેલો હંસ વિચારે છે. 'દળવળી મરશે
મારી નાર' અને કહે ■ 'વહાલી સ્ત્રીએ પુત્ર પ્રસન્ધો, મેં તેહનું

મુખ નથી જોયું : પછી નંજ ને હસની, મૈત્રી ચર્તા અને વાત કરે છે :

“પરશ્યા કે કુંવારા ન જુઓ અમો, ધરમાં બાણી દીઠી હરો તમો.”
હસ જોયે, ને કર ધસે : “મેં નવ્યું બાણી પીહર હરો !”
દમયંતી બાળકને પીહર વળાવતાં કહે છે :

“શ્રોસણ પધારા રે, બાળક બાહુઆં
સહેજે, ચામા-મામીની ગાળાં”

—આ અને આવા સંકેદો ભાવો અને તેનાં કથન કેવાં સરળ અને ગુજરાતી, છે ! આપું મધ્યકાલીન ગુજરાત આમ થોડાક શબ્દોમાં એ ખડું કરે છે.

પ્રેમાનંદનાં વનવર્ણન, સેનાવર્ણન, યુદ્ધવર્ણન કે નાયકનાયિકાનાં વર્ણન, આજે છાપેલાં પાનામાં વાંચતાં, આપણને ચમત્કારચુકત લાગતાં નથી; અને તેથી કેટલાક કહે છે કે પ્રેમાનંદમાં પરંપરાપ્રાપ્ત રૂઢ શૈલીનાં લાગણીદીન વર્ણનો આવે છે : એમનાં વર્ણનો જગલ-ખાતાની યાદી જેવાં લાગે છે; પરંતુ તેમણે વાદ સખલું જોઈએ કે પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો, એકાંતમાં બેસી વાંચવા માટે સ્થાપાં નહોતાં; એ આખ્યાનો ‘પાઠ્ય’ હતાં : એક જથ્થુ રસપૂર્વક તે વાંચે, સામે બેઠેલો મોટો લોકસમૂહ તેને સાંભળે—એ માટે સ્થાપાં હતાં.

શ્રોતાઓની આંખ આગળ નાટકની સિનસિનેરી જેવી અસર કરે છે તેવી અસર કરવા માટે, આ વર્ણનો મૂકેલાં છે. વનવર્ણનમાં વનની માદતા તથા ભયાનકતાનું વાતાવરણ ઊભું કરવા માટે જ, એ અનેક નામ આપે છે દાખલા તરીકે ‘નળાખ્યાન’ના છાપેલા પાનાપર આપેલા દમયંતીના વર્ણનમાં સ્વોદતા, ચિત્રમયતા કે સરસતા લાગતી નથી; અને એ છાંખી, રૂપગુણની યાદીને છેડે આવતાં આવતાં તે દમયંતીને ‘પણ વીસરી જવાય છે; પરંતુ એ વર્ણનને, મોટેથી ગાતાં— અને તે સારું’ તાલ આપતાં,

નૃપજીમક, વનયા, રૂપજનયા, રસીલી રંગપૂરણા
મર-અંગના, દેવાંગના, માનિનીમનમદ-ચૂરણી

—એ લીલીઓનું નાદસૌંદર્ય ધીમે ધીમે કલ્પનાને મુગ્ધ કરે છે:
રસિકતાને રકુટ કરે છે, અને આનંદની લહેરો પ્રગટાવે છે

એટલે પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો, તેની અસલી દબે જ્યાં સુધી ગવાય
નહીં ત્યાં સુધી, પ્રેમાનંદનો પૂરો રસ અપાસી નહીં

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાન-કાવ્યોનો મુખ્ય ગુણ તે તેનો ‘ પ્રસાદ ’
વાચતાવેંત વાચક કે શ્રોતાને તે તે રસની પ્રસંગતા સચોટ અસર
કરે છે. પાત્રો શું શું બોલે છે, તેમના મનમાં શું શું થાય છે, ખીજની
હૃદયે એ કેવાં દેખાય છે—અને તે બધાની અસર આખા આખ્યાનની
કથાપર કેવી થાય છે તે, કવિ વર્ણવે છે

ખીજ રીતે કહીએ તો, તેમનાં આખ્યાનો એ શાબ્દ નાટકોની જ
ગરજ સારે છે. દરમિયાન રમજૂમિને અભાવે, મહારાષ્ટ્રી હરિકીર્તનકારો
જેવી રીતે જુદાં જુદાં પાત્રોની ભૂમિકા પોતે જ રજૂ કરે છે તેમ, પ્રેમા-
નંદ પણ આવી ચિત્રપરંપરા દ્વારા કથાનો ઉકેલ અને સમાપ્તિ સાધે છે.

દરેક આખ્યાનનું પહેલું કડવું જોશો તો જણાશે કે પ્રવેશક કે
પ્રસ્તાવનારૂપ ભાગમાં આખા આખ્યાનની પૂર્વખીટિકા કવિ સંક્ષેપમાં
રચાપે છે; અને પછી તે ઉપર નવરસની ખમારત ચૂરે છે; અને
તેમ કરતાં, જે વાન નીરસ અને લાનાં ટામસાથી ખીજ કવિઓ કહી
શકતા નથી તે, પ્રેમાનંદ ઔચિત્યબુદ્ધિથી દૃઢકામાં કહી શકે છે

પ્રેમાનંદ, ચાર્લ્સી કે પડિત જેવા ડાહ્યાકમરા અને ગંભીર મુખ-
મુદ્રાથી કથા કરનાર નહોતા પ્રસંગે પ્રસંગે, રસભાવિકતા અને
વાસ્તવિકતાને બુદ્ધ્યા વગર, મર્માંજી હાસ્ય એ રેલાવે છે, અને કેટલીકવાર
એ હાસ્યમાં લીખાં કટાક્ષ પણ બેળવે છે

‘ સુદામાચરિત્ર ’માં સુદામા દ્વારિકા પધારે છે તે વખતે પાંજળ
ખાળકો ઠંઠરા નાખે છે, અપિજ ‘ હસિહરિ ’ મુખથી બાપ્પે છે, પછી

અષ્ટ પટરાણીઓ તેમના વેષ ઉપર વર્ણવેલ છે : અને સુદામા ઘેર આવે છે ત્યારે તેમને સ્ત્રીરૂપ ધેરી વળે છે-તે બધા પ્રસંગો મર્મ-હાસ્યથી ઓતપ્રોત છે : વળી 'નળાખ્યાન'માંના બાહુક, કંડુપણ્ડ અને બાહુક-દમયંતીનો સંવાદ, વર્ણવેલો અત્યંત જાણીતો છે. 'મામેરા'માં નથુદ, સાસુ અને વડસાસુ ખરેખર જિવ્યારી કુવરબાઈને 'મન' 'પાટ' જ વાળે છે.

('રથુપણ' જેવા વીરસપ્રધાન કાવ્યમાં, વાનરો અને હનુમાન તથા કુંભકર્ણના પાત્રોદ્ધારા યુદ્ધની ધેરી છાયાને દર્શાવી કરવાની કવિને સુંદર તક મળે છે. પ્રેમાનંદીય શક્તિનું વિચિત્રપણું 'રથુપણ'ના દસમા કડવામાં-જ્યાં અધોરી કુંભકર્ણને જગાડવાના પ્રયત્નો થાય છે-ત્યાં સંપૂર્ણપણે ખીલી નીકળે છે. ધડીભર ઓતાઓ રાવણના યુદ્ધના ગંભીર પ્રસંગને જૂસી જાય છે. કુંભકર્ણનો નિરાંત-વાળો સ્વભાવ ચિત્રિત કરીને, કવિએ હાસ્ય ઉપજાવ્યું છે : કારણ કે, મહા-મહા-પ્રપત્તે ઉઠાડેલો કુંભકર્ણ, કંઈ પણ સમાચાર પૂછતા પેહેલાં, નિરાંતે અન્ન આરોગે છે; અને પછી પૂછે છે : તે પણ બહુ જ આછો શબ્દોમાં. આવા વર્તનમાં રહેલી વિપરીત એજા અને વિચિત્ર આંતરણ આપણું ખ્યાન ખેંચે છે.

ખીલે પ્રસંગ કુંભકર્ણનો કોપ વર્ણવતાં મળે છે (કડવું ૧૫). વાનરોને એક પછી એક મેંમાં ઓરવા માંડ્યા. તેમાં હનુમાન પણ આવી ગયો. તે વખતે કુંભકર્ણના સાગર જેવડા પેટમાં બધા અધારે એટવાતા વાનર કેમ રહ્યાં, હનુમાને શું પરાક્રમ કર્યું-વગેરેનું વર્ણન રમૂજ પમાડે છે.

ત્રીજો પ્રસંગ ઉદ્બિલતા યક્ષગાનને નિમિત્તે મળ્યો છે (કડવું ૧૬). ત્યાં વાનરસુસજ્જ અંગમેજાઓ મનોરંજક રીતે વર્ણવીને, ઘેર યુદ્ધના પાતાવરણમાંથી ઓતાઓ ધડીભર છુટકારાનો શ્વાસ લઈ રહે છે.

પ્રેમાનંદનું ચરિત્રાલેખન સ્પષ્ટ અને સ્પષ્ટ રેખાઓથી ઊપસી.

આવે તેવું હોય છે. ‘મામેરા’માં જ્યાં પહેરામણી આપતી વખતે, આખી નાગરી નાત ભેગી થઈ હોય છે ત્યાં, પ્રેમાનંદ સુંદર શબ્દ-ચિત્રોની હારમાળા આપે છે :—

“બહુ નાની મોટી નાર, મંડપમાંહે મળા;
કરે વાણી છાની વાત, સાકરપેં જ ગળી.
ગહેવાને કે ‘શ્રી કૃષ્ણ’, ઢસી પરું ભેતી;
મુખ ઉપર લળકે સાર, વેસરના મોતી.
સજ્યા સોળ રાણુમાર, ચરણા ને ચાળી :
ભેળનમદભરી નાર, કરે બહુ કંઠાળી.
માળા મોતી હાર, ઉર પર લળકે છે;
જડાવ ચૂડા હાથ, કંઠણ ખળકે છે.
સમી રહીઓ છે ચીર, શણુમટ વાળે છે :
અણિમાળા લોચન, કઠાણે બાળે છે.”

પ્રેમાનંદની સર્જક કળાની ખૂબી જોવા, થોડાંએક સરસ શબ્દ-ચિત્રો અથવા રેખાચિત્રો સંભારવા જેવાં છે. ‘મામેરા’માંના દામોદર દોશી બળજ, ‘હુંડી’માંના શામળશા શેક—એ તો આપણા ગુજરાતી મહાજનનું જ જીવંત ચિત્ર ખડું કરે છે. પ્રેમાનંદનાં શબ્દચિત્રોમાં સુધક વીગતો, રેખાની રપજતા, રમતી સમૃદ્ધિ અને વાતાવરણની અનુરૂપતા તથા સર્જનની વાસ્તવિકતા ખૂબ ધ્યાન ખેંચે છે.

‘યુદ્ધકાંડ’માં મુખ્ય ભાગ લેનારાં પાત્રોની હારમાળા ‘રણયત્ર’ના કાવ્યમાં તેમણે કામમાં લીધી છે. એમાં પણ રામ લક્ષ્મણ અને હનુમાનની સામે ટક્કર ઝીલે તેવાં રાવણ, કુંભકર્ણુ અને ઉદ્વિગ્નતનાં પાત્રોનું આલેખન એટલું જ સજીવ છે.

કવિનું જનસ્વભાવ અવલોકન પણ ઝીણું અને સુરુચિયુક્ત છે. ‘દશમ’માં દહીં વલોવતાં જસોદાજી, બાલકૃષ્ણને રમાડતી ગોપીઓ, માખણ ચોરતા શ્રીકૃષ્ણ, ગોળી ફોડીને ઉમળણી ‘કરતાં’ ગોવાળનાં ડોકરાં—એ બધાં સ્વભાવદર્શનનાં સુંદર ચિત્રો છે.

બાલકૃષ્ણનાં તોફાનો અને લાતલાતની બાળલીલાઓ-એ બધું
‘ધરધરમાં દેખા દેતા સનાતન અને નિત્યબાલક બાલકૃષ્ણની’ લીલાને
નિમિત્તે જ પ્રેમાનંદે ગાયું છે: તેથી જ આખો નામદમનનો પ્રસંગ,
ગોળી ફોડવાનો પ્રસંગ, બિખળબંધનનો પ્રસંગ, અને એવા એવા
અનેક પ્રસંગોનું વાચન, આજે પણ લાવિક માતાઓની આંખમાંથી
આંસુ પડાવી શકે છે.

કવિની ખીજ ખૂબી તેમની સંગીતપૂર્ણ દેશીઓની યોજના :
જેમ કાશિનાથ કવિ ‘અજ-વિલાપ’ તથા ‘રતિ વિલાપ’નાં કરુણ
પ્રસંગો, ‘વૈતાલીય’ કે ‘વિયોગી’ વૃત્તના પ્રલંબ સૂરોમાં રેલાવે છે,
તેમ પ્રેમાનંદ અત્યંત કરુણ માટે ‘મેવાડા રાગની દેશી’ વાપરે છે.

‘નળાખ્યાન’માં દુઃખી દમયંતીને આલામીથી ચૂલામાં પડતી
વર્ણવી કરુણ રસને ધાડે કથેાં છે :—

‘દેખાડી દીધી હો, કળિએ સુંદરી :
ધાયા વેપારી હો, લાભ્યા બંધન કરી
મડદા ને પાડુ હો, પછાણા ને લાકડી;
એણીપેરે મારી હો, અખળા બે ધડી’

‘દશમ સ્કંધ’માં કંઈ દેવડીને આકાશવાણી થમા પછી મારવા
જમ છે ત્યારતું વર્ણન પણ આ જ દેશીમાં છે :

“વલવલે દેવડી હો, વીસને વલવલી,
માનને માગે લો, મુખે દશ આગળી
ભાઈ! તેં લછરી હો, ન-માઈ હું રાકડી.
કેમ સહું રાતી રાતી હો, વીસાણી આંખમાં
તંજોળ પરણ્યાનો હો, સઝાવો નથી સાવલિયે !
છલું હું કોડમગી હો, લાયું તારે પાવલિયે—”

એટલે, અમુક રસ સારું, અને અમુક તરેહનાં વર્ણનો સારું, કવિ
‘અમુકે નક્કી’ કરેલી દેશી’ જ મેળે છે, તેથી તેમની કવિતા વધારે
અસરકારક બને છે.

કાવ્યનો વેગ જનાવવા કવિ પોતાની ખાસ ચોપાઈ-‘ત્રણ તાલની ચોપાઈ’-ચાપરે છે : ઉદાહરણ : કૃષ્ણનો જન્મનામાં અંપાપાત થયો, તે સમાચાર, નંદ-ગસોદાને પહોંચે છે તે પ્રસંગ સ્પષ્ટ એ.

—“એવે ગોવાળા શી ગોડળ ગયા.

ત્રાદે ત્રાદે કરી જિદ્દવા ડસે, મસ્તક પૂજે, ને કર પૂસે !

રોઠ રંગુમત તારો ભર્યા, ‘શુ’ બેઠા નંદ ?’ બાળક કમ્પર્સા.

“વરસુ” વિપરીત, વિરમય વાત, કૃષ્ણે દીધા જુમનામાં અંપાપાત !

વારતા ચડયો કદમની ડાળ, પુત્ર તમારો ગયો પાતાળ !”

શાંત રસ માટે, શાંત રીતે વહી જતી “દેશી” એ એ છે, જે કૃષ્ણની બાળકીલાતું વર્ણન જોઈએ :—

“અણતેડયા ગાપી ધર જાય રે, બાંધે બાબડું વેકુંઠરાય રે :

ભિમ્બક થઈને ગોરસ જાય રે, માખણુ માટે થઈ થઈનાય રે.

કાંઈ આપી પાણું લીધે મૂંડી રે, ચોપી ખલે તાલમાં ચૂંડી રે :

વદાયા સદુના ધરમાં પેસે રે, જે તેડે ત્યા જમવા બેસે રે.

ખાઈ ખાઈ અમ અણકું રે, ઠરિને અમૃતપે લાગે મીઠું રે :

મજવમૂને વહાયો ધાય રે, અંતે કાંઈ એક ચોરી જાય રે.”

પ્રેમાનંદ બ્યાસ-વાલ્મીકીનાં પાત્રો સર્જીને, તે ઉપર પોતાના સમયના જનાવજાવતું તથા તે સમયની પરિસ્થિતિનું સંમિશ્રણ કરીને વાંચનારની આંખ આગળ સસાર-ચિત્રપટ ધર્યો છે. એટલે જ કવિનાં પાત્રો તથા એમનું અભ્યાનોનું વાતાવરણ, એમના રસદેશનાં હવાપાણી, એમનો કાવ્યપ્રવાહ-સૌ ગુજરાતી જ છે. એમની કવિતામાં તેથી ગુજરાત ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતલો જ ઊભરાય છે. તેને લીધે એમનાં આખ્યાનો પ્રત્યે આપણને આગવી મમતા જાગે છે.

આ દૃષ્ટિએ, પ્રેમાનંદ આપણા એક મહાન સમાજ-વિધાયક છે. ગુજરાતને વાણી અને લાવહારા એકતા અર્પનાર સાહિત્યકારોમાં તેમનું સ્થાન મોખરે છે : કારણ કે કવિની મહત્તા તેની કાવ્ય-અસર ઉપરથી મપાય છે.

કવિનાં કાવ્યો દેશભરમાં એવા પથરાઈ ગયાં છે કે જેમને આપણે અભણ કહીએ એવી સ્ત્રીઓ પણ એમનાં લોકપ્રિય આખ્યાનોને મોઢે કરીને અથેતિ ગાઈ શકે છે. ગુજરાતી સમાજના આ માનીતા કવિએ અભણ પણ સરકારી સ્ત્રીહૃદયમાં એવું સ્થાન મેળવ્યું છે કે એમના આખ્યાનો મુખપર પરાથી બહેનોને વારસામાં મળ્યે જાય છે. આજે પણ એમનું 'મામેરુ' ગાનારી બહેનો વડોદરામાં છે : જેમને સીમન્ત પ્રસંગે યોજાતી, તે ગવરાવીને જીનવામાં પણ આવે છે તેમના અસલી દાગની ગીતપદ્ધતિ રેકર્ડ કરાવવા જેવી છે.

કવિના ઘણાખરા આખ્યાનો તો એક રીતે ગુજરાતમાં પૂજાય છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે ગુજરાતના ચહેરા અને ગામડાઓનાં અનેકાનેક કુટુંબોના મીનાઈ (ચૈન-વેચામ) 'ઝોખાહરણ' વિના, શાહપક્ષ નરસિંહ મહેતાના પિતાના 'શાહ વિના, સીમન્તના પ્રસંગો કુવરબાઈના 'મામેરા' વિના, ચાતુર્માસ 'દશમસ્કંધ' વિના, નવરાત્ર 'દેવીચરિત્ર' વિના, દર ચાનનાર 'સુદામાચરિત્ર' વિના, અને રવિવાર 'હુડી' વિના, બાળ્યે જ ખાલી વીતતા હરો શોકમાં દિલાસારૂપ 'નળાખ્યાન'નું પાશખણ આજે પણ ભક્તિભાવપૂર્વક ગામડાઓમાં ધાય છે. ધન્ય છે પ્રેમાનંદને કે જેના કાવ્યસમુદમાં પવે પવે સ્નાન કરવાને આટલા બધા શ્રવ ધાર્મિકે આવે છે; અને શુદ્ધ, કોમળ તથા ભક્તિમાન ચર્મને સસારમાં પાછા વળે છે.

વર્તમાન યુગમાં ક્યા કવિને આટલી ધાર્મિકતા અને લોકપ્રિયતા વરી છે ?

મેરે ભાગે કવિ પોતાના યુગમાં જ જીવે રહી, પોતાના યુગને ઝોળખી, પોતાના યુગની જનતાને આગળ ખેંચે છે. પોતાના યુગને જોડે અરી એ આગળ ખેંચી જાય તેટલે અરી તેની અસર શ્રવન્ત ગણાય. કેટલાક કવિઓ દસકા શ્રવે છે, કેટલાક સેકુલ કાંઠે છે, સૈમથી પણ વધારે શ્રવતા કવિઓ ખરેખર મહેનિ છે. પ્રેમાનંદને આ કસોટી-

થી, એક મહાન કવિ હવી શકાય. પ્રેમાનંદની મહત્તા આજનો યુગ ન સ્વીકારે તો તે ઇતિહાસને અન્યાય કરે છે.

મધ્યકાલના સમયના ગુજરાતને એકત્ર અર્પણ બલ, સાહિત્યનું બલ હતું. આર્યસંસ્કૃતિને પુનર્જીવન અર્પતો, હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનાં ધર્મો હળવા બનાવતો 'ભક્તિમાર્ગ'—જે સમયે હિંદને એક દોરીથી સંકળી દેવા મળતો હતો, ત્યારે એ જ દોરીએ વળગીને હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી—વગેરે ભાષાઓ દ્વારા હિંદના પ્રતિ પશુ ધટ્ટ બનતા જતા હતા. અને એકતા-વિચિત્રતા ધારણ કરતા જતા હતા. હિંદને એક જ આપવાના સુદૃઢ પાયા રચાયા જતા હતા. પ્રાન્ત પ્રાન્તની વાણીને ધકેલારા કવિઓ આપણા મધ્યયુગના મહાસર્ગક હતા, એમ કહેવામાં સંકેત ન હોવો જોઈએ.

એકંદરે, પ્રેમાનંદ કવિ તેમનાં આખ્યાનોથી અને તેમાંનાં શબ્દ-ચિત્રોથી જીવે છે : અને ગુજરાતી ભાષા વંચારી ત્યાં સુધી જીવશે. ઉપા-અનિરુદ્ધ, નળ-દમયંતી, મદાલસા-ઋતુષ્મજ તથા ચંદ્રદાસ-વિપ્લા જેવાં પ્રેમી વરવહુ : પુત્રવેર્ષા નંદ-જસોદા અને વસુદેવ-દેવકી, સંસારકાથી સાસુ-વહુ, ન્યાતના લેકો-વગેરે, દરેક ઘરનાં પાત્રોનો પરિચય તેમણે કરાવ્યો છે. વળી 'હુંડી'માંના શામળશા શેઠ, 'મામેરા'માંના દામોદર દોશી અને નરસિંહ મહેતાની વહેલ, ઋતુષ્મજનો રથ અને ખાલુકના ધોડા, 'નળાખ્યાન'માં હંસને પકડવા જતી દમયંતી, 'ચંદ્રદાસ આખ્યાન'માં જમાની કસેથી છોડીને કાગળ વાંચતી વિપ્લા, 'સુદામા ચરિત'માં સુદામાનો દારકપ્રયાણ વખતનો ભક્ત-વેપ, 'રણપરા'માંના કુંભકર્ણુ અને હનુમાનના અમાનુષી વેપ—એ બધાં શબ્દચિત્રો એવાં સાચાં અને આંખ આગળ તરવરી રહે એવાં છે કે એ ચિત્રો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચિરંજીવ રહેશે.

આજથી નિદાન ત્રણસો વર્ષ ઉપર ચર્ચા ગયેલા પ્રેમાનંદ કવિ ? ભાષાના ઉપાસક, અનન્ય ભક્ત અને પ્રસાદિક કવિ હતા.

તેમની કવિતા જનસમાજ માટે લખાઈ હતી અને જનસમાજે જ તેની ખરી કદર કરી છે.

ત્રેમાનંદ કવિનો નંદુરબાર-નિવાસ શં. ૧૭૨૯ થી આરંભી સં. ૧૭૪૫ સુધી હતો એમ માનવું પડે છે; કારણકે તે જ વર્ષમાં શંકરદાસ દેસાઈનું અવસાન થયું હતું. સં. ૧૭૪૧ની ‘રણપદ’ની રચના પાછળ, III કરદાસની પ્રેરણા હતી, તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ મળે છે :

“દેસાઈ મહેતા શંકરદાસે સુજને આઘા દીધી છ” :

‘કયા કાઈ કીધી હતી પૂર્વે, તે વિસ્તારી દીધી છ.”

સં. ૧૭૪૨ માં શંકરદાસનાં પત્નીનું અવસાન થતાં તેમને આશ્વાસનરૂપે તેમણે ‘નળાખ્યાન’ રચ્યું : મૂળ કથામાં, પાંઠવોના મનના સમાધાન માટે, યુદ્ધદશ મુનિએ એમની કયા કહી હતી. તે જ ઉદ્દેશ ત્રેમાનંદે શિષ્ટકાવ્યની રચના કરીને પાર પાડ્યો

‘આખ્યાનકાવ્ય’નું સ્વરૂપ

‘આખ્યાનકાવ્ય’ એ ‘આખ્યાન’ અને ‘કાવ્ય’ બન્ને છે. તેથી તેમાં બન્નેના ગુણ આવવા જોઈએ. આલંકારિકાએ ‘આખ્યાન’નું લક્ષણ સંક્ષેપમાં એમ સમજાવ્યું છે કે ‘આલ્યાનં પૂર્વજ્ઞોષિ : ૧’ પૂર્વે બની ગયેલા કાઈ પણ બનાવનું કથન-એટલી જ એની વ્યાખ્યા છે, એ કથન ગદ્યમાં કે પદ્યમાં પણ હોય સરૂત સાદિત્યમાં શુદ્ધ ઇતિહાસ અને પૌરાણિક કથાપ્રસંગો વચ્ચે બેઠે રાખવામાં નથી આવતો. તેથી પૂર્વજ્ઞતાનમાં માત્ર ઉત્પાદક કે કાલ્પનિક વસ્તુ ન હોવી જોઈએ એટલો જ બેઠે ખ્યાનમાં રાખવાનો છે.

મન્દ્યન શ્લઃ આગમંતત્ સ્થાનમ્—એટલે સર્વ રીતે વિસ્તારીને કથન કરતું—એવા અર્થના ગા + સ્થા પાત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થયો છે.

+ પિતૃત વિવેચન માટે દુર્ગો, માતૃ પુત્રક “ગુજરાતી સાદિત્યનાં સ્વરૂપો—૧૫વિભાગ” (૧૯૫૪) : ‘આખ્યાન’ : પૃષ્ઠ ૧૪૨-૧૦૧.

૩૨ : 'રૂંધે' કે

• આખ્યાને 'શબ્દ' ઉપાખ્યાન ને મુકાબલે સમજવાનો છે : કારણ કે મુખ્ય વસ્તુના અનુસંધાનમાં જે માત્ર આડકથા અથવા અંધાંતર પ્રસંગ જોઈ શકે. મદત્ત ધરાવે છે તે જ નાના વસ્તુને વિસ્તારીને, નવેસર રસમરી વાણીમાં તેને પલ્લવિત કરવું એ 'આખ્યાન'નું મુખ્ય ધ્યેય હોય છે.

રામાયણનો 'અર્ધસંકટ' મો તેમજ મદોભારતના 'વનપર્વ'માં અનેક આખ્યાયિકાઓ અને ઉપાખ્યાનો ગૂંથી લેવામાં આવેલા છે. તેવામાંના એકાદને, સ્વતંત્ર રીતે કાઈ કાવ્ય, નાટક કે આખ્યાનનો વિષય કવિઓ બનાવે છે. જેમકે મદોભારતનું 'સકુન્તલોપાખ્યાન' કાસિદાસના 'શાકુન્તલ'નો મૂલ આધાર છે : છતાં, પિતા અને પુત્ર વચ્ચે જોઈ શકે મૂલગત સામ્ય હોય તેનાથી વધારે મળતાપણું, 'ઉપાખ્યાન' અને 'આખ્યાન' વચ્ચે હોતું નથી. બીજું પ્રસિદ્ધ દર્શન 'નલોપાખ્યાન'નું છે તેના ઉપરથી સ્વતંત્ર મદોભારત. નાટક તથા આખ્યાનો રચાયા છે; તે બધાની બીજીપ આત્મા એક હોવા છતાં, તેના અવતરણ કલેવરનાં ઓજસ, પ્રસાદ, તથા માધુર્ય વગેરેમાં, ન ઓળખાય તેટલી નવીનતા પ્રવેશી જોઈ શકાય છે.

'મનુસ્મૃતિ'માં શ્રાદ્ધક્રિયાનો પ્રસંગ વર્ણવતાં કહ્યું છે કે "શ્રાદ્ધક્રિયા ધર્મ રથો પદ્મી અને ક્ષત્રભોજન ધર્મ બાદ, 'આખ્યાન'નું અવળું કારણ :"

સ્વામ્યાયં ધાવદેર પિત્ર્યે, ધર્મચાક્ષણે ચેદ દિ ।

આખ્યાનની તદ્દાવલોક, પુણ્યનિ શિલ્પાનિ ચ ॥ મનુ. ૨-૨૨૨ ॥
આમ આખ્યાનના પાત્રને એક પવિત્ર ક્રિયા મળવામાં આવતી હતી ॥ એટલું એનું મદત્ત ખ્યાનમાં લેવા જતું છે.

ઉપરના મદોભારત 'ધાવદેર' પદથી સમજાય છે કે આખ્યાન સ્વયં 'પાકવ' નથી, પણ સર્વથા 'શ્રામ્ય' છે એવાનો સમ્પ્રદાય

હોવા જોઈએ. અવશ્ય કરાવવામાં આખ્યાનની જોયતા ખૂબ મદદ કરે છે : તેને લીધે જે રસ જામે છે તેથી કદાચ વસ્તુ નજીક હોય તો તે ઊણપ પહોં દંકાર્ષ જાય છે.

આખ્યાનનો વિષય ‘લોકખ્યાત’ હોવો જોઈએ—એમ આમહ શખવાનું કારણ એ કે, ઓતાઓને એ પૂર્વજાતની અથવા પ્રસંગની રૂપરેખાઓ પરિચિત હોવાથી, તેમને વર્ણવિષયમાં પ્રવેશ કરતાં વાર લાગતી નથી.

‘આખ્યાન કાવ્ય’ પાઠ્ય કાવ્યને સુકામને સર્વથા શ્રાવ્ય હોવાથી, તેમાં અભિનેયતાને પૂરો અવકાશ રહે છે : આખ્યાનકારને તેથી જુદાં જુદાં પાત્રોના પ્રસંગોનું તથા યુદ્ધ પાત્રોનું આલેખન જાતે જ ઉપજાવવું પડે છે : અને એ રીતે ‘અવસ્થાનુક્રતિર્નાટ્યમ્.’ એ કાવ્યખંડમાં કહ્યા પ્રમાણે, તે તે પાત્રની અવસ્થાનું વર્ણન કરતી વખતે ‘નાટ્યત્વ’ ધારણ કરવું પડે છે.

‘આખ્યાન’ સુખ્મત્વે શ્રાવ્ય હોવાથી, એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું નિરૂપણ માગી લે છે. ‘કાવ્ય’ પરોક્ષ રીતે રસાવિષ્કાર નિષ્પન્ન કરે છે : ત્યારે ‘આખ્યાન’ પ્રત્યક્ષ રીતે રસની જન્માવટ કરે છે. ‘કાવ્ય’ નો આનંદ લાંચીને, પઠન કરીને મેળવાય છે : ત્યારે ‘આખ્યાન’માં તે અવશ્યદ્વારા મેળવાય છે : તેથી જ અભિનેયતાથી તેના રસને સ્વાભાવિકી પુષ્ટિ મળે છે.

આખ્યાન કાવ્યમાં, એક કરતાં વધારે રસ અને એક કરતાં વધારે પ્રસંગોની સંયોજના દ્વારા, રસસૃષ્ટિ ઊભી કરી શકાય છે : અને તે માટે લાવને અને પ્રસંગોને અનુરૂપ હોદ્દા અથવા લયોને યોજવાથી, એનું કથન વધારે સ્વાભાવિક, વધારે સચોટ અને ઔચિત્યપૂર્ણ બનાવી શકાય છે.

પ્રસંગો જાણે સમ્યક્ષ અનતા હોય, અનુભવાતા હોય, ભજવાતા હોય એ રીતે ચિત્રાત્મકરૂપે નિરૂપાવા જોઈએ તેથી તેમાં વાતાવરણને

ચોગ્ય વર્ણનદ્વારા તથા પ્રસંગોને ઉચિત સંવાદોદ્વારા જોડવા ધટે છે. બધા પ્રસંગો એક જ પરિણામને અનુલક્ષીને ગૂંથાવા જોઈએ, જેથી તેનો અંત પણ સ્વાભાવિક અને કુદરતી લાગે.

‘આખ્યાન’ની બાપા પડિતભોગ્ય નહિ પણ લોકગમ્ય, સરલ અને ગૃહગત-‘ધરમયુ’-સામાન્ય ધર્મમાં જોલાતી હોવાથી, તરત સમજાય એવી, સ્વાભાવિકી હોવી જોઈએ.

કાવ્યની જેમ આખ્યાનદ્વારા આનંદ મળવા ઉપરાંત તેના અવલુથી ધર્મ, નીતિ, સદ્ગુણ વગેરેની પરોક્ષ કેળવણી પણ થોતા-એને અવલુસુલભ અને છે તેથી જ આખ્યાનને, પ્રાપ્ત સમાજને માટે કાવ્ય-ગગનમાં વિદાર કરાવે તેવું ‘વિમાન’ કદીને આજ-ખાબુ’ છે.

દુઃકાર્માં, આખ્યાનના પ્રસંગો વાસ્તવિકરૂપે, મૌલિક રીતે તથા રસ અને અલંકારયુક્ત ચિત્રાત્મક શૈલીમાં નિરૂપાવા જોઈએ. તો જ આખ્યાન ‘અખંડલક્ષરી’ બની શકેઃ વાતારસ અખંડ રીતે નાયકના જીવનની આસપાસ વણાયેલ હોવો જોઈએઃ અને વાતાવરણમાં પ્રતીતિજનકતા ઉપજાવવી જોઈએ.

સર્વાનુભવલક્ષિત-એને આખ્યાનકાવ્યની પ્રથમ યોગ્યતા માનવી પડે. આખ્યાનનું વસ્તુ ‘ખ્યાતવસ્તુ’ હોવા છતાં, આખ્યાનકાર કેવળ મૂળ કથાનું જ વર્ણન નિરૂપણ કરીને એસી રહેતો નથી; પરંતુ તેમાં પોતાના જમાનાના રમદમ, સ્વભાવલેખન વગેરેની રસમગી રૂલગૂંથણી એ ઉમેરે છે.

પ્રસંગોની રસમય ગૂંથણી, પાત્રોવિષય, પાત્રવિકાસ, રસની ઉચ્ચ મનોરંજક જમાવટ, તથા ગ્રેષ્ઠ પદો દ્વારા ‘આખ્યાન’ સ્થપાતે ચિત્રે છે; અને મનોરમ બનવાથી તે ભોક્ષિત્રિય પણ બને છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યના ‘મદાશાખ્યો’ અને પ્રાકૃત ‘આખ્યાનો’માં ‘કલ્પક’ સમાન લક્ષણો મળી આવે છે. તર્જુનની ક્રમિક, કથનપ્રણાલિ-

શૈલી, પ્રસાદ, સુવાચ્યતા અને સરસ્વતા—આટલું એમાં સર્વસામાન્ય છે. સંવાદના સ્વરૂપમાં ઇતિહાસ કે દેવકથાનું કથન, સ્વતંત્ર પાત્રાલેખન, અર્ધ—મહાકાવ્યાત્મક અને અર્ધ—નાટ્યાત્મક આલેખન, લોકકથાની જેમ પ્રસંગપરંપરાથી વિબુધિત શૈલી અને ક્ષિપ્રતા વેગ—આ પ્રકારનાં તરવે. એહિવત્તે અંશે 'આખ્યાન'ની સ્વરૂપ-ધટનામાં પ્રતીત થાય છે. + 'આખ્યાનકાવ્ય'માં જે ક્ષિપ્રતા વેગ શિયિલ અર્ધ જાય પ્રસંગોની ગૂંચણીમાં રહસ્ય અને જિજ્ઞાસાને એક પગે કરી ચૂકવાની શક્તિ ન હોય, 'હવે શું થશે? હવે શું આવશે?'—તે જાણવા ઓતાઓની કુતૂહલવૃત્તિને ઉત્તેજીતે સંતોષાય નહીં તો, આખ્યાનની અસર મોળી થઈ જવાનો ભય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આખ્યાનપ્રથા બહુ જૂની છે. તેના આદ્ય-કવિ તરીકે નરસિંહ મહેતાને ગણી શકાય. તેમના પછી બાલજી, નાકર વગેરેએ એ કથનશૈલીને આજુ રાખી છે. અને પ્રેમાનંદના હાથમાં આવ્યા પછી તે સર્વશ્રેષ્ઠ બની છે. તેમના પછી છેક પ્યારામ સુધી એ શૈલીનાં રસજતાં ઝરણાં જોઈ શકાય છે : છતાં તે રૈતીના રણમાં સમાઈ જતી—સુપ્ત થઈ જતી—સરસ્વતી જેવાં જ.

હલપત-નર્મદે, અને છેક નરસિંહરાવે પણ એ શૈલીમાં પ્રાણ પૂરવાના પ્રયોગો કર્યા છે ખરા; પરંતુ વર્તમાન જાપખાનાં અને સુદ્રિતપ્રધાના મુગમાં એ આવ્ય કાવ્યશૈલીનાં પુનર્મંડાણ થવા અશક્ય—વત્ત સાગે છે: જો કે આખ્યાનશૈલીની વેધકતા અને સચોટતાએ કેશવ હર્ષદ દુવને 'મેઘદૂત'નો અનુવાદ કરવામાં, તેમજ સંપ્રત જમાનાના પ્રસંગોને લોકગમ્ય કરનારાં 'વૈશંપાયનની વાણી' તથા 'નારદ વાણી' જેવાં આખ્યાનશૈલીના પુનર્વિધાનનાં પચરણની નોંધ લીધા વિના, સાહિત્યના ઇતિહાસકારને ચાલવાનું નથી.

+ "આખ્યાનકાવ્યની શૈલી" સંબંધી વિગતવાર અર્થો "મરિ જુઓ, યા. ડાહરાસ મોકલો 'વાણી', અંક ૧ માંના લેખ.

નરસિંહ મહેતા (સં. ૧૪૭૦-૧૫૨૫)ના ' સુદામાચરિત'માં પદો અને ' ગોવિંદગમન ', તે પછી ભાલણ (જં. ૧૪૯૦-૧૫૭૦)ના દ્વંદ્વાં આખ્યાનો; કર્મણ્યમંત્રીનું ' સીતાહરણ ' (રચનાસંવત ૧૫૪૧), નાકર (સં. ૧૫૫૦-૧૬૩૦)ના આખ્યાનો, વગેરેએ-આખ્યાનશૈલીના વિકાસમાં નાનોમોટો ફાળો આપ્યો છે; છતાં તે પછ-પ્રકારનું પૂર્ણ વિકસિત સ્વરૂપ તો પ્રેમાનંદ (સં. ૧૭૦૦-૧૭૭૫)ના શ્રેષ્ઠ ' આખ્યાનો'માં જ જોવાને મળે છે

પૌરાણિક ઉદ્દ્યોધનને સીધે, તથા રામાનંદીય ભક્તિના ઉત્સાહમાં, દેશીભાષામાં ધર્મોપદેશ કરવાનો જીવાગ આબ્યો. સ્ત્રી, શૂદ્ર તથા અન્ય પ્રાકૃત જનોના હિતની ખાતર સંસ્કૃત કાવ્યપુરાણોમાં રહેલા વિચારો તથા કથા-પ્રસંગોને લોકગમ્ય કરવાનું કાર્ય પ્રારંભદશાનાં સોળમાં તથા સત્તરમાં શતકના કથાકારોએ કર્યું હતું. તેઓ મૂળ સંસ્કૃત પ્રાકૃત કે અપભ્રંશમાથી કેવલ સારમાહી મીધા અનુવાદો કરતા હતા. વસ્તુકથન એ એમની ખાસ નેમ હતી-વસ્તુનો રસ એમની રચનાનો મુખ્ય રમ હતો; કાવ્યશાસ્ત્રનો રસ ગૌણ હતો.

સ્વતંત્ર કાવ્યો તરીકે વાંચવા માટે જે આખ્યાનોનું નવવિધાન તથા નવસર્જન થવા માંડ્યું તે ભાલણના સમયથી; કારણકે એમની રચના વસ્તુમક્ષી હોવા ઉપરાંત, રસલક્ષી પણ બની; અને તેથી મૂળમાં ખૂટતાં રમનાં સ્થાનોને તેમણે સંભાળ્યાં; નવા પ્રતીતિજનક પ્રસંગો ઊમેર્યાં સમકાલીન જીવનનું બરન, કથાના સાદા પોત ઉપર બધું; અને તેને સો એ સો ટકા ' ગુજરાતી ' બનાવ્યા *

' કથા વ્યાસ ' અથવા ' પૌરાણિક ' કે ' ગામરિયામદ્'નું ર્થાન મધ્યકાલીન ગુજરાતી સમાજમાં બહુ અગત્યનું હતું. ' વ્યાસ વેરવાની

*સરખાવે ' What was an Akhyayika, became a new and distinct literary form—an Akhyana, with contemporary sentiments and characters altered to suit them " — K. M. Murshī 'Gujarat & Its Literature' (1935) P. 119

એક જ પેર, વિદ્યા બેટી જીહરી ઘેર.'—એ છાપામાં આખ્યાનકાવ્ય તેમને સંભારે છે. સં. ૧૮૦૦ પછી થયેલા કૃષ્ણારામ લાદે એ પ્રયાને કંઈક હીણી નજરે નિહાળી છે :—

વાટે વાટે વ્યાસ, વધને માણ વગાડે,
આઠેક બેઠા પાસ, તે તાળીઓ પાડે ।'

છતાં આજે પણ, રામાયણ મહાભારતની, કથા સંભળાવનાર કથા-વ્યાસો મળી આવે છે ખરા.

કવિ ન્હાનાલાલના 'અપદ્માગ્રંથ'માં રચાયેલાં નાટકો આખ્યાન શ્રી. મુનશી એવો મત વહેતો મૂકે છે કે : "આ નાટકોને, તેની એકધારી રાક્ષસચક્ત અશ્વશૈલીમાં એકાંતમાં વાંચતાં, એકતાનતા લાગે છે; પરંતુ જો તેને જ કથાકાર પુરાણીઓ જેવી, કેઈ સંગીતમય લહેકાવાળી શૈલીમાં—હરિશ્ચીત્ર નકારો 'અનુષ્ટુપ' જેવા હંદો જેમ લલકારે છે તેમ—તેમાંના પ્રસંગને અને તેમાંની કવિતાને જોરથી વાંચી સંભળાવવામાં આવે તો તેનો રસ, પ્રેમાનંદકાલીન 'આખ્યાન' કાવ્ય જેવી આદુતા છિત્તપન કરી શકે છે. આખ્યાનમાં જેમ ગીત અથવા 'દેશી'ની ગૂંથણી હોય છે : અને પાત્રોના સંવાદો દેશીઓ દ્વારા આગળ વધે છે તેમ, કવિનાં નાટકોમાંનું ગદ્ય પણ એવી જ અસર ઉપજાવવા સમર્થ છે. આખ્યાનમાં જે જે વર્ણનો, નાટ્યસૂચિઓની જેમ, વાતાવરણ ઉપજાવવા યોગ્યેલાં હોય છે તેમ, તેમનાં નાટકમાં પણ લાંબી નાટ્ય-સૂચિઓ હોય છે. આખ્યાનના વસ્તુની વહેંચણી કડવાં' માં કરવામાં આવે છે; તેને નાટકમાં 'અંક' અને 'પ્રવેશ'રૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે. પરિણામે, 'આખ્યાન' અથવા 'અંકઆખ્યાન'—થોડુંક ગદ્ય, થોડુંક પદ્ય—સંસ્કૃતમાંના 'અંપૂર્ણ'ના લાળાતું—આ બધું લાગે છે. અને આ સાહિત્યપ્રકાર અર્ધપાઠ્ય અને અર્ધશાસ્ત્ર—એવા મિશ્ર પ્રકારનો જન્મે છે, તેથી દક્ષતરત આજુ' થાય છે."—શ્રી. મુનશીનો આ મત, વિચારપ્રેરક છતાં ચિન્ત્ય છે.

૧. વર્તમાન પેઢી-ઝીઝો, પુરુષો તથા, જુવાનો, અને બાળકો— આ પેઢીને મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં નવેસર રસ લેતી કરવાની જરૂર છે. મોટેભાગે પાઠ્ય અને શ્રાવ્ય-એટલે એક જણ કાંઈ કવિતા સંભળાવે, અને તેનો રસિયો શ્રોતાવર્ગ તેનું શ્રવણ કરે: એ પ્રકારની આપણી કવિતા સર્વાનુભવલક્ષી રચાઈ છે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોને તેમણે યોગ્યેથી 'દેશીઝો'ના અસલ ઢાળમાં ગાઈ બતાવનાર કીર્તિ-નીઆઓની જનતાને આજે ખૂબ જરૂર છે.

આજના જગતની ઝડપ સર્વપ્રકારની મહત્તાને દૂંધી બનાવી દે છે. આપણા સેનાપતિઓ, મુત્સદ્દીઓ, નેતાઓ અને સાહિત્યકારો જોતજોતામાં મુલાઈ જાય છે. નવી વ્યક્તિઓ મહત્તાના આકાશમાં ઊગી નીકળે છે: પરંતુ અસ્ત અને ઉત્થની આ ત્વરા ૧૮ મી સદીમાં વધી; અને ૨૦ મી સદીમાં તો તેણે વીજળીનો વેગ ધારણ કર્યો છે. એ પહેલાંના યુગમાં, મહત્તા વધારે સ્થિર રહી શકતી હતી.

શૈક્ષણિકઅરની વિશ્વવ્યાપી એવી 'ચારસો વર્ષોની જયંતી' હમણાં જ ઉજવાઈ મઈ. મહાકવિ પ્રેમાનંદ, આપણા ભારતમાંની ચૌદ પ્રમુખ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાંની એક, એવી ગુજરાતી ભાષાના 'શિષ્ટ' (શ્લાસિક) કવિ થઈ ગયાને પણ ત્રણસો ઉપરાંત વર્ષો થયાં છે. સંવત ૧૭૨૦માં કવિતું 'લક્ષમણાદરણ આખ્યાન' રચાયું હતું. ત્યારથી, ચાલુ સંવત ૨૦૨૨ માં ગણતાં 'પ્રેમાનંદ ત્રિજ્ઞતાપ્દી મહોત્સવ' ઉજવવા માટે ગુજરાતને યોગ્ય કારણ પ્રાપ્ત થયું છે. ગુજરાતી ભાષાના રસિયાઓ આ ઉત્સવને ધડતી રીતે ઊજવે એમ ઈચ્છવું વધારે નથી.

છાપખાનાંની શોધ પહેલાં, સ્વરચિત કે પછી અન્ય-રચિત આખ્યાનકાવ્ય સંભળાવનાર કવિની, સમાજને પ્રત્યક્ષ જરૂર પડતી હતી. જો કે નવા યુગમાં જનતા માટે પુસ્તકો સુલભ બની ગયાં છે; છતાં જો રસાસ્વાદ પહેલાં મળતો હતો, જો જીવનસંપર્ક અનુભવાતો હતો, જો સાહિત્યરસ સામાન્ય મનુષ્યના જીવનને સંસ્કારી બનાવતો હતો— તે બધું, છાપખાનાંની શોધ પછી, એકાએક બંધ પડી ગયું છે!

નવા જમાનામાં તેથી જ મધ્યકાલીન 'આખ્યાન'ની જરૂર ન રહી મધ્યકાલમાં ધર્મથી આપું છુનન સંકળાવેલું હતું; પણ ખ્રિસ્તીશરોના આગમન પછી છુનનનાં ઐહિક શ્વેત્રો વધ્યાં, અને તે વિશાલ બન્યાં. ધર્મ તરફ વિમુખતા વધી; તેથી 'આખ્યાન' જેવા વિશિષ્ટ સાહિત્યપ્રકારને સાંપ્રત છુનનમાં સ્થાન રહ્યું નહીં. અપવાદ-રૂપે પ્રેમાનંદનાં કેટલાંક આખ્યાનોનાં પારાયણ, આજે પણ પ્રસંગે પ્રસંગે થપા કરે છે: પ્રેમાનંદની કાવ્યકલાની સિદ્ધિ અને વિજય એનાથી અધિક શેમાં હશે ?

ગુજરાતી આખ્યાનનો બાલ દેહ ધણો જ સાદો હોય છે: સસ્તૂત 'મહાકાવ્ય'માં આશીર્વાદ, નમસ્ક્રિયા કે વસ્તુનિર્દેશ કરીને કાવ્યનો પ્રારંભ થાય છે તેમ, 'આખ્યાન'માં પણ પહેલાં નમસ્ક્રિયા કે વસ્તુનિર્દેશ કર્યા પછી, મૂલ આખ્યાનનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે: આમ કરીને, મોતાઓને કથાભવણ માટે એકાગ્ર કરવાનું કાર્ય સાધી શકાય છે.

આખ્યાનની રચના 'દેશી' બદ્ધ પદ્યમાં હોય છે: અને આખા આખ્યાનને 'કડવાંમાં વહેંચેલું' હોય છે: 'કડવું' એટલે અમુક કડી-ઓનો-તુકોનો સમૂહ: એવા પ્રત્યેક કડવામાં, ત્રણ ભાગ હોય છે: પ્રારંભનો 'રાગ'-એટલે જે રાગમાં આખી દેશીનું મુંજન ચાલવાનું છે તે બતાવતી કડી; તે પછી એ રાગનો જ 'દાળ' નામનો મધ્ય ભાગ: અને તેનો છેડો, 'વલણ' અથવા 'છિથલા' દ્વારા સાવવામાં આવે છે આ 'વલણ' દ્વારા, આખા કડવાનું વક્રાવ્ય વાળી લેવામાં-સમેટી લેવામાં-આવે છે: અને ફટલીકવાર તે દ્વારા નવા કડવાના વસ્તુનું સૂચન કરવામાં પણ તેને ઉપયોગ થાય છે.

આ રીતનું 'આખ્યાન'ના 'કડવાંનું' સામાન્ય બધારણ હોય છે જ્યારે કોઈ કડવું સ્વતંત્ર ગીત તરીકે કે વર્ણન માટે યોગ્ય હોય છે ત્યારે, આ ત્રણ અંગ નથી પણ યોગ્યતા. 'રણપદ' માંથી એનાં, બધા પ્રકારનાં, ઉદાહરણ મળી રહે છે.

રામાયણી કથા

૧

‘રણુયજ્ઞ’માં યુદ્ધકાંડનો કથાપ્રસંગ ગવાયો છે. અને ‘યુદ્ધકાંડ’ એ આદિ કવિ વાલ્મીકિના રચેલા ‘રામાયણ’નો છઠ્ઠો કાંડ છે તેથી મૂલ ‘રામાયણ’એ કેવુંકે મહાકાવ્ય છે તે જાણી લેવું અહીં તદ્દન પ્રસ્તુત છે.

હિંદનાં પ્રાચીન એ મહાકાવ્યો તે રામાયણ અને મહાભારત : એમાં કવિતા છે, વાર્તા છે, ઇતિહાસ છે, ધર્મજ્ઞાન છે, નીતિચર્ચા છે : બધું યે છે : અને તેથી જ એ મહાકાવ્યોની ગણતરીઓનાં પવિત્ર જળાંક હિંદી સમાજને હજારો વર્ષોથી પ્રેરણા આપી પાવન કરી રહ્યાં છે.

મહાભારતની જેમ રામાયણ એ કેવલ આર્યોની લોકકથા કે લોકગીત નથી; એ તો સમગ્ર માનવકથાનું મહાકાવ્ય છે. એમાં સદાચારનું મહાસંગીત ગુંજે છે : સન્તજનોનો સદ્બોધ એમાં બરેલો છે. તેથી જ એ કથામાં મનુષ્યજાતનું મહાઆકર્ષણ છે, મહાકવિઓની પ્રેરણા છે, અખંડ કાવ્યરસનું ઉદ્દીપન છે.

રામાયણ એકલું કાવ્ય નથી; ઇતિહાસ પણ છે. ભારત વર્ષનો ચિરકાલનો ઇતિહાસ એમાં બોલે છે. આમાં આર્યોની સાધના, આરાધના અને સંકલ્પના ઇતિહાસ આલેખાયા છે. ઇતિહાસ-ભૂતિ સમું આ કાવ્ય, હિંદનું મોહું કાવ્યધન છે. પ્રાચીન આર્યવર્ણની સંસ્કૃતિ અને ભુદિવિકાસ, સામાજિક અને રાજકીય જીવન, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન એ બધાનાં ભાવનાસર્વા પ્રતિબિંબો એ ‘ઇતિહાસની આરથી’માં કેહાં જેમ્મ રોકાય છે. કેસ ખેંચનારથી માંડી, હજવણી લેનાર જીંચી સુધી, એકસરખી અસર કરનાર આ મહાકાવ્યમાં, આર્યસંસ્કૃતિનાં સ્વપોનો ઇતિહાસ કાતરાઈ રહ્યો છે. તેથી જ સૈદ્ધાંત ઉપર સૈદ્ધાંત છે છતાં રામાયણની કથાનો સોલ ભારતમાં લેણમાત્ર પણ ક્ષીણ નથી.

[૨મું]

રામાયણનો કવિ-રામાયણકાવ્યના આદિકવિ વાલ્મીકિ છે. એ વાલ્મીકિ રામના સમકાલીન હશે એમ માનીએ તો જ 'ઉત્તરકાંડ' ની હકીકતને સાચી માની શકાય છે. 'બાલકાંડ'ના ઉપોદ્ધાત જેવા પહેલા ચાર સર્ગમાં આપેલી હકીકત માનીએ તો, રામની કથા એમણે શ્રુતિપરંપરાથી સાંભળી હોવી નેપ્તિએ : કારણકે નારદને ક્ષપિ પ્રમ પૂછે છે : એટલે 'ઉત્તમચ્છેડક' રામની કથા નારદ સંભળાવે છે; પરંતુ જો લવકુશ હને રામસમાનાં પોતાતું રામાયણ મવરાવ્યાનો બીજો પ્રસંગ માનીએ તો વાલ્મીકિ સમકાલીન હરે ખરા.

ગમે તેમ માનીએ તો પણ, વાલ્મીકિ એમના વખતમાં પ્રસિદ્ધ હશે. મહાભારતકાર વ્યાસ પણ એક પૂજ્ય ક્ષપિ તરીકે એમને સંભારે છે; અને એમણે રામાયણમાંથી કેટલાક શ્લોક સંગોપાંત્ર પોતાના કાવ્યમાં ઉતારેલા છે. વાલ્મીકિ, રામના રાજ્યસાળમાં હતા અને તે ત્રિકાળ-જ્ઞાની હતા; એટલે રામચરિત તેમણે રામના જન્મપૂર્વે જ રચ્યું હતું એમ પણ કર્ણપરંપરા છે. આમ રામાયણ, રામ અને વાલ્મીકિ એ ત્રણે એક જ સમયમાં હોય એમ સ્થાપના પ્રપત્ન થાય છે.

કાલિદાસ જેવા મહાકવિ વાલ્મીકિના વહેતા નિર્મલ કાવ્ય-ઝરણામાંથી પ્રેરણાજલ પી, તૃપ્તિ પામ્યા નથી ભવશ્રુતિની સરસ્વતી પણ એમાંથી જ ઉદ્ભવી છે. રામાયણની રચના રસ ઝીલનાર બીજા અસંખ્ય સંસ્કૃત કવિઓ અને નાટકકારો છે; અને પ્રાકૃત કવિઓ તો અનેક છે. તેથી જ આદિકવિને બધા આપું જ કંઈ વંદન કરે છે કે 'દંદં કવિભ્યઃ પૂર્વેભ્યો, નમોઽર્ચં પ્રજ્ઞાસ્પદે ।'

કાવ્યના કેરણ પ્રસંગોમાં, સાક્ષાત્ કવિએ પણ ભાગ ભજવેલો છે; તેથી કવિએ પોતાના સમયનો જ ઇતિહાસ આલેખ્યો છે; એમ શક્ય છે, એ જ વાલ્મીકિ, રામે સ્વનેલાં જગત્કોને આશ્રય આપે છે અને પછી લવકુશને ઉઠેરે છે. તે પછી કુમારોના પૂર્વ ઇતિહાસનું

એક કાવ્ય એ ર્યે છે, અને તેમને તે ગાતા શીખવે છે. એક યજ્ઞ વખતે રામ વાલ્મીકિને બોલાવે છે, ત્યારે, રામ સમક્ષ પેલા કુમારો રામાયણ ગાય છે : અને આ ગાયનની અસર તંથા આ પ્રસંગનું એકંદર પરિણામ બહુ દુઃખદ અને શોકપૂર્ણ આવે છે—ધૂમ્તી અને નિરાશામાં રૂબેલી સીતા આગળ આવે છે અને પ્રતિજ્ઞા લે છે—‘જે હું સાચેસાચી પવિત્ર હોઉં તો એ ધરતી માતા, તારા ઉદરમાં મને માગ આપ!’ ઉપ પ્રતિજ્ઞાથી પૃથ્વી ફાટે છે : પૃથ્વીમાતા સિંહાસન ઉપર બેઠેલાં ભૂમિમાંથી એકદમ નીકળે છે, અને પોતાની વહાલી પુત્રીને એકદમ જાંચડીને બોલે બેસાડે છે, ને પાછાં સમાર્પ જાય છે !

રામ આ નાટકથી આભા બને છે ને બેગાકળા થાય છે. વળી પોતાનો રાજદંડ હાર્ષ નીચે ઊતરી, પૃથ્વીમાં સમાવા જાય છે. ઋષિઓ તેમને વારે છે. આખરે જન્મે પુત્રોનો રામ સ્વીકાર કરે છે, અને પોતાના શીવ દુઃખી જીવનમાં, એ દ્વારા કષ્ટક દિલાવો બોલે છે

કાવ્યની ઉત્પત્તિ—આ સંબંધી બીજો આવો જ એક પ્રસંગ કાવ્યની સદ્ગતિમાં આપેલો છે. વાલ્મીકિ ફરતા હોય છે ત્યાં તમસા નદીને કાંઠે કાંઈ પારધીને કાંચના જોડામાંથી એકને, વિનાકારણ માતાં તેમજે જોયો. પક્ષીની મરતા વખતની ચીસ અને બીજા જીવના રહેલાનું આકંઠ સાંભળી, ઋષિને લાગણી થઈ. એ લાગણીના આવેશમાં જે ઉદ્માર નીકળ્યા તે પ્રયોક્ત્ય નીકળ્યા—‘લોકે ન્યોચ્ચરનગક !’ એમ ઋષિને થયું.

એ સાચું કથન છે કે કવિતાનો ઉદ્ભવ ચિત્તસોમથી છે. જેમ વેદની ઋચાઓમાં સૃષ્ટિના દેખાવ જોઈ ચિત્તમાં ઊઠેલી ઊર્મિઓનો આવિર્ભાવ છે, તેમ ચિત્તસોમ ચરાથી શ્રોત્રદ્વય કવિની વાણી નીકળી કે—

મા નિષાદઃ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

યત્કૌશ્લમિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥*

[“મા નિષાદ ! પ્રતિષ્ઠા તું, કદાપિ પશુ પામતો;
કે માયું કૌંચ જોડાના, કામ-મોહિત એક ને । ”]

‘હે પારથી ! કૌંચ પક્ષીના જોડામાંથી કામથી મોહિત થયેલા એકને તેં માયું’, તો તું કોઈ પશુ કાળે પ્રતિષ્ઠા ન પામતો !’ સંસ્કૃત ભાષામાં, આ સૌથી પહેલા જ ‘શ્લોક’માં જાણે કવિતાના સર્વ વિષયોનો ઉલ્લેખ થયો છે. પ્રથમ તો શોકની લાગણી એ આ કવિતાનું મૂળ છે; વળી કીર્તિ (પ્રતિષ્ઠા), અનન્તતા (શાશ્વતીઃ) કાલ (સમાઃ), પક્ષી, તેનું જોડું. યુગ (અવધીઃ), કામ અને મોહ — અંતર્ભાવની પ્રેરણાથી ઉદ્ભવેલી કવિતામાંથી ધણી ખરી કવિતા આ વિષયો ઉપર જ રચાઈ છે. ઋષિ, શ્લોકથી પ્રસન્ન થયા; અને સાથે સાથે તેમના જ સમયમાં થયેલો સીતાહરણનો પ્રસંગ તેમને સાંભરી આગ્યો.

એટલે એમણે રામાયણનો પ્રસંગ અને સમનાં પરાક્રમ એ જ ‘અનુષ્ટુપ’ શ્લોકની ધાટી ઉપર રચવા સંકલ્પ કર્યો. વેદકાલીન આઠ અક્ષરનો સારો અક્ષરમેળ જાંઠ, તેને વધારે એકસ સ્વરપદો તેમણે પ્રચારમાં આણ્યોઃ તે અર્થમાં વાદ્યમીકિ ‘આદિકવિ’ કહેવાયા.

કાવ્ય મુખ્ય રસ—રામાયણમાં ભક્તિ, નિષ્ઠા, રોદ્ધ અને વીરતા—એ લાગણીઓનું પૂર પ્રસંગે પ્રસંગે જોજળી રહ્યું છે ખરું; પરંતુ

*આ આદિ શ્લોકમાં કાવ્યનું નીજ છે; શ્લોકના વાચ્યાર્થ ઉપરાંત તેના બીજા બે અર્થ પાલુ કેટલાક ટીકાકારો કરી બતાવે છે:—

(૧) હે લક્ષ્મીપતિ (રામચંદ્ર) !, રાવણમંદોદરીવિપી કૌંચમિથુનમાંથી (સીતા ઉપર) કામમોહિત થયેલા એ (રાવણ)ને મારવાથી તમારી અનન્ત-કાલ સુધી કીર્તિ રહે ।

(૨) હે રાક્ષસપતિ રાવણ ! ત્રેલોક નરપતિના જોડામાંથી એક (સીતા) ને તેં અત્યંત દુઃખ આપ્યું છે. મારે તારું કોઈ દિવસ સારું ન થાવો !

રામના સમગ્ર જીવનમાં એ લાગણીઓને ઢાંકી દેનારી તો કરુણ રસની રેલ છે. તેથી જ ભવભૂતિએ કહ્યું છે કે ‘પ્રકો રસ. ‘કરુણ પવ।’

“આ એકલો રસ કરુણ નિમિત્ત-ભેદે
દેખાય બિન્નસમ, બિન્ન વિવર્ત પામેઃ
આવર્ત બુદ્ધિનુદ તરંગરૂપી વિકારે
બાસે યથા સહીલ, હિ જલ તો ય સર્વે.”

અને બીજા રસ તો એ જ રસના વિવર્ત જેવા છે. જો કે રામાયણમાં યુદ્ધબ્યાપાર પુરૂષ છે, રામનું બાહુબળ સામાન્ય નથી; તથાપિ ‘રામાયણ’માં જે રસને સર્વના કરતાં પ્રાધાન્ય મળ્યું છે તે વીરરસ નથી. યુદ્ધપ્રસંગો અને બાહુબળના મૌરવનો ઘોષ — એ તેના મુખ્ય વર્ણનના વિષય નથી. વીરરસ કાવ્ય તરીકે મહાભારતને વિશેષ જીંચી કાઢીએ મૂકાય છે; પરંતુ હમેશના સામાન્ય ભવહારમાં અનુભવાતી કેમજે લાગણીઓનું યુદ્ધ વર્ણવનારી રામાયણકથાના મહાવડની વડવાઈઓ તો કરોડો હિંદુઓના હૃદયતલમાં મૂકેલા ઘેટેલી છે.

રામાયણનો મુખ્ય રસ—જીવનના પરોઢથી તે જીવનના છેક અંતસુધી પ્રેમ અને કર્નભ્ય વચ્ચેની અચડામણ રામજીવનના ‘પોતા’ના તાણવાણા બની રહે છે. ઈષ્ટ વસ્તુના નાશથી અને અનિષ્ટના દર્શનથી મનુષ્ય હૃદય, ખેદપૂર્ણ થવાથી, કરુણવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે વૃત્તિનું પોપણ થતાં, તેમાંથી કરુણ રસ ઝરે છે : છતાં કરુણ રસના ભોક્તા જે શ્રીતાઓ હોય છે તેઓને તેમાંથી એક જાતનો રસાનંદ થાય છે : તે જોતાં કરુણરસના આસ્વાદમાં દુઃખ નથી એમ કહી શકાય બીજા રસના આનંદ ક્ષણિક છે, અને લહરી પેરે તે વહી જનારા છે; પણ કરુણરસની છાપ ઘેરી અને ચિરંજીવ જામે છે દશરથ-પ્રાણત્યાગ, બરનશોક, સીનાહજીને લીધે રામ-શોક, સીતાવિલાપ, લક્ષ્મણમૂર્છાથી રામવિલાપ, મદોદરીવિલાપ, સીતાવનવાસ — એ સર્વ પ્રસંગો જીજ્ઞાસા, કરુણરસની ટોચે છે.

નૃહરથાશ્રમનું કાવ્ય—રામાયણ એટલે વીરરસકથા નહિ, પણ

ગૃહકથા. કવિએ એક ગૃહકથાને જાળ્યદત્ત બનાવી છે: અને તેને તેમણે મહાકાવ્યનો વિષય બનાવ્યો છે. પિતા પ્રત્યે પુત્રની આશાપાલકતા, બાઈ માટે બાઈનો આત્મત્યાગ, પતિપત્ની વચ્ચે અન્યોન્મયની નિષ્ઠા, અને પ્રભુ પ્રત્યે રાગભુક્તિ કર્તવ્ય કેટલે સુધી જઈ શકે છે તે, રામાયણે દર્શાવ્યું છે. કૈકેયી-મંથરાના કૂડકપટના કઠિન આધારે અયોધ્યાના રાજગૃહને વિઠિન્ન કર્યા છતાં પણ, ગૃહધર્મની દુર્ભેદ દૃઢતા રામાયણે પુષ્કારીને બતાવી છે.

રામાયણનો મહિમા રામયુદ્ધને અવલંબેલો નથી; એ સુદૃઢતા તો રામ અને સીતાની પ્રમત્તપ્રીતિને જ ઉજાવેલ કરી દેખાડવાનું નિમિત્તમાત્ર છે. બાહ્યબળને નહિ, રાજ્યો છૂતવાની હોસને નહિ, રાષ્ટ્ર-ગૌરવને નહિ, પણ શાન્તરસવાળા ગૃહધર્મને જ રામાયણે કરુણાનાં આશુથી સીંચીને, તેમાં કાવ્ય-તત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

રામાયણનો ઉપદેશ—રામાયણમાં ગૃહધર્મ અને રાજધર્મનો ઉત્તમ ઉપદેશ છે. ધરમાં સૌ કુટુંબીઓએ પરસ્પર કેવા રેહેલથી વર્તવું જોઈએ, એ જુદાં જુદાં દૃષ્ટાંતોથી બતાવ્યું છે. પિતાના વચનની ખાતર પુત્ર રામે વનવાસ સ્વીકાર્યો, પત્નીએ પતિના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થવું જોઈએ—તેથી, રામ સાથે સીતાજી વનવાસમાં ગયા; બાઈ લક્ષ્મણે, રામના વનવાસમાં તેમજ રાવણ સામે યુદ્ધમાં, રામની સેવા કરી. બીજા બાઈ હરતે, મોટા બાઈનો દહ્મ વિચારી, સામી આવતી લક્ષ્મીને ઠોકરે મારી, અને નાના બાઈ તરીકે પોતાની ફરજ હતી તે જ બજાવી.

‘રામ અધર્મને ઉત્તેજન આપે છે’—એવી એક દુષ્ટ પ્રતિજ્ઞાને શંકા થઈ; એવી શંકાને પણ અવકાશ રહેલો ન જોઈએ તેટલા માટે રામે ઉગ્ર રાજધર્મ પાળ્યો, અને સીતાનો ત્યાગ કર્યો છતાં પતિ તરીકે એમને એના ઉપર અવિચલ પ્રેમ હતો એ, અશ્વમેધ યજ્ઞ વખતે કરી ન પરજીતાં, સીતાની સોનાની મૂર્તિ પાસે રાખીને પોતે ચલાવી લીધું—એટલાથી જ જણાઈ આવ્યું. રામની ખિતૃસક્તિ અને રાજધર્મ,

એમની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને એકપત્નીવત - હિંદુધર્મના ધૃતિદાસમાંથી કદી બુદ્ધાવાનાં નથી.

કાવ્યમાં વીરરસના પ્રસંગો—રામાયણ સાથે સરખાવી શકાય એવું મહાકાવ્ય તો વ્યાસ કવિનું રચેયું મહાભારત છે. મહાભારતમાં રાજકીય જીવનને અંગે વીર્ય, પરાક્રમ, મહત્વાકાંક્ષા અને ઉચ્ચ ક્ષાત્ર-તેજના પ્રસંગોનાં જેવાં વર્ણનો છે તેવાં વર્ણનો, રામાયણમાં નથી. દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં રામજોનો ઉત્સાહ, ‘પણ’ પૂરું કરવાની સ્પર્ધા અને કસોટી, અને યોદ્ધાઓની વર યવાની હોંસ-તે બધું સીતાસ્વયંવરમાં નથી. વીરરસમાં સીતાસ્વયંવરનું વર્ણન છેક સાદું અને સાધારણ છે. રામ અને રાવણ, લક્ષ્મણ અને ઉદ્વિગ્નિત-એ દ્વંદ્વોને અર્જુન અને કર્ણ, બીમ અને દુર્યોધન-જેવાં જીવનભરના વૈરગાવ અને અદેખાધ-વાળા દ્વંદ્વો સાથે સરખાવતાં છેક મોળાં પડે છે. રાવણ જ્યારે સીતાને હરી જાય છે તે વખતનો મીતાનો વિલાપ, આક્રંદ અને તિરસ્કાર, — સમાની વયમાં અપમાન પામતી દ્રોપદીનું ઉગ્ર સ્વરૂપ અને જોસમયાં વિલાપ સાથે સરખાવતાં-ગુરુસામાં અને ભાવમાં બિતરતાં છે.

યુદ્ધ માટે રાવણ જે મંત્રસમા (magical of power) બરે છે તે મત્સ્યરાજ યુધિષ્ઠિરે અરેલી મત્રસમાની સરખામણીમાં એટલી અધી પ્રભાવશાળી કે જોગરતી નથી; યુદ્ધનો નિશ્ચય થતા પહેલાં અંગદનું સલાહનું કહેબું, અને તે પછી વિભીષણે કરેલી રાવણને કેટલી આજીજી, રાવણે કરેલો તેનો અનાદર અને તિરસ્કાર-તે પ્રસંગ સાથે, અંધ કુરુપતિ ધૃતરાષ્ટ્રને ઘેર યુદ્ધમાંથી બચાવવા મીષ્ટ્રણે યુકિત દુરઃસર કરેલી ‘નિષ્ઠિ,’ અને દુર્યોધને જાહેર કરેલો યોતાનો અડમ દુરામક કે ‘પાય મામ તો ગું, પણ એક સોયના અમ જેટલી પૃથ્વી પણ હું પાંડવોને આપનાર નથી!’—એ બધા પ્રદેશીમાં, અને કાવ્યો એકસરખા પ્રસંગો છેડે છે.

જતાં ઊછળતો વીરસ તો મહાભારતનો જ. કર્ણ અને અર્જુન, બીમ અને દુર્યોધન જેવાં પાત્રોમાં જે ઉગ્ર નિશ્ચય અને

પ્રેતિસ્પર્ધી માટે જોડાં વર રહેલાં છે—તેવું એકે પાત્ર આખા રામાયણમાં નથી. આખો યે યુદ્ધકાંડ અદ્વિતીય-યુદ્ધ નિમિત્તે રોકાયેલો છે; છતાં મહાભારતના મહાવ્યૂહમાં ચયેલો અલિપ્ત-યુવક અર્જુને ફેરેલો જમ્બવ વધ, અર્જુન-કર્ણનું છેવટનું દંડયુદ્ધ તથા ભીમ-દુર્યોધનનું ગદાયુદ્ધ—તેના જેવા ઉત્તેજક અને આવેશપૂર્ણ પ્રસંગો, રામરાવણનાં યુદ્ધોમાં ક્વચિત જ દેખા દે છે.

[આ]

સાંપ્રત રામાયણ—મૂલ વાસ્ત્વીકિ રામાયણ ઈ. સ. પૂર્વે એક હજાર વર્ષ ઉપર રચાયું હશે એમ પાંડિતો ઠરાવે છે. એનું પૂર ૨૪૦૦૦ શ્લોકનું છે, અને એના સાત 'કાંડ' છે. હમણાં ઉપલબ્ધ છે તે રામાયણ, બૌદ્ધોની અસર જોણી થયા પછીનું, એટલે નિદાન ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ વર્ષ ઉપરનું હોવું જોઈએ. રામાયણની પ્રથમ આવૃત્તિ તે વાસ્ત્વીકિપ્રણિત લવકુશે રામસલામાં ગાયેલી; પ્રથમના ઉપોદ્ધાતના ચાર સર્ગ સાથેની તેનીજ આવૃત્તિ ઋષુ વગેરેના વર્ણનના વિસ્તારવાળી તે—ત્રીજી આવૃત્તિ અને હેલ્લી 'ઉત્તરકાંડ' સાથેની અને મહાભારતના સર્ગબદ્ધ તે—ચોથી આવૃત્તિ: આમ સંપ્રત રામાયણ એ ચોથી આવૃત્તિ છે. વનપર્વમાં રામકથાને 'રામોપાખ્યાન' તરીકે દાખલ કરાઈ છે; અને 'પદ્મપુરાણે' તેા અવતાર તરીકે રામની ચરિત્રકથા વર્ણવી છે.

આમ રામકથાનાં અસંખ્ય વર્ણનો થવાથી, ધીમે ધીમે તેમાં ચમત્કારનું તત્ત્વ બેળવાતું ગયું. તેમણે યુગે યુગે, જૂના ચમત્કારોના રંગ ફટકી ગયાથી, નવા નવા ચમત્કારોના રંગ એમાં પૂરાતા ગયા. આવા ચમત્કારો, હરેક અવતારી પુરુષના જીવનમાં બહેલા હોય છે; અને તે ભક્તલહરિની ભક્તિને સિદ્ધ કરનાર—સમજડ કરનાર છે.

ચમત્કારનું તત્ત્વ—રામના ચરિત્રમાં આવા દિવ્ય અંશ તરીકે મણાવીને તેા—રામે કિરીટ વધમાં શિવ-કાંઈડ લાવ્યું; નક્ષત્રી પૃથ્વી કરનાર ભાર્ગવ પરશુરામનો તેજોવધ કર્યો; સુગ્રીવ સાથે પ્રસંગ પાડતાં,

એક જ બાણે સાત તાક બેલા ને ! સુગ્રીવને ચક્તિ થયો, શત્રુની અહત્યા કરી; શદ્ર શંખુકને વર્ણાશ્રમનો ભંગ કરતો અટકાવી બાહ્યભૂના મૃતપુત્રને સજીવન કર્યો, સમુદ્રને બાળી નાખવા બાણ સાધિતાં સમુદ્રને શરણે આપ્યો; ચંદ્ર તરાવવા સેતુ બાંધ્યો; લોકરાવણ-અરે દેવોને પણ-રડાવનાર એવા ક્યકધર રાવણને હણ્યો-એ બધા અંશોમાં ચમત્કારને વિસ્તારવાનો કવિઓને પુષ્કળ અવકાશ મળ્યો છે.

આ ચમત્કારનું 'પહેલું' વર્ણન, કાલિદાસના સમયના કવિઓનું છે; બીજો વર્ણનવિસ્તાર 'પદ્મપુરાણ' અને 'અધ્યાત્મ રામાયણ'ના કાળનાં પુરાણોમાં અંતર્ભૂત છે; અને ત્રીજો, છેવટના ચમત્કારનો પૂર્ણ વિકાસ અને વિસ્તાર, પ્રાકૃત કવિઓ તુલસીદાસ જેવાના 'રામચરિત-માનસ'માં જોઈ શકાય છે.

રામ અવતાર તરીકે—રામનું લોકોત્તર ચરિત્ર દેવી ચમત્કારોથી ઓતપ્રેત યત્ન; અને એવા ચમત્કારો સામાન્ય મનુષ્યના જીવનમાં થવા અશક્ય છે; તેથી રામ, પુરુષોત્તમનું પૂર્ણસ્વરૂપ મનાયા અને પ્રજાના 'અવતાર' તરીકે આદરભાવ પામ્યા.

પરંતુ રામાયણ, દેવતાની 'અવતારલીલા' ગાવાને રચાયું છે એમ નથી. કવિ આમળ રામ અવતાર કતા જ નહિ. રામચરિત્ર મનુષ્યચરિત્ર છે માટે જ તે મહિમાપૂર્ણ છે; કારણ કે એમાં એક મનુષ્ય જ પોતાના ગુણે કરીને દેવતા થયા છે. રામને પ્રાકૃત મનુષ્યની પેઠે જ દુઃખ, હર્ષ, શોક વગેરે યત્ન હવું, અને પોતાના મન ઉપર વિજય મેળવવા તેમને પણ, બીજા માણસની મદદ લેવી પડી છે. તે ઉપરથી જ જણાય છે કે રામને પરમેશ્વર ગણવાનો વાસ્તવિકનો વિચાર નહોતો.

ધાર્મિક અસર—રામચરિત્રમાં અવતારકલ્પનાનું માધુર્ય બાળ્યું, એટલે વિપુલ જીવનમાં દેવભાવનાનો રમ્ય સંયોગ થયો. તેથી જ રામકથા ધાર્મિક સુધારકો અને આચાર્યોને પણ પ્રેરણા આપી

રહી છે. એ અવતારકથાના રહસ્યનો આધાર લઈ, દક્ષિણમાં આચાર્ય રામાનુજે ઈ. સ. ના બારમા સૈકામાં વિચિષ્ટાદૈતને નામે એળખાતો એકેશ્વરવાદ માયો. તેરમા સૈકામાં મધ્વાચાર્યે રામની ધર્મિય તરીકે ખાંમ પુકારી

લગભગ તેરમા અને ચૌદમા શનકમાં રામાનન્દે એ જ એકેશ્વરવાદનો પકડો ઉત્તરમાં પાડ્યો. તેના અનુયાયી કચ્છીરે હિન્દુસલમાનને એકેશ્વરવાદમાં આપ્યા; અને ‘રામ-રહેમાનની એકતા’ ઉપદેશી. સોળમા સૈકામાં ખંજાળમાં મૌરંગ પ્રભુ ચૈતન્યે, અને ગુજરાતમાં આચાર્ય વલ્લભે એ જ હિન્દુ એકેશ્વરવાદ ‘શુદ્ધાદૈત’ રૂપે પ્રગળે શીખવાડ્યો. સુધારક નાનકે આ જ અરસામાં પંજાબમાં એ રામ-કૃષ્ણના શ્રદ્ધવાદની ઘોષણા કરી. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં તુલસીદાસે રામાયણના પુણ્યરમરણ તાળાં ક્યાં; અને દક્ષિણમાં રામદાસ સ્વામીને લીધે, સત્તરમા સૈકામાં રામ-પૂજા શરૂ થઈ.

રાષ્ટ્રકાવ્ય તરીકે—રાષ્ટ્રકાવ્યોની સીધી અસર સમાજમાં થાય ■ એમ, કદાચ કોઈ નહિ સ્વીકારે; પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ સમાજને ઉપકારક થાય છે એ તો ઇતિહાસમાંથી જ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. રામાયણ હિન્દુઓનું એક રાષ્ટ્રકાવ્ય છે. હોમરનાં વીરપાત્રનું યુદ્ધ-પૂર્વક અનુકરણ કરીને એલેક્ઝેન્ડર વિશ્વવિજેતા થયો, અને ગ્રીક સંસ્કૃતિને એશિયામાં વિસ્તારી. બકીમચંદ્રના એક ‘વન્દેમાતરમ્’ના કાવ્યે હિન્દુસ્તાનને એકતાન કયું અને સ્વદેશીનો મહામંત્ર પડાવ્યો; તેમ રામાયણ અને મહાભારતની કથાના દૂધ ઉપર બિછરી, શિરાજી અને રાજપૂતો, દેશનું સ્વાતંત્ર્ય રક્ષી તથા ઉદ્ધારી ચક્રવા. આમ રામાયણની રાષ્ટ્રકાવ્ય તરીકેની અસરનો ઇતિહાસ છે.

[ઈ]

રાતકોટિ રામાયણ—વાલ્મીકિના આદિકાવ્યના ત્યાગ પછી, સંસ્કૃતમાં એના આધારે અનેક રામકથાઓ રચાઈ છે. દરેક પુરાણ

અને ઉપપુરાણમાં એ કથાને માટે સ્થાન હોય છે જ. એ રીતે કંઈ નહિ તો ૮૬ રામાયણ સંસ્કૃતમાં રચાયા છે. મહાભારતના વનપર્વમાં આપેલા 'રામોપાખ્યાન'નો ઉલ્લેખ કરી ગયા. આ મૂલ કથાના પ્રસંગોને ફરીથી કહેતાં, કેટલોક ફેરફાર બણી બોધને અને કેટલોક અગમણતા થતા ગયો છે.

બોદોની પાલી ભાષામાં લખાયેલી જાતકમાલામાં 'દશરથ જાતક'માં, રામાયણની કથા ટૂંકમાં કહી છે : પણ બોદધર્મીઓએ પોતાના ધર્મને અનુસરતી ધણી હકીકત એમાં દાખલ કરી છે; ખાસ વિરોધ જેવી અને વિચિત્ર લાગે તેવી વાત એ છે કે તેમાં સીતાને રામલક્ષ્મણની બહેન કહી છે, અને તે વનવાસમાં સાથે જાય છે.

જેનોએ પણ વેદધર્મીઓનાં કથાનકોનો ઉપયોગ, પોતાના જિન ધર્મની પ્રતિષ્ઠા હોકામાં થાય તે હેતુથી પુષ્કળ કર્યો છે. મહાવીર સંવત ૫૩૦ (વિક્રમ સંવત ૬૦) માં તેમના એક સાધુ વિમલસુરિએ પદમચરિયમ્ નામનું રામચરિત્ર પ્રાકૃત દસ હજાર ગાથામાં રચ્યું છે. રામનું જૈન નામ 'પદ્મ' છે. એ પ્રાકૃત ઉપરથી સંવત ૭૬૫માં રવિસેનાચાર્યે પદ્મપુરાણ સંસ્કૃતમાં લખ્યું અને સિદ્ધહેમચંદ્રે સં. ૧૧૬૮ માં ત્રિપટ્ટીશિલાકામુદ્ગપચરિત્ર સંસ્કૃતમાં લખ્યું. તેના સાતમા પર્વમાં 'રામકથા' આપી છે.

સંસ્કૃત કાવ્યનાટકો—રામકથાનો સ્રોત ભારતવર્ષમાં શન શાખાએ વિસ્તર્યો છે વાલ્મીકિની રામકથાનું મહાકાવ્ય સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત કવિઓને માથે ખડું છે સંસ્કૃત કવિઓએ રામાયણની કથાના પ્રસંગો લઈ, તેમાંથી કાવ્યો અને નાટકો ઉપજાવી કાઢ્યાં છે. મહાકવિ કાલિદાસનું રઘુવંશનું મહાકાવ્ય પાંચમા સૈકામાં રચાયું છે. અને સેતુવંચ અથવા રાવણવંચ નામનું પ્રાકૃત કાવ્ય પણ આ જ કવિએ રચ્યું કહેવાય છે કાલિદાસ પછી કુમારનામે જ્ઞાનકોહરણ કાવ્ય રચ્યું છે. ગુગ્ગરનામાં થયેલા પંડિત બદીએ સાતમા શતકમાં રાવણવંચ

અથવા મદ્દીકાવ્યના નામથી ઝોળખાતા મહાકાવ્યની રચના કરી છે. આ કાવ્યમાં એક પદ્યે બાકરણનાં સૂત્રોનો ઉપયોગ ગતાવ્યો છે, અને બીજે પદ્યે રામકથા ગૂંથી છે. નવમા સૈકાની શરૂઆતમાં કવિરાજ નામના કવિએ રાઘવપાંડવીય નામનું દ્વિઅર્થી કાવ્ય રચ્યું છે. હેમેન્દ્રે રામાયણકથામંજરી અગીઆરમા શતકમાં રચી; અને એ જ સૈકામાં ઝોળ કવિએ રામાયણર્ણવ રચ્યો છે.

‘કાવ્ય’ ઉપરાંત, પાંચમા સૈકામાં ભાસ કવિએ પ્રતિમાદશ-રથમ્ અને રામામિલેક ‘નાટક’ રચ્યાં છે. ભવભૂતિએ છઠ્ઠા સૈકામાં મહાવીરચરિત નામના નાટકમાં, રામના અભિષેક સુધીની કથા લીધી છે; અને પ્રસિદ્ધ ઉત્તરરામચરિતમાં છેવટનો ભાગ ધરાવ્યો છે. દસમા શતકમાં રાજશેખરે વાલ્મીકીરામાયણ નાટક રચ્યું. અગીઆરમા શતકમાં દામોદરભિષેકે હનુમન્નાટક અથવા મહાનાટક રચ્યું છે.

જૈન લેખકોએ પણ સંસ્કૃત નાટકો રચ્યાં છે; તેમાં જિનદર્પ-ગણિએ ચૌદમા શતકમાં રચેલું અનર્ઘ્યરાઘવ અથવા મુરારિરાઘવ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એક જગદેવ કવિએ પ્રસન્નરાઘવ નાટક રચ્યું છે. હેમચંદ્રસૂરિના સિંધ રામચંદ્રસૂરિએ રઘુવિલાસ અને રાઘવાન્યુદય નામનાં બે નાટકો રચ્યાં છે. એક સુભટકવિએ વૃતાક્કવ નામનું ‘છાયા-નાટક’ મહારાજાધિરાજ શ્રીત્રિભુવનપાલદેવની સલા આગળ, કુમાર-પાલેશ્વરની યાત્રામાં દોઢાપર્વણને સમયે વસંતઋતુના ઉત્સવને પ્રસંગે ભજવવા માટે રચ્યું હતું.

પ્રાકૃત લાપામાં રામાયણ—સંસ્કૃત કવિઓએ જ ફક્ત રામાયણી કથાના રસસાગરમાં ચાંચ બોળી છે એમ નહિ. પ્રાંત પ્રાંતના પ્રાકૃત કવિઓ પણ પોતાની કાવ્યપ્રેરણા આ રામાયણની પીરકથામાંથી પામ્યા છે. ઈસવી સનના નવમા અને દસમા સૈકામાં જ્યારે હાસમાં બોલાતી આવાઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી અવતાર પામી હતી ત્યારે, પ્રાકૃત કવિઓની કાવ્ય—મહાવીરો રામાયણની ગંજોત્રીમાંથી વહેવા

માંડી હતી. દક્ષિણે આ બાજતમાં પહેલ કરી. અને તામીલ ભાષામાં રામાયણનું પ્રથમ અવતરણ સં. ૧૧૫૬માં થયું; અને કેટલાક 'દ્રાવિડી રામાયણ' કહે છે.

પંદરમા સૈકામાં બંગાળી કવિ કૃતિવાસે રામાયણને સરળ બંગાળી પદ્યમાં ઉતાર્યું. એ સ્વામી તુલસીદાસે 'રામચરિતમાનસ' નો અથ સોળમા સૈકામાં હિન્દીમાં રચ્યો. શ્રીધરે આ જ અરસામાં મરાઠીમાં 'રામચિન્મય' નો અંથ બનાવ્યો. ગુજરાતીમાં સં. ૧૫૨૬માં કર્મણ્ય-મંત્રીએ 'સીતાહરણ' રચ્યું; નાકર, વિશ્વનાથ, ઉદય અને એક અપ્રસિદ્ધ કવિ કહાને લગભગ સોળમા સૈકામાં રામાયણના આખા અનુવાદો રચ્યા છે. ગિરધરનું લોકપ્રિય 'રામાયણ' (સં. ૧૮૯૩) આટલું પ્રાચીન ન જ કહેવાય.

રામાયણની મહત્તા—રામના સમગ્ર ચરિત્રમાં—એક વચન એક પત્ની, એક બાળ-પ્રણય, નીતિસરક્ષણ, આઠાપાલકતા—એ જ ગુણો ખાસ તરવરી રહે છે. રામાયણનો હેતુ શુદ્ધ ચારિત્રના પાયારૂપ આવા ગુણોનો આદર્શ આપવામાં સમાયવે છે; અને તેમાં જ કાવ્યની મહત્તા છે. રામ એ આદ્ય ધર્મમૂર્તિ છે; તેની કાર્ય આત્મશ્રદ્ધા છે; બધું સત્ય વેળુ છે; સહોદર એકવચન છે; માતા ત્યાગણુદિ છે; અને મત્રી વેદોક્તવચનાનુસાર વર્તન રામબાળ્ય. રામરાજ્ય—એક પત્નીવત, એક વચન, એક બાળ (રામો દિર્ઘામિ-સંઘત્તે, રામો દિર્ઘામિમાપતે.)—એ સર્વ લગવાન રામચંદ્રના હતિહાસ સાથે સંકળાયેલાં નામો, આર્થપ્રણમાં સેકડો વર્ષ થયાં ધરગથ્ય રાખેો ધર્મ પડ્યા છે.

[ઈ]

ગુજરાતીમાં રામાયણી કથા

મેરે ભાગે પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓનો કાવ્યસ્રોત રામાયણ, મદામારન, ભામવત, હરિવંશ અને બીજાં પુરાણોમાંથી વહેવા પામ્યો.

છે. * કાઈએ કહ્યું છે તેમ, જે આર્ચાવર્તમાં રામ અને કૃષ્ણ ન થયા હોત તો આર્ચ પ્રજ્વળા કવિઓ અને ગ્રંથિઓ માટે કાવ્યશાસ્ત્ર અને ધર્મરહસ્યના ગ્રંથો ગૂંથવાને બીજો કાઈ ઉત્તમ નાયક નહોતો. આ ખંડમાં તો ફક્ત રામાયણીની કથાના રસસ્વગરમાંથી અંજલિ ભરી ભરી પીનાર ગુજરાતી કવિજનનો જ પરિચય કરાવવો પ્રાપ્ત થાય છે.

વાસ્તવી રામાયણનું ગુજરાતી ભાષામાં પહેલું અવતરણ પંદરમા સૈદ્ધ પાછીનું છે. x કારણ કે ગુજરાતીમાં રાજકીય બિલપાયણનાં વાવાઝોડાં તે પહેલાં દેશભરમાં ફૂંકાતાં હતાં; અને પ્રથમ અણહિલવાડ, પછી પાટણ, અને પછી અમદાવાદ એમ લગભગ સૈકે સૈકે ગુજરાતનાં પાટનગર બદલાવાથી, સાહિત્યને અનુકૂળ શાન્ત વાતાવરણ દેશમાં જન્મી શકતું નહોતું. ફક્ત જૈન સાધુઓએ પોતાના ઉપાસ્યોમાં સાહિત્ય-શ્રવનનો કંઈક પ્રકાશ ટકાવી રાખ્યો હતો. તેથી જ આ પહેલાંનું બ્રાહ્મણ-સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં હોવાનું જાણીતું નથી.

સં. ૧૩૦૦-૧૪૦૦—જૈન ધર્મીઓએ, બ્રાહ્મણ ધર્મમાંથી પોતાના સિદ્ધાંતને અનુકૂળ પડ્યાં તેટલાં, કથાનકો લીધાં છે. જૈનોનું મહાભારત છે તેમ પદ્મપુરાણ અને ત્રિપટ્ટીશલાકાપુરુષચરિત્રમાં 'જૈન રામાયણ' હોવાનો ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. વળી સં. ૧૩૬૧માં મેરુતુંગે રચેલા 'પ્રમથયિંતામણિ'માંના 'ગુજરાતપ્રમથ'માં દર્શાવેલ પથ્ય રામકથામાંથી જ આપ્યાં છે—

• સરખાવો પ્રિમાનન્દ, રણધર કંડર્વ ૧-૧૦ :

“અષ્ટાદશ પુરાણે અનન્ત કથા છે, કવિવાણીનો વિસ્તાર :

શ્રી ભાગવત ને રામકથા, જે સકલ સાક્ષનું સાર.”

x રામચરિત્રનું સિદ્ધમાં આવેખન પશ્ચિમ હિંદમાં બહુ વિરલ છે. ઈડર સ્ટેટના લગભગ અગ્રીઆરમા સત્કના મનાતા 'શામળાચના મંદિર'ના બહારના દેવધરમાં, કૃષ્ણચરિત્ર અને રામચરિત્રના પ્રસંગોનું આવેખન મળી આવે છે. તેમાંથી સ્પષ્ટ તારક રામે લીધ્યાનો પ્રસંગ તથા મારીચ-વધ વગેરેનાં સિદ્ધ-આવેખને નોંધપાત્ર છે.

“રાજ ગિણીયણુ યાપીડ, આખ્યત રાવણુ પાટ રે;
રામનંદ લક્ષ્મણુ શુદ્ધ ગયા, વાળી ન્યાયની વાટ રે. ૫૬
લંકા દહી રાવણુ હણી, વાળી સીત શ્રીરામિ રે;
મુનિ લાવણ્યસમય ઈમ બણુધ, આખ્યાં આપણુ કામિ રે. ૫૭
શીલિ જલિ પરચર તરઈ, શીલિ નવિ ડસઈ નાગ રે;
શીલિ અગનિ તે સીયલિ, શીલિ જસ સોભાગ રે. ૫૮
રામ અધોધ્યા આવીઆ, સોદધ સીત અરધંગિ રે;
મુનિ લાવણ્યસમય ઈમ બણુધ, બઈકા રાજનંદ રંગિ રે.” ૫૯

જૂનાગઢના એક શ્રીધરે સં. ૧૫૬૫ માં ‘રાવણુમંદોદરી સંવાદ’ રચ્યો છે. તળાખના વૈષ્ણવ કવિ શ્રીકાકૃત ‘રામપ્રબંધ’ છે; પરંતુ તે મને ઉપલબ્ધ નથી; તેમજ સં. ૧૫૨૧ માં સ્વયંબૂદેવનું રચેલું ‘રામાયણપુરાણ’ ભાંડારકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં છે.

બાલચુનાં ‘રામનાળલીલા’નાં ૫૬ લોકપ્રિય છે: “કૃષ્ણની બાળલીલા કરતાં રામનાળલીલામાં સ્વામાવિકપણું વધારે રહેલું છે; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ તો બાળ હોતે મોટા હતા; તેમનાં પરાક્રમ સામાન્ય બાળક કરે તેવાં નથી તેથી જ રામનાં બાલચરિત્ર વર્ણવવામાં બાલરો સારી કુશળતા દાખવી છે” એનો ‘રામવિવાહ’ હજી સુધી અપ્રકટ છે.

સં. ૧૬૦૦-૧૭૦૦—આ સૈકામાં પ્રથમ, વૈશ્યકવિ નાકરકૃત અપ્રસિદ્ધ ‘રામાયણ’ની નોંધ લેવી જોઈએ; તેની રચ્યાસંવત ૧૬૨૪ છે. + આ કવિનું રચેલું ‘લવકુશ આખ્યાન’ પ્રસિદ્ધ છે. કદાચ કવિએ સં. ૧૬૨૭માં રામાયણના ૭ કાંડ રચ્યા છે; તેની પ્રત વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના સંગ્રહમાં છે. બાલચુના પુત્રો ઉદય અને વિષ્ણુદાસે ૭

+ આ સંબંધી વિરોધ વિવરણ મઠિ જુઓ, ડૉ. ચીમનલાલ ત્રિવેદીના કવિ નાકર-એક અધ્યયન (૨૯૬૬) નાં પૃષ્ઠ ૨૫૩-૨૫૮

કાંડનું રચેલું 'રામાયણ' રા. ૫. હરગોવિન્દદાસે ઇપાવેલું છે. સ્તંભ-
તીર્થના વિષ્ણુદાસે સં. ૧૬૪૫ થી ૧૬૬૦ સુધીમાં રામાયણના સાતે
કાંડ રચ્યા છે; તેમાં ૪૭ કંડવર્તી 'યુદ્ધકાંડ' સં. ૧૬૫૬માં પૂરો
કર્ષો જણાય છે ભાલજના પુત્રોએ મુખ્યત્વે કરીને વાંદમીકિનો આધાર
લીધો છે, વિષ્ણુદાસે કાલિદાસના રઘુવંશનો તથા લોકકથાનો ઉપયોગ
કર્ષો છે વિષ્ણુદાસે રામાયણ ઉપરાંત 'અંગદવિષ્ટિ' અને 'ભવકુશ
આખ્યાન'નાં નાનાં કાવ્યો રચ્યા છે. તુલસીસુત વૈકુંઠે સં. ૧૬૪૦-
માં 'ગંગાવિવાહ' રચ્યો છે બંધારા ભતિના કાશીસુત શેષજીએ ૧૮-
કંડવાનું 'હનુમંત ચરિત' સં. ૧૬૪૭માં રચેલું હજી અપ્રસિદ્ધ છે
'દુવાખ્યાન'વાળા તુલસીએ સં ૧૬૬૪માં 'સીતાજીનો સોહવો'
રચ્યો છે. વિષ્ણુદાસના ગુરુભાઈ શિવદાસે સં. ૧૬૬૮માં 'પરશુરામનું
આખ્યાન' રચ્યું ■ રાણાસુતે સં. ૧૬૮૭માં અંગદ નાટક'ના
આધારે 'મેહેરાવણનું આખ્યાન' લખ્યું છે, તે અપ્રકટ છે હરિરામે
સં. ૧૬૯૮માં 'સીતાસ્વયંવર' રચ્યો છે

બૃહત્ કાવ્ય દોહન બા ૪ થામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'સીતાના
સંદેશા'નાં બાવન પદ લખનાર વળિયો, આ સકાના ઉત્તરાર્ધમાં
થયો હોવો જોઈએ એમ માનવા કારણ છે એનો રચેલો 'રઘુજય'
સં. ૧૭૪૦ ની પ્રત ઉપરથી 'રઘુચર'ની પહેલી આવૃત્તિમાં છાપ્યો
હતો એની 'સીતાવેલ'ની (અથવા ફાર્ગસ સલાની પ્રતમાં છે તેમ
'સીવરામડપ'ની) પ્રતની લખ્યા સવત ૧૭૧૪ ની છે; તે ઉપરથી
એ કવિનો કવનકાળ સત્તરમાં શતકના ઉત્તરાર્ધમાં હોવો જોઈએ.
સ્વયંવર મંડપમાં આવતી જનકીનું વર્ણન વળિયો અલંકારયુક્ત
વાણીમાં આપે છે:—

“નારી ભગ્યર ગોફણ રાજે, નણે સેજ રચી રોષ નાજે,
નારી નિવબદ નિરમળ રેખા, નણે પુનમચંદ્ર આરેખ્યા
રાખડી રતનાવલી સોઢે, એને તેજે ત્રિભોવન મોઢે,
અંજન મીન મધૂષ મુગનમળી, નાસા કિર કે અંધકવણી”

પગની તક્ષીએ અંબોળ રાતાં, કર પાણુ પ્રગટ હુવા પરભાતા;
 મુખપંકજ, રામ કોકિલ, શ્રીવા નલ્લે રચી ધન મોરા ૩
 મુખ આડો તે પાલવ સાહો, નલ્લે ચંદ્ર ચાંદરલે છાયો;
 ગજગતે ચાલે રાધવધણી, એની પાહાની તે કુંકમવણી.” ૪

‘અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તક’ના છાપનાર પટેલ ચતુરભાઈ શંકરભાઈએ સં. ૧૬૭૩માં લખાવલી એક પ્રતમાંથી ‘રામાયણનું’ ગદ્ય ભાષાંતર’ બાલકાંડના ૩૬ અધ્યાય સુધી છાપેલું છે તેમાંથી સત્તરમા સિકામાં લલિયાઓ લખતા તેવા ગદ્યનો નમૂનો અહીં આપીએ છીએ:—

“એક વાર વાલ્મીકિ આશ્રમ નારદ આવ્યા હિ । વાલ્મીકિ ધણી પૂજા કરીનિ પૂજ્યું । આજ અહો કૃતાર્થ કિધા । હે સ્વામિ અહનિ કહોનિ એહવો ત્રેલોક્યમાંહિ માનુભાવ પુરુષ કો હિ । તે તમસાનિ તિરનિ વિધિ વાલ્મીકિ વિદ્યાર્થી સહિત તિહાં આવ્યા । તે ઉત્તમ તીર્થ દીકું । તિહાં વિદ્યાર્થી સાયિ મિરિયું વલ્કલ અણ્યાવ્યું. તે તીર્થમાંહિ રજા ।...એહવો શબ્દ મુખમાંહિથી નીસ્યું । ત્યાર પહિયુ પૃથિવીમાંહાં શ્લોક છંદ વાણી કાંઈ નથી । તે માટે વાલ્મીક તથા વિદ્યાર્થી વિચારવા લાગ્યા જો એ ‘મહાવાક્ય શબ્દ’ હવું, તે શું હવું । કાંઈ એક પદનધ દીસિહિ । એમ વિચારતાં યિહાં, તીર્થા-વિગ્રહન કરી પોતાની આશ્રમિ આપ્યા । આસનિ બિડા ધ્યાન કરવા લાગ્યા ।”

મહુજુ કૃત ‘સીતાનો સ દેગો’ પ્રાપ્ત થયેલો છે. પ્રભાસ કરનો ‘રાવણ-મદોદરી સંવાદ’ પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિકમાં છાપાયેલો છે. જૈન લેખકોમાં દેવવિજયગણ્ધિ કૃત ‘રામચરિત્ર’ ગદ્યમાં સં. ૧૬૫૨માં રચેલું છે. પંડિત ચંદ્રગણ્ધિએ સ. ૧૬૨૬માં ‘રામરાસ’ લખ્યો છે. ગુણશીમે (ખરતર) સં. ૧૬૬૨માં ‘અંજનાસુ દરીપ્રગથ’ રચ્યો છે. બાલ કવિએ સં. ૧૬૮૫માં ‘સીતારામ રાસ’ લખ્યો છે; વળી એક કનક-સુંદરે ‘અંગદ વિજિ’ રચી છે. સમયસુંદરે ‘રામસીનાપ્રગથ’ની ચરિપાઈ લખી છે.

જૈનોની રચેલી રામાયણી કથામાં પંડિત કેચરાજીનો સં ૧૬૮૩ માં રચેલો “રામચરિતસાવન રાસ” (આનન્દકાવ્ય મહોદ્રધિ મોક્ષિક ૨ જુ.) વધારે પ્રસિદ્ધ છે. લખવાની જરૂર નથી કે જૈનોનાં કાવ્યોમા હિન્દુ કથાને આધાર પહેલે એવા વચનો અને કૃત્રિમ કથાના ક્ષેપક લાગે. ધણા હિમેરેલા નજરે પડે છે; ફક્ત તેમણે આલેખ્ય ધર્મની કથાનો ઉપયોગ પોતાના સિદ્ધાંતની પ્રુષ્ટિ અર્થે કરેલો હોય છે—તેટલું ખતાવવા પૂરતી જ, એ કાવ્યોની નોંધ અહીં લીધી છે.

લક્ષ્મણને સાંગ વાગતાં મૂર્છા આવે છે ત્યારે સુગ્રેવે વૈદની સતાહ પ્રમાણે હનુમાન દ્રોણાચલ ઉપરથી શસ્ત્રવિશલ્પા ઔષધિ લાવે છે; તેના પ્રયોગથી લક્ષ્મણની મૂર્છા વળે છે. આ પ્રસંગ, જૈન રાસમાં એવી રીતે ફેરવીને ગૂંથ્યો છે કે શસ્ત્રવિશલ્પા નામે એક જૈનધર્મી પવિત્ર રાજકુંવરીના પગનું ઘાચેતુ પાણી—ચરણામૃત—પાવાથી લક્ષ્મણની મૂર્છા વળી હતી : આટલું બધું જૈનધર્મ પાળનારનું મહત્ત્વ છે.

મ. ૧૭૦૦-૧૮૦૦—આ અઢારમા શતકની શરૂઆતમાં વિરમસુન હરિરામે સ. ૧૭૦૩માં ‘સીતારમયવર’ રચ્યો છે. વલ્લિદ્દ હરિદાસે સ. ૧૭૨૨માં ‘સીતાવિરહ’ના ગ્રંથ રચ્યો છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે સ. ૧૭૨૬માં ‘આખ્યશુભ આખ્યાન’ લખ્યું છે એમનો ૧૭૪૧માં રચાયેલો ‘રણમય’ મુદ્રકોડના પ્રસંગોને રસમયી વાણીમાં વર્ણવે છે. સ. ૧૭૩૬માં લખાન લકોતે ‘ઓ રાણાજી, રામજી સધાતે રાડ ન કીજયે’ થી શરૂ થતો ‘રાવલુમંદોદરી સવાદ’ સાત પદમાં રચ્યો છે. થોભલો ‘હનુમાન મરખી’ લખ્યો છે. સ. ૧૭૭૭માં મહી ચંદ્રશિખ જ્યસાગરકૃત સીતાહરણ, લાવનગર જૈનદિગ્ગજરસધના સંગ્રહમાં છે. સ. ૧૭૮૭માં રામલકોતે ‘યોગવાસિષ્ઠ’ના ૨૧ સર્ગ રચ્યા છે. સ. ૧૭૮૮માં ‘મરખા’ લખનાર વલ્લભજી મેવાડાના રચેલાં રામચંદ્રજીનાં ૫૬ મળી આવે છે.

૧. સં ૧૮૦૦-૧૯૦૦—આ સૈકાના પ્રારંભમાં જ શામળશેટ

‘રાવણુમંદોદરી સંવાદ’ અને ‘અંગદવિષ્ટિ’નાં કાવ્યો રચ્યાં છે. પ્રહલાદાધ્યાનવાગ્ગા વસાવડના કાલિદાસે સં. ૧૮૩૨માં ‘સીતા-સ્વયંવર’ રચ્યો છે. આ સૈકામાં સ્ત્રીકવિઓએ રચેલાં કાવ્યોની નોંધ લેવાનું સુભાગ્ય સાહિત્યને પ્રાપ્ત થયું છે. ઉમરેઠની સ્ત્રીકવિ પુરીચાર્ધએ સ્ત્રીઓમાં ગવાતા છ કડવાંના ‘સીતામંગલ’માં રામનો વિવાહપ્રસંગ ગાયો છે. ડોબેઈની દિવાળીચાર્ધએ લગભગ સં. ૧૮૧૭ માં રામચંદ્રનો જન્મ, બાળસીક્ષા, વિવાહ અને રાજ્યાભિષેક વગેરે પ્રસંગોને લગભગ પાંચસે છૂટક પદમાં ગાયા છે. વડનગરની નાગર સ્ત્રી કૃષ્ણાચાર્ધએ ‘હો રમતાં રહ લાગી રાણીને’—એ દુવપદવાગો ‘સીતાજીની કાંચળી’નો પ્રસંગ ગાયો છે. આ સ્ત્રીકવિએ ‘સીતાવિવાહ’ પણ રચ્યો છે એમ એ પોતે જ ઉપરના કાવ્યના છેવટમાં આપે છે; પરંતુ તે હજી કોઈ ઠેકાણે પ્રાપ્ત નથી.

કેટલાક નાના કવિઓએ રામાયણનાં છૂટક પદો લખેલાં છે. ‘રણુનાથ વન કેમ આલસી, કહે છે કૌશલ્યા માત’ એ લીટીથી શરૂ થતી ૧૧ પદની ‘રામ કથા’ રાગરામે લખી છે. તે ધ્રુ. કા. દો. ભાગ ૮માં પ્રસિદ્ધ છે. વલ્લભે રચેલી રામવિવાહના વરદોડાની ત્રણ કાદીઓ પણ ધ્રુ. કા. દો. ભાગ ૮ માં હાથલેલી છે. રણુહોડમકેતે ‘વનચર વીરા વધામણી, કહેને કયાં થકી આવ્યો ? આ રે મુદ્રિકા સ્ત્રી રામની, કહેને કયાં થકી લાવ્યો ?’—થી શરૂ થતાં લોકપ્રિય ૧૧ પદમાં, સીતાસંદેશથી માંડી રાવણુવધ પછી રામના અયોધ્યાપ્રયાણ સુધીનું ‘રામચરિત્ર’ આપ્યું છે.

રામૈયાએ લખેલા ‘સીતાજીના બારમાસ’ના પરિચિત ઢાંગથી સ્ત્રીઓ અગાણી નથી. એક વિદ્યાચંદ્ર નામના જૈન લેખકે ‘રાવણુને મંદોદરીએ આપેલા ઉપદેશની સઝઝાય’ લખી છે. વૈશ્યવ કવિ દયા-ચાર્ધએ ‘હનુમાન મરુક સંવાદ’નો રસિક વાણીવિલાસ રચ્યો છે. તેમાં રામ અને કૃષ્ણનાં ચરિત્રનું રમ્ય-પૃથક્કરણ થયું છે. આ

યુગના અંતમાં સં. ૧૮૯૪ માં સૌથી વધારે વંચાતું રામાયણ લખનાર ગિરધર યર્ષ ગયો છે. વડોદરાના પાદરા તાલુકાના માસર ગામના આ વણિક કવિએ વાઘ્મીકિ ઉપરાંત હનુમન્નાટક, પદ્મપુરાણ તથા અગ્નિ-પુરાણનો કથાસંબંધ મેળવી, પોતાનું 'રામાયણ' વલ્લભસંપ્રદાયી ગુરુ ગોસ્વામી પુરુષોત્તમભટ્ટારાજની આજ્ઞાથી રચ્યું છે.

સં. ૧૯૦૦-૨૦૦૦—આ અર્વાચીન યુગમાં પણ રામકથાની મોહિની જરા પણ ઓછી થઈ છે એમ નથી. જૂના અને નવા યુગ વચ્ચેના પુત્ર જેવા કવિ હસપનરામે 'ત્રવણ પિતૃલકિત નાટક' રચ્યું છે; એમનું 'રામ લક્ષ્મણ વનમાં સીધાવતાં, સતી સીતાને આવતાં સાથ, કહે રઘુનાથ, પધારો પીપર લણી 'થી શરૂ થતું 'સીતાજીતું' સુપ્રસિદ્ધ 'ધોળ થલું' લોકપ્રિય થયું છે.

સમયમૂર્તિ કવિ નર્મદે 'રામાયણનો સાર' સં. ૧૯૨૬ માં ગદ્યમાં લખ્યો છે; અને વળી 'સમગ્રનકી-સ્થાન' નામનું નાટક પણ એમણે રચ્યું છે.

'નારાયણ હેમચંદ્રે 'સીતા વનવાસ' નાટક, બંગાળી ઉપરથી લખ્યું છે રા. બ હરજોવિહાસની 'સીતાના કાગળ'ની 'હેરી'ઓએ તેમના વખતમાં ઠીક ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. મણિલાલ નલુભાઈએ 'હિતરામચરિત નો સુન્દર અનુવાદ કર્યો છે; અને રાજશેખરના 'બાલ-રામાયણ'નો અનુવાદ પણ પ્રકટ થઈ ચૂક્યો છે શ્રી. છાટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ કલાદીપ-એમણે વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રના વિનાથલું 'ચંડકૌશિક' નાટક લખેનું તે ભજવાતું હતું.

સંસ્કૃત મહાકાવ્યની ધાટી ઉપર દોલતરામ પંડયાએ 'ઇતિહાસવધ કાવ્ય' સં. ૧૯૪૩ માં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. કવિ લલિતનું 'સીતા-વનવાસ' સં. ૧૯૫૮માં લખવાયું હતું. સૂરતની નામર કવિ હરિ-સુખગૌરીએ 'ઋગ્વિશ્વંશ' નાટક રચ્યું છે. અને 'જ્ઞાનવાટિકા' નામનો

કાવ્યસંગ્રહ રચ્યો છે તેમાં 'રામચરિત્ર' અને 'રાજ દશરથનું' શ્રાદ્ધનાં કાવ્યો આવી જાય છે.

દેશાઈ મણિભાઈ નારાયણએ 'રામવિયોગ' નાટક લખ્યું છે; તે સિવાય 'સંગીત રામરાવણ નાટક' પણ દીકરામાં આવે છે. શિવલાલ ધનેશ્વરે 'તુલસી રામાયણ'નો ગુજરાતી કવિતામાં અનુવાદ કર્યો છે; આતંકનિગ્રહ ગોળીવાળા મણિશંકર ગોવિંદજીએ 'રામ-રાવણ'નું પુસ્તક લખ્યું છે. ગુજરાતી પ્રેસના 'વાદ્મીકિ રામાયણ-ભાષાંતર' ને પણ અહીં ગણાવવું જોઈએ. આ પછી મિસિસ પ્રિસેન્ટનાં રામાયણ ઉપરના વ્યાખ્યાનોનો તરજુમો રામચંદ્રના નામથી વિદ્યાર્થીઓને જાણીતો છે કાલામાઈ રામચંદે બંગાળી ઉપરથી 'સીતા દેવી'નું પુસ્તક છપાવ્યું છે. આ યુગની મોઢમાં છેવટે ૧૯૨૩માં છપાયેલું શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લનું બાલકની ભાષામાં લખાયેલું ગદ્ય 'સીતાહરણ'—રામચરિત્રનો રસિક પૂર્વાર્ધ આપે છે.

'કાન્ત રમારક' માળાના ગદ્યપદ્ય સંગ્રહમાં આવેલું રા. જયન્તીલાલ બટ્ટે દ્વારા 'રામરાજ્યાભિષેક અને વનવાસનું કાવ્ય,' તથા સૌ. દીપકના દેસાઈનું 'રાજ દશરથની અતધડી'નું કાવ્ય ગણાવી શ્રી ન્હાનાભાઈ (પ્રો. નૃસિંહપ્રસાદ કા. બટ્ટે)ના 'રામાયણનાં પાત્રો,' શ્રી ચંદ્રવદનનું 'સીતા'નું નાટક, તથા શ્રી. કિસનસિંહનું 'ધરતીની' પુત્રી-એટલે પુસ્તકો તાજેતરમાં ગણાવવાં જોઈએ. સંવત ૨૦૦૪માં શ્રી જગજીવન દાસ મોદીએ 'રુચિરા રામાયણ' નામે ૫૧૭ 'રુચિરા' છંદની કડીઓઈ લોકજોગ્ય શૈલીમાં રામકથા ગાઈ છે. તેમાં તેમને સારી ક્તેદ મળી છે.

આટલા દિગ્દર્શનથી જણાશે કે સૌકા ઉપર સૌકા જાય છે છતાં, રામાયણી કથાનો સ્રોત ગુજરાતમાં લેશમાત્ર પણ ક્ષીણુચ્ચયો નથી, અને યશો પણ નહીં. કારણ કે આ રામાયણકથામૃત તો યુગયુગનું બાલક, માતાના દૂધની સાથે પીએ છે; અને કન્યા માતાના દૂધની સાથે તે નથી મળતું તો, પિતાની સાથે તેના જોળામાં બેસી, બાલક જ્યારથી વાતો સાંભળવાનું રસિયું થાય છે ત્યારથી, તેના સામાન્ય શિક્ષણનો

મંગલ 'આરંભ આ' પુણ્યકથાથી ચાલુ છે.

શિક્ષિતવર્ગ માટે ઉપર જણાવેલી કાવ્યસામગ્રી કામ લાગે તેવી છે; પરંતુ ગુજરાતના અલગ (ફક્ત વ્યવહારપૂર્ણ લાગેલા) વર્ગ માટે, લોકજોગ્ય એવી રામાવણી કથાને કહેનારો પુરાણીવર્ગ તથા માણુમટ વર્ગ—જે એ કથાની મોહિની લગાડતો અને તેમની રસવૃત્તિ જીવવતો—તે હાલ શુદ્ધ થતો જાય છે એ પરમ ખેદની વાત છે.

[૬]

પ્રેમાનંદના પુરોગામી

વર્ણિયાકૃત રણજંગ—પ્રેમાનંદના પુરોગામીઓમાંથી વર્ણિયો અને વિષ્ણુદાસે સમાન વિષયપર આખ્યાન—કવિતા કરી છે. વર્ણિયાના કાવ્યની સં. ૧૭૪૦માં ઉતારેલી એક પ્રત ઉપરથી તેને 'રણજંગ'ની પહેલી આવૃત્તિમાં પ્રગટ કર્યું હતું. તે આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં ફરી હાખલ કર્યું છે. એના ૧૭ દૂંકા '૫૬' જેવા '૪૩૪' છે. તેમાંથી ઉદાહરણરૂપે ૪૩૪ ૧૪ મુ—જેમાં, યુદ્ધવર્ણનનું કઈક પ્રાસાદિક કહીએ તેવું વર્ણન આવે છે. પ્રેમાનંદના 'રણજંગ'નું ૪૩૪ ૨૨ મુ આ સાથે સરખાવીને વાંચવા જેવું છે —

કડવું ૧૪ મું

ત્રિદશાયજ તાલ, મહા કપિરાવ, લગતે સૂર સુ સૌક્યીયા;
રામનો રણજંગ જણી અણુમંગ, ઉદ્યેસી વિમાન જોવા ચઢીયા ૧
કરડે કપિ દંત, ગાજે ગિરિશંગ; ત્રુટે શિરજંઘ; હજો ઢળીયા;
દેહ તે દટાક, વાજે વીરદાક, પડે શેષ દાક, શીસે ઢળીયા. ૨
ખગદજે લોહી ખાલ, જ્યંતા ખ ઘાલ, ધાકંતા તોખાર, સો દગ વળીયા
ડીપો રિપુહોમ, દેહ ખંધ ધોમ, ઉઠવા અંગ રોમ, જોવા વળીયા ૩
ચડે નંદુનંત, હાકે હનુમંત, ઉદ્ધવિવ ને હનુમાન આચડીયા;
હનુ કરે લોકાર, મહાનાજીંબર, તોહાં કુંભકર્ણ ને લક્ષ્મણ આચડીયા ૪

ભાજતે ગામ, રાજ્યા એક કામ, ત્યાંહાં રાવણ રામ ધાયે મળીયા; .
કવિ કરે વખાણ, સમરે પુરાણ, સધિ ગુણ ત્યાં કવે દશકંધરીયા;
ધસે દશકંધ, વાણે ગુણમંધ, નણે અર્ધચંદ્ર રાફે ગત્રીયા. ૬

તુટે કડીઆણ, કુટે અણીઆણ, વાળે વીર બાણ, આરાં પરીયા;
હોયે વધુ કાર, વાળે હથીઆર, તે ભયે ઘટ મું સોંસરીયા. ૭

માયાં સર્વ સીર, કોપીયો રધુવીર, સાણો સરધીર, સો સો દહીયા;
કોપીયો કપિ કાળ, કાદી અંતરાળ, ગળે ધાણી માળ, કેસુ દહીયાં । ૮
રાવણનાં વાઢયા દસ શિર, નણે શું ગમેર, માયાં નાલિકેર પૂલ ચડીયાં;
છેદી વીરા અંગ, કીધું દેહલંગ, હસીને ચોરંગ, શું લડવડીયા;— ૯

ઢોલ દમકતે, દહામા દમકતે, ધંટા વાગે, નાટ્યું પ્રમથમીયા;
નિપન્યો રણજંગ, ગંગાનો વરંગ, માંહે નવરંગ, કયા લખીયા. ૧૦

રધુનાથનો રણજંગ, નણી દેવ ઈંદ્ર, બેસી વિમાન ભેવા ચડીયા;
વળિયો જન વાણ, છત્તુ ભગવાન, ઝપિ વાદ્ધીક કવિ કહીયા. ૧૧

જયો રધુયાન, કીધો ચાર ભાન, આપ્યો મહા ત્યાગ, લંકા દળિયા,
વળિયા મુખ વાણ, માયું શુભ ભાન, સતી ભગવાન છોયેઈ વળીયા । ૧૨

વિષ્ણુદાસકૃત ગુદકાંડ—સં. ૧૬૫૬માં ૪૭ કડવામાં રમાયતો, ૬૭ અપ્રસિદ્ધ છે. આ કાવ્યની સં. ૧૭૩૬ની પ્રત લખિનાં જાણીયું છે કે, વિષ્ણુદાસે અસલ વાદ્ધીકિનું સંસ્કૃત પામે ગર્ખાને જ પોતાનું કાવ્ય રચ્યું છે. દરેક દરેક પ્રસંગમાં આ કવિ વાદ્ધીકિને કીજવડથી વળગી રહે છે. રજુપાંખા પ્રેમાનન્દ જે પુરાણાન્તર્ગત તથા પ્રાચીન રામાયણમાંની વાર્તાનો આગ્રહ સર્ધ, રામચરિતને બદલાવે છે તેવો ફેરફારવાનું વિષ્ણુદાસને રચ્યું નથી. છતાં પદ્યપુરાણના વખતની અવગતિ દર્શવના કે-“રામ ખજ્જલ છે,” “સીતા માયા છે,” “વાનરો રેત છે વગેરે-દહીકાનું અવલગન તો તે કરે જ છે. લક્ષ્મણની મનયર્થ દ્રોણાચળ માધ્યાનો તથા હનુમાનને અદંકાર થવાનો પ્રસંગ, ઉદ્ધતિનન વાદ્ધીકિ અદ્યો રમ નીકળ્યાનો પ્રસંગ-વગેરે દર્શાવતો એમાં નથી છતાં મરેહરીનો રાવણને બે.ધ, તથા નામધાણમાં અમાવલા રામને

નારદની સ્તુતિથી જગાડયાની વાત તથા વાહન, ગરુડનું રમરણુએ
હકાકતો તો વિષ્ણુદાસે કાવ્યમાં ગૂંથી છે ખરી. વિષ્ણુદાસમાં, કુંભ-
કર્ણને કાચી કોંધમાંથી જગાડયાનો અતિયથોક્તિવાગો પ્રસંગ વાદ્યમીકિત।
૬૦માં સર્ગના સ્લોકે સ્લોકનો ભાવાર્થ આપે છે. લક્ષમણને, રાવણની
સાંગ, વાગતાં, મૂર્ચ્છા આવે છે; તે વખતે રામ જે વિલાપ કરે છે તે,
કવિની વાનગી તરીકે નીચે આપીએ છીએ :—

“ પિહિલાં રાજ્ય ગયું પોતાતણું, પછિ વનિ વસ્યા વેગિ કરી;
ત્યા—રથકો દુષ્ટ દરાનન, જનકીનિ લ્યાવેયો હરી. ૧૮

૧ સુંદરીનિ પછિ સોધતા, અનેક વનમા રહવડમા,
પછિ ત્રિકૂટ ગિરિ પામ્યા સહી, આપિ વરા આવી પડયા. ૧૯
દેવ—યોગિ દુષ્ટ સાથિ, વેર કીધું અતિ ધણું;
અંહી યુદ્ધ કરતાં રણું છિ હરા, અઠ્ઠ સેન આપણું ૨૦
લઘુ સાત કરા, દુઃખની, તિ વાત નવિ જાણિ કહી;
નરિ જાણિએ હવિ જવસિ, કિ પ્રાણ તે ત્યજસિ સહી ૨૧ ”

—કડવું ૩૬

૨

રણુયજ્ઞનું વસ્તુ

રણુયજ્ઞ કાવ્યનો વિષય—ગ્રેમાનન્કૃત પ્રસ્તુત આખ્યાન-
કાવ્યમાં વાદ્યમીકિ યુદ્ધકાંડનો મુખ્ય આધાર લેવાયો છે; છતાં કવિનો
હેતુ આ કાંડના રસમય પ્રસંગોને જ મુખ્યત્વે કરીને વર્ણવવાનો છે.
તેથી જ યુદ્ધનાં કીર્ણાં વર્ણન કે પૃથક્કરણુમા કવિ છિતર્વા નથી. કાવ્યના
પ્રારંભમાં જ કવિ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે ‘સનકોટિ રામાયણકીર્ણા માંદાંથી
સાર મધ્યું છે ચોડું; જુધકાંડ ગાંધાથી સંજેપે, રણુજગન જુગતે જ્નેડું.’
તેથી જ એ વખતે વખત કહે છે કે ‘હે રામચરિત્ર અપાર, પશુ સાર
લઈ પદમંધ કરે, ‘ધણું જુધ કીધું શ્રીહરિ, પદમંધ કરે સંજેપે
કરી’ ‘જુધ ચોડામાં વર્ણવું’ ‘વિસ્તાર તેહનો જો ધણો, સંજેપે કરે-

પદ્મધ; કહું કથા થોડામાં ઘણી, ન સમાય ઘટમાં સધે' (સિંધુ)
—વગેરે.

કવિનું કાવ્યપ્રયોજન આમ યથાવત્ સુદ્ધવર્ણન આપવાનું નથી; પરંતુ પોતાના કાવ્યના ઉત્કર્ષને માટે જોડેલી હકીકત એમને રસપૂર્ણ લાગી તેટલી જ એમાં એ વર્ણવે છે. કાવ્યનો હેતુ લોકોત્તર આનંદ આપવાનો છે; અને સુદ્ધનાં ઔપચારિક અને લૂખાં વર્ણન આપવાથી એ આનંદની ક્ષતિ થાય છે. તેથી જ કવિએ બન્યા તેટલા સુદ્ધપ્રસંગો દૂર કાઢ્યા છે. પરંતુ એ સુદ્ધવર્ણનમાં પણ કવિને એકાદ રસમીજ હાથ લાગી જાય છે તો તે ઉપર કદપના અને ભાવાભેજનનું સિંચન કરી તેમાંથી સુંદર કાવ્યરૂપ ઉગાડી દેવાનું એ શૂક્તા નથી.

રણુયજ્ઞ કાવ્યનું નામકરણ

યજ્ઞકાર્યમાં જે જે સાહિત્ય જોઈએ તેની સંભાવના રામાયણના સુદ્ધકાંડમાં કરીને કવિ પ્રેમાનંદે 'રણુયજ્ઞ'ની રચના કરી છે. આ પૂર્ણ રૂપકની કદપના બહુ સુંદર છે.

યજ્ઞમાં જેમ યજ્ઞસ્તંભ રોપાય છે, વેદી રચાય છે, આચાર્ય નિમાય છે, યજ્ઞમાન દીક્ષા લે છે, ઉપહાર-એટ અને હોમવાની સામગ્રી સંબંધીઓ તરફથી આવે છે, સડુવા વડે ઘી હોમાય છે, કદમૂળની આહુતિઓ અપાય છે, પશુ-મદિય અને અન્નનાં બસિદાન દેવાય છે, મનુષ્યદોષ થાય છે, યજ્ઞકુંડમાં અગ્નિ સ્થાપન થાય છે, તેની ન્યાસાઓ કોટે છે, અને પવનથી તે અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે, શ્રીરૂળની પૂર્ણાહુતિ થાય છે, અને છેવટે કામનાઓ પરિપૂર્ણ થાય છે: તેમ અહીં રામે કરેલા 'રણુયજ્ઞ'માં રણુસ્તંભ તે યજ્ઞસ્તંભ, રણુઅગ્નિ તે વેદી, રામ તે આચાર્ય, વિભીષણ તે દીક્ષિત યજ્ઞમાન, હનુમાન ત્રિ ઉપહાર સાવનાર સંબંધીઓ, બાણ તે સડુવા, રાક્ષસપરિવાર તે ઘી મંત્રો તે કદમૂળ, રાવણપુત્રો ત્રિ તલજળ, કુંભકર્ણ અને અતિશય તે મદિય અને અન્ન, દંદનિત તે હોમવાનો પુરુષ, ક્રોધ તે અગ્નિ, બહુ બાળી

નાખતી જ્વાળા તે જ્વનકી, અને મહા કરનાર પવન તે લક્ષમણ, રાવણનાં દશ શીશ તે શ્રીફળ અને ‘મધ’ના ફળરૂપ છેવટની પૂર્ણ થવાની કામના તે દેવનું કાર્ય: જૂમિ ઉપરનો પાપનો ભાર ઓછા કરવાનો રામના અવતારનો હેતુ—આ રીતે રૂપકપરંપરા અહીં કવિએ ગોઠવી છે.

કવિ વળિયાના ‘રણજંગ’નું નામ—જેની હસ્તલિખિત પ્રતિ સં. ૧૭૪૦ની મળી છે તે કદાચ પ્રેમાનંદના જાણવામાં અથવા સાંભળવામાં આવ્યું હોય એમ સંભવે છે; કારણ કે પ્રેમાનંદનો ‘રણમથ’ નિરતૂત સ્વરૂપે સં. ૧૭૪૧ માં રચાયો છે. પરંતુ તેની પહેલી સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ તે પહેલાં હશે એમ માનવાને કારણ છે.

‘ગીતગોવિંદ’ના શ્રી કે. હ. મુવના અનુવાદમાં “રણયજ્ઞે રાવણનાં શિર કાપી, તખ્તમાં સ્થિપાળો બળિ આપી: જય કેસવ રામવરૂપ, જય જગદીશ હરે” ‘રણમથ’ શબ્દ વાપર્યો છે.

પરંતુ, રણને યજ્ઞ સાથે સરખાવવાની કદપના સૌથી પહેલાં મહાભારત, સભાપર્વ અધ્યાય ૨૦માં મળે છે:-

સ્વર્ગે હોય સમાસ્થાય રણયજ્ઞેષુ દીક્ષિતા: ।

યજન્તે ક્ષત્રિયા લોકાસ્તદ્રિષ્ઠિ મગધાધિપ ॥—શ્લોક ૧૫

તે જ રૂપકનું જીજ્ઞ, આઠમા સિકાના પ્રારંભમાં યજ્ઞ ગયેલા કવિ બહુનારાવણના વેળીસંહારનાટકમાંના, પહેલા અંકના ૨૫મા શ્લોકમાં પદલલિત થયેલું જોઈ શકાય છે: ત્યાં ‘રણમથ’નો રૂપક ઉદ્દેશ્ય મળે છે જેમા રણની યજ્ઞ તરીકે રૂપકપરંપરા પણ યોજવામાં આવી છે:

[મુદનાં કુન્દુલિનો અવાજ સભાજાતાં દ્રોપદી જીમસેનને પૂછે છે:-]

+ જુઓ, શ્રી કે. હ. શાસ્ત્રી: “પ્રેમાનંદ એક અધ્યયન” (૧૯૫૮)

પૃ. ૨૦૮ ઉપરની પાદ-નોંધ.

દ્રૌપદી—આ ઘેર ખેનિ ધડીધડી શેનો સંભળાય છે ?^૧

ભીમ—દેવી, બીજું 'શું' ? એ તો યજ્ઞ શરૂ થયો છે.

દ્રૌપદી (અવિસ્મય)—એવો 'વળા' કયો યજ્ઞ ?

ભીમ : ૨ જી થ ડા : જુવો ને—

(શાદ્ધૃષ્ટવિક્રીડિત)

શત્વારો યયમૃત્વિજઃ સ મગવાન્ કર્મોપદેષ્ટા હરિઃ ।

સંપ્રામાધ્વરદીક્ષિતો નરપતિઃ પત્ની ગૃહીતવ્રતાઃ ॥

કૌરવ્યાઃ પશવઃ પ્રિયાપરિભવક્લેશોપશાન્તિઃ ફલમ્ ।

રાજન્યોપનિમન્ત્રણાય રસતિ સ્ફીર્ત યશોદુન્દુભિઃ ॥

(સમશ્લોકી અનુવાદ)

અતિશ્ચ આર અમે, સમગ્ર ગુણવાન આચાર્ય^૨ તે શ્રીહરિ,

રાજ સગરમ્મદીક્ષિત, અને પત્ની વ્રતો સૌ રહીઃ

કૌરવ્યો પશુ, ને પ્રિયાપરિભવ-કલેશો મટે એ ફલઃ

જૂમીપાલ નિમન્ત્રણ ગડમડે આ દુન્દુભિ તાડિત. x

શ્રો. કે કા. શાસ્ત્રીએ ' ૨જીયજ્ઞ 'ની રચના માટે સં. ૧૭૪૬ની

સાલ આગળ ધરી છેઃ અને સં. ૧૭૪૭ની સાલને યોગ્ય માની નથી.

પરંતુ જે રીતે આ આખ્યાનના દેસાર્થ મહેતા ક્ષેત્રદાસ અને કાવ્ય

રચવા સંબંધી તેમણે કરેલી સૂચના—આગ્રાનો ઉત્સવ છે; તે વિચારતાં

ક્ષેત્રદાસની દયાતીર્થા જ આ પ્રસંગ બન્યો હોવો જોઈએ '

પ્રેમાનન્દો ન દુરબાર—નિવાસ સં. ૧૭૩૭ થી ૧૭૪૫

સુધીનો હોવા બાબત, ન દુરબારના દેસાર્થ અને કાલુનગો એવા ' સરકાર

મહેતા ક્ષેત્રદાસ 'ના ધરની નજદી દિસાનની અસહ્ય ગુજરાતી વહીઓ

પ્રાપ્ત થઈ છે તે ઉપરથી, નિઃસંદેહ બણી શકાય છે. ' નવાખ્યાન 'ની

x આ સમશ્લોકી અનુવાદ પંડોદરાના ખાસ મિત્ર શુદ્ધાદેવવિદ્યાર્થ શાસ્ત્રી બદરીનાથ કાશીનાથ, સાદિત્વશિરોમણિ, ન્યાયશૂરજી-એમણે કર્યો છે

રચના સંકરદાસને સાંત્વન આપવાના હેતુથી કરી હતી. તે પછી સંકરદાસનું પણ નિર્ધન થવાનું જણાય છે એટલે તે પછી પ્રેમાનંદ નંદુરપારમાં રચાનો કોઈ આધાર મળ્યો નથી.

“સંદેષે કથા કહી હૂતી પૂર્વે, તે આળે વિસ્તારીછ”
કવિના આ વિધાન સામે એક મુદ્દો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે : તેનું નિરસન સને ૧૬૪૬માં પ્રકટ થયેલી મારી સંસાધિત સુધારેલી ‘રણ-પરા’ની બીજી આવૃત્તિમાં આપેલી નવી દહાકતથી આપોઆપ થઈ જાય છે.

“સં. ૧૭૮૭ના કારતક સુદ ૮, શુક્રવર પહે વાર સોમ જગદીશદાસ વણારસીદાસ, લાડ વીસા—એમણે સુસ્તમાં ઉતારેલી ‘રણપરા’ની પ્રતમાં ‘રણપરા’નું ‘રરમુ’ કડવું નીચે પ્રમાણે “સારંગની ચોપાઈ”માં દાખલું મળી આવ્યું છે: તેમાં આવ જખમે ધમક કે અનુપ્રાસ સિદ્ધ થઈ શકે છે—”

કડવું ૨૨ મું
(સારંગની ચોપાઈ)

- શ્રીરામ સંગ્રામે સોદયા રે, પાટી ચીસ કવિવર દોડયા રે; ૧
- શૂનદંડ પ્રયત્ને ફરતા રે, બલધાર અપરિમિત ધરતા રે.
- મહાબલે તે ચક્રચૂર યાય રે, મૂછ ફૂલ ઉછળા ખાય રે,
- મેલે સાંગ ત્રિશુલ વેધે રે, મહા ક્રોધ ધરી સિર છેડે રે. ૨
- ધયા લયપથ સમસ્થ શર રે, પદ્માયે છેદાયે પૂર રે,
- મહાધોર ચળદ સદૃ કરતા રે, લખાં ધાસ ચોપાસે ફરતા રે. ૩
- ધરે જંગ મુખ કરમુખ બાળે રે, કરે સંગ્રામ કો કોને ન સમિરે,
- કીધું રાક્ષસદલ સંહાર રે, દસકંઠ આવ્યો તેણી વાર રે. ૪
- ફંદમુંદ મહામલ પડિયા રે, રાક્ષસ જીવપતિ રડવડિયા રે,
- નાસાં-કણે વોહોલા કો કીધા રે, શોભિતની નદીમાં નાખી દીધા રે. ૫

કપિ હાથમાં બે તલવાર રે, કોઈને મારે બહુની ધાર રે,
 સામાસામા વટે બળવંત રે, બહુ મેનાનો આવે અંત રે ૬
 રાવણ રામતણાં સજ પડિયાં રે, પાખર બખ્તરબહુ રડવડિયાં રે,
 પડિયા સુખટના મુગટ દોહોવટ જાય રે, બલ-પૂરમાં ઘર ચકચૂરેયાય રે. ૭
 પડે હલમૂસલના પ્રહાર રે, દલ બહુનો યાય સંહાર રે,
 છૂટે બાણ, સંખ્યા નવ યાય રે, રણ છોડીને નાઠા રાય રે. ૮
 પડે ધન સહિત હથિયાર રે, મારે મારે કરે બહુ માર રે,
 પદ-પાએ પડછંદા વાગે રે, ધૂમધૂમ તે પ્રધિલી કપિ રે. ૯
 કોઈ જુદ ને કોઈ એક લાલા રે, લલુરપ છે કોઈ બાલા રે;
 હોનો જુવે લંકાનો રાય રે, દલ નાહું પુરણણી જાય રે. ૧૦
 દરકંઠ ધનુષ પછી તાણે રે સેના જાજરી બહુ કાંધી બાણે રે,
 મહાહોલ આવ્યો પછે મન રે, બહુ માયું રામનું સર્જન રે. ૧૧

(વસણ)

સર્જન માયું અતિપણું, તે જોઈ કાળ્યા ગીરામ રે;
 બાટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, રાવણ રામનો સંગ્રામ રે. ૧૨

ઉપરનું કડવું, વિસ્તારેલી આજ્ઞામાં (રામ દેશાન; હંદ બૂનગીની
 માલ; ત્રિનાલમાં) સંસ્કારેનું અને પાકવ કવિતાને પ્રસન્ન આપે એવી
 રીતે રૂપાન્તરિત છે

શ્રીરામ બલધામ સંગ્રામ સૌભાગ;

પાડી રીર મહાવીર કપિવીર દોડયા;

જુગદંડ પર્યંત દુમદંડ મહેના,

અભયાર અપાર બહુ માર સદેતા. ૧

મહાધર બલપૂર ચકચૂર થાયે,
 મૂછાળા પૂંછાળા ઉછાળા જ આયે;
 વડે મલ્લ કો શલ્ય શું બલ્લ બેઠે,
 પાડી ચીસ કરે રીસ કો શીઘ્ર છેટે. ૨

હયબંધ હિ-મત સમરંધ્ય યરા,
 પડે ધાય ઉદાય કો યામ પૂરા;
 અરિય ચૂરે વલૂરે મૂડે નાદ કરતા,
 બર્ષા શ્વાસ ચોપાસ તે ત્રાસ ભરતા. ૩

ઝગે ધાર તલવાર, મુખ 'માર' ભાળે.
 રાખી મામ સંભામમાં નામ રાખે.
 ભયરડે વતરડે કોધે દત્ત કરડે.
 મયરડે ઢસરડે કોઈ આંખ તરડે. ૪

રંઠ મુંઠ કરંઠ ખંડખંડ પડિયા,
 અસુર ગૂઢ મહામૂઢ મૂઢ ચડિયા.
 નાસ ધર્મ કર ચર્મ બહુ ધર્મ ઢળિયા!
 વેધ્યા શરીર; રુધિરશું નીર બળિયાં. ૫

હકારે વકારે કોઈ ત્માં ખોંખારે,
 પોકારે હોકારે મારે ખડ્ગ-ધારે.
 પગે ઝીક, પડે ઢીક, હેયે ઢીક આવે.
 આણે અંત જળવંત મલી દંત ચાવે. ૬

યત્ર તત્ર સર્વત્ર બહુ જત્ર પડિયાં,
 પાખર બખ્તર ટાટર કકડિયાં;
 પડયા મુગટ સુભટ દોહોવટ જાયે,
 ! બલપૂર મહાધર ચકચૂર થાયે. ૭

સહી, ગાઈ જાતી, સહી પૂઠારે,
 દહી ડો પડો, ઝડો જ આરે,
 પડે દગ મુઠગ બોમગં બોરે, ' !
 મુદ્દર તોખર સિરપર મારે. ૮
 હરે જાણે ભે પ્રાણ પરાણ કલિયા,
 રેના ફાગ વિહારાગ દુઃખાગ પલિયા,
 પડે જગ દય ગજ એક જ સાથે,
 ભંગાણ બૂંગાણ લંગાણ જાયે. ૯
 શીખે વેલ સહીસ સર્વેશ સદામો.
 મદાળેપ વિરોધથી કોપ પામ્યો,
 દયમુખ ધનુષ દુઃખદ તણે.
 મેના વાનરી જાજરી કીધી રાણે: ૧૦
 (વલણ)

[સેના જાજરી રાવણે કીધી, તે જોઈ કાપ્યા શીરામ રે.
 બદ પ્રેમાનંદ હશે ક્યા: રામ-જીવણનો સંભામ રે.] ૧૧

આ હડવામાં આપેલા યુદ્ધવર્ણનમાં, હરેક ચરણમાં ત્રણ ત્રણ
 ચમક આવે છે: તે ઉપર તાલ પડવાથી, ' હંદ ત્રિનાતો ' એમ કહ્યું
 છે. નિમ્ન સમયે ચન્દ્ર ઉપર જે ' ભાર ' અથવા ' આધાત ' પડે
 છે તેને ' તાલ ' કહે છે. હંદમાં અનુપ્રાસની ઝડપને લીધે, સડાઈના
 વર્ણનને માટે તે જટિલ અનુકૂલ જણાય છે. ચારણી ડિંગલભાયાના
 હંદોમાં જે રસમાધુર્યદારા, વર્ણવાતા રસોનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું ચન્દ્રો-
 દારા શક્ય બને છે તેનો સામ કવિ પ્રેમાનંદે ઉદાહર્યો છે. રણુપરાની
 પ્રથમ રચેલી કથામાં આ કહ્યું: ' સ્થારંગની ચોપાઈ ' રમે મળી આવે
 છે. તેને જ કવિ પ્રેમાનંદે ફરીથી ત્રિતાલ સાચવીને સંરંકાયું છે.

સંવર્ધિત આવૃત્તિમું: ' બીજું: પ્રમાણ—ખુદ કવિએ
 સંરંકારેલી ' રણુપરા 'ની નવી આવૃત્તિમાં, એક બીજીએ રસિક મુદો કવિએ

ચર્ચો છે : રામતણા યુદ્ધને અતે કુલકર્ણુ ઈદ્રજિત આદિની ઉત્તરક્રિયારૂપે તેમના દેહનો અગ્નિદાહ કર્યો : પરંતુ રણમાં મૃત્યુ પામેલા વાનરો ઉપર અમૃતનો મેહ વરસ્યો (રામના અનુગ્રહથી). તો જ વાનર સહુ જીવતા થયા :

આ વર્ણન આટલે આવે છે તે વખતે એક ‘સંદેહ’ અને એનું ‘સમાધાન’ : કવિએ ઉમેરીને, ઔચિત્યમાં વધારો કર્યો છે. આ પંક્તિઓ (કડી ૩૭-૪૩. સાત દૂકો) પ્રચલિત હાપેથી પ્રતોમાં નથી : પરંતુ ‘૫૬ પૂસ્તક સાતસે’—એવી કવિ—પ્રતિજ્ઞાને ધ્યાનમાં લઈ, અનેક હસ્તલિખિત પ્રતિમાં આ સાત દૂકો મળી આવતાં, તેનો સમાવેશ મૂળ પાઠમાં થોડા સ્થળે કર્યો છે : સંક્ષેપે કહેલી કથાનો વિસ્તાર કરાવેલો આ બીજો આધાર આમ મળી આવે છે —

[કુલકર્ણુ ઈદ્રજિત આદિ જોદા, દલા સરવના દેહ રે :
વાનર સહુ જીવતા થયા, વરસ્યો અમૃતનો મેહ રે.]—૩૬
ભારદ્વાજ વાલ્મિકિને કહે છે : “સંદેહ રહ્યો છે ચિત્ત રે :
અમૃતનો વરસાત વરસ્યો : કયમ જીવ્યા નહીં દેત રે ?”—૩૭
વળતા વાલ્મિકિ જિયરે : “સુલો, તમે ઋષિરામ રે !
કયા તમને કહું વિસ્તારી, સંદેહ તમારો જાય રે—૪૮
રાવણજેરા જોદા નિકળ્યા, કરવા રામશં સમામ રે
‘કાય વીર દેખાડો મારા !, દ્યારથ જેરા રામ રે’—૪૯
—એમ ‘રામ’ ‘રામ’ કરતાં મર્યા તે, પામ્યા સુરલોક રે :
ચડી વિમાને તે સંચર્યા : નહિ મર્જવાસ ને શોક રે—૫૦
રામતણા જે જોદા આલ્યા, લેતા રાક્ષસ નામ રે :
જુદ સમે તેમના જીવ નીસર્યા, ફર્યા મડાને કામ રે—૫૧
જૂત મર્દ, પાસે લમ્બતા હૂતા મર્યો આંહી વરસાત રે :
જીવ નહીં દેહ મધ્યે પેઠા, રામતણે પસ્તાપ રે—૫૨

ભારદ્વાજનો સદેહ ભાંજ્યો ચયા મન રણિયાત રે :
 વાનર-સાથ સજીવન ચાતાં, વાધી મગલ વાત રે—૪૩
 —૪૩૭૦ ૨૫

[સં. ૧૮૬૮ની પ્રત, ડાહીવક્ત્રી લાયબ્રેરી, નડિયાદ : આવજી
 સુદ પૂનમ, ચનેકે : લિખિતં ચા. પીતાંબરદાસ ચામજી, છાતે નાગર
 દયા, વાસ્તવ્ય મુખાર્જી]

૨ રણુ યજ્ઞ

પ્રેમાનંદ અને ગિરધર; કેટલુંક સામ્ય

‘રામાયણ’ અનુવાદમાં ગિરધર કવિનાં મુદની સમર્પનાં વર્ણનો
 પ્રેમાનંદની વાણીનો બાસ કરાવે છે ‘રામાયણમાં’નું મુદને માટે
 રાવણના પ્રયાણનું વર્ણન :—

(જુજગી ૭૬)

“ચંદ્રિયો રાવ લંકાતણો મુદ કરવા,
 જણે કાપિયો વિધના પ્રાણ દરવા.
 વાગી હાક પુરમાં, અમુર સર્વ મળિયા,
 વાહન સૈન્ય સજી ચડયા મુદે જળિયા
 લક્ષ્મણ પોતા તણા કાગ બાથી,
 સવા લક્ષ ચડયા તેના સગ સાથી
 મત્રી મહારથી સારથી સંગ ચરા,
 જણે મુદની પેર, પરપંચ, પૂરા
 મ્પુરંમ સેના ચડી રાવ સામે,
 ધર્મા ચરવીરે વિજય-પત્ર માથે
 રાટે સિંધુ જેવો પ્રતેકાલ રેરા;
 એવું જણ દેખાવ ધગ રાવ ઘેરા

સકળ સૈન્ય' મધ્યે કનક મેરુ જેવો,
 દીસે ' રત્નમય રાધનો રથ' તેવો.
 રથો! છે સ્વહસ્તે વિરંચિ મુવાનો,
 નથી જોડ ત્રિલોકમાં એ ' સમાનો.
 રવિ સહસ્રતુ' તેજ રથમહિ ચળકે,
 કનક કળય મહિમય જ્વળ-દંડ ઝળકે.
 બેઠો રાધ રથમાં સજી શસ્ત્ર ભાયા,
 ' પહેલાં' કવચ અંગે અભેદોપ હાયા.
 શિરપર હજ દશ તે સર્વ પત્ર જેવાં,
 અમર વિંજણા વિજળી જ્યોતિ જેવાં.
 સ્વામકર્ણે ઘોડા જોડયા રથ રાજે,
 જેને જોઈ હિચ્ચેઃપ્રવા અથ લાજે.
 માળે ધૂમરી ધણુધણે ધંટધંટા
 ખાંડાં ખડખડે વાંકડા વીરકંટા.
 હય હણુહણે પાણુપંચા નયતા,
 ચાલે જળ અનજમાં આકાશે અચંતા.
 ચાલે ધૂમતા મજ મિદ્ધાર કરતા,
 સીંચે શેરીઓ મહ માતમ ઝરતા.
 અંખાડી તપે તેજ, રવિ-વિંજ જણે,
 ચાપે ધંટનો ધોર સહેવાવ કોણે ?
 માળે દુંદુભી ગડગડે, છે વંખાળુ,
 ગોમુખ બેરી સ્થુપ્ત વાળે રસાળુ.
 પરવતપ્રામ ચાલે, ચાતુધામ શરા,
 સિંહનાદ કરતા ' મુદે વીર પૂરા.

બીકથી જ રાવણ સીતા ઉપર બળાત્કાર કરતાં ખંચાતો હતો. . .

‘રણપથ’માં કુંભકર્ણુ જ્યારે રાવણને કહે છે કે ‘જો વાડીમાં બેસાડી જાનકી, તો લાગ્યો કાણ કામ રે?’ ત્યારે પ્રેમાનંદ, રાવણના મુખમાં આવા શબ્દો મૂકે છે- ‘જ્યારે દેવું હું સતી જાનકી, જાણું હોય એ આપણી માત !’-બળાત્કાર ન કરવાનું આ અવનવું કારણ, ખરેખર જુદી જ અસર કરે છે.

સર્ગ ૨૩-૨૪ માં વાનર સૈન્યની વ્યૂહરચના વર્ણવી છે. ગોઠવાઈ રહેલી સેનાને રાવણનો જાનો દૂત શુક જોવા આવે છે; તે પકડાતાં રામ તેને છોડી મૂકે છે. તે દૂત રાવણને રામસેનાનું વર્ણન કરી, સીતાને પાછી આપવા વિનવે છે. સર્ગ ૩૨ માં રામનું માયાવી મસ્તક લઈને વિદ્યુન્નિઘ્ન રાક્ષસ, અશોકવનમાં સીતા પાસે આવે છે. અને સીતાને તેથી મૂઝાં આવે છે. રાક્ષસી સરમા, સીતાનું સમાધાન કરે છે.

આ પ્રસંગ પ્રેમાનંદે ‘રણપથ’માં લીધો નથી.

સર્ગ ૩૭ માં લંકા ઉપર દક્ષાની તૈયારીનું વર્ણન આવે છે. ત્યાં શ્લોક ૩૨ માં રામ કહે છે- ‘આ સંગ્રામમાં કોઈ પણ વાનર મનુષ્યસ્વરૂપ ધારણ કરવું નહિ; કારણ કે વાનરસેના એ આપણી સંજ્ઞા છે :-

[ન ચૈયં માનુર્વ રૂપં, કાર્યં હરિમિરાહવે ।

પપા મવતુ સંગ્રા નો, યુદ્ધેઽસ્મિન્વાનરે વલે ।

વાનરા પ્વ નશ્ચિદ્દં સ્વજનેઽસ્મિન્મવિવ્યતિ ॥]

અને આ સંકેત પ્રમાણે રામ, લક્ષ્મણ અને ચાર મંત્રીઓ સહિત રાજા વિભીષણ-એટલા સાત જ મનુષ્યસ્વરૂપમાં ફરતા હતા. આ શ્લોક ઉપરથી જણાય છે કે ‘વાનર’ એ દક્ષિણની અર્ધસંસ્કૃત પ્રજા માટે જ સંજ્ઞા જેવો શબ્દ હતો; વાસ્તવિક રીતે એ મનુષ્ય જ હતા.

સર્ગ ૪૭ : કડવું : ૧૫ :

સર્ગ ૪૧ માં વાલીપુત્ર અંગદ, વિષ્ટિ માટે જઈ આવે છે; પણ સર્ગ ૪૨ થી યુદ્ધની ખેરી તૈયારી ચાલુ છે (કડવું ૩). સર્ગ ૪૩-માં દ્રુપદ-વર્ણન છે (' સમાન જોડા લીધા છે વરી '-કડવું ૧૫-૧૫); અહીં સૌ સૌની જોડ ખોળા લે છે અને દ્રુપદ જામે છે. ખંને વર્ણનોતો વિષય સરખો છે, પણ હકીકતમાં કેટલોક ભેદ છે. વાલીપુત્રમાં ઇદ્રજિત સામે અંગદ લડે છે, પ્રેમાનંદમાં ' ઇદ્રજિત 'ને જોડો લક્ષ્મણ 'એમ આપ્યું છે; સુષેણુ વૈદ્ય સાથે વિદ્યુ-માલી લડે છે, રણપટ્ટમાં સામે વિરપાક્ષ કહ્યો છે; આટલો વીંગતોમાં ફેરફાર છે.

સર્ગ ૪૪ માં રાત્રિના અંધકારમાં થયેલા ઘેર યુદ્ધનું વર્ણન છે (કડવું ૧૫). સર્ગ ૪૫ માં અંગદના પરાક્રમથી હારી ગયેલો ઇદ્રજિત કેમાવિષ્ટ થઈ નાગપાશનંધ યોજે છે; અને રામલક્ષ્મણને ખાણથી વીધે છે. એમનાં વીંધાવલા સરીરમાંથી લોહી ઝરવા લાગ્યું; એટલે, જેમ પુષ્પક થયેલાં એ ખાખરાનાં વૃક્ષ હોય એમ તે શોકતા હતી. આ વીંધાવાની વાત ' રણપટ્ટ 'માં લીધી નથી.

સર્ગ ૪૭ માં ઇદ્રજિતે રામ લક્ષ્મણને નાગપાશમાં બાધ્યા એટલે રાવણે સીતાનું રક્ષણ કરનારી રાક્ષસીઓને પાસે બોલાવી; અને કહ્યું કે ' ઇદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણને મારી નાખ્યા છે ' એ વાત તમે સીતાને જઈને કહો, અને સીતાને પુષ્પક વિમાનમાં રામ-લક્ષ્મણ જ્યાં રહ્યા પડ્યા છે તે દેખાડો " (કડવું ૧૫, દ્રુક ૩૮ થી ૪૩) સીતાને પુષ્પકમાં બેસાડી ત્રિજટા રણભૂમિ ઉપર તેને લઈ આવી; સીતાએ વાનરસૈન્ય પડેલું જોયું અને અસંખ્ય ખાણથી વીંધાવલા રામ-લક્ષ્મણ, જાણે ખાણના ભાથા જ ન હોય એમ, જોઈને શોક કરવા માંડ્યો.

(૫૫) પછીના સર્ગમાં, ત્રિજટા સીતાનું સમાધાન અને સમાધાન કરે તે કથા આવે છે. સમાધાનના પ્રકાર વાલીપુત્રના અને પ્રેમાનંદના જુદા જુદા છે. સીતાને રણભૂમિ ઉપર લાવવામાં આવી છે-એવી ખબર મોહપાશમાં પડેલા રામને પડતી નથી; પણ પ્રેમાનંદ આ સ્થળે

‘ તોહાં નિવારવા સીનાતું દુખ, રામે હસતું કીધું નિજ મુખ ’—
(કહવું ૧૫-૪૨)—એમ લીટી મૂકી, પ્રસંગમાં સ્વાભાવિકતા સાથે
સંકરતા આણી છે.

સર્ગ ૫૦ માં રામવ્રતમણને મૂર્છા પામેલા જોઈ ચિંતાતુર થયેલા
સુષેણુ વૈષ્ણ, સંજીવની ઔષધિ લેવા હનુમાનને જવા કહે છે એટલામાં
એકાએક વાયુ કુંઠવા લાગ્યો, અને મોટા ગરુડને પોતાની મેળે
આવના દીકા એટલે, યરૂપ યર્ષ યરીરને વીંટાપલા સર્પો નાસી ગયા.

આ અદ્ભુત પ્રસંગને પ્રેમાનંદ બીજી રીતે વર્ણવ્યો છે (જુઓ
કહવું ૧૫ કુંઠ ૪૪ થી ૪૭). ઈશ્વારિક દેવને ચિંતા થઈ એટલે,
પુરાણકથાઓના સૂત્રધાર અને દરેક કથામાં આવશ્યક ગણાતા સર્વ-
વ્યાપક નારદજીને, તેઓ રામ કને મોકલે છે. નારદ રામને સ્તુતિથી
જગાડે છે એટલે રામ (વિષ્ણુના અવતાર હોવાથી) પોતાના વાહન
રમરણુ કરે છે. વાહનીક્રિમાં રામ પહેલાં તો ગરુડને ઓળખતા જ
નથી; પછી એમને પૂછતાં, ગરુડ ઓળખાણુ આપે છે: આટલો સૂક્ષ્મ
ભેદ બનેમા છે.

રામસેના જાગ્રત થઈ ત્યારે રાવણને તેમની ચિચિવારીથી ચિંતા
થઈ (સર્ગ ૫૧); પછી અકપન, પ્રહસ્ત વગેરેનો વધ થતાં રાવણને
પહેલો પરાજય થાય છે.

સર્ગ ૬૦ : કહવું ૧૦:

સર્ગ ૬૦ માં રાવણ પરાજય પામવાથી પોતાના ભાઈ કુંભ-
કર્ણને જગાડવા માણુઓ મોકલે છે. કુંભકર્ણ, લડાઈ શરૂ થઈ તે
પહેલાં નવ માસ થયાં, સુનો હતો. (મુજમાં ‘મંત્રયિત્વા પ્રમુપ્તોઽય-
મિતસ્તુ નવમેઽહનિ ।’ ‘નવ દિવસ થયાં’ એમ સ્પષ્ટ છે, ત્યાં
દીકાકાર ગોવિન્દરાજ અહન નો અર્થ ‘માસ’ કરે છે) આમ
કુંભકર્ણને જગાડવાના સળધમાં, આદિકવિ વાદ્મીકિ પશુ અતિશયોકિત
કરવામાં પાછા પડેલા નથી; જુઓ એ વર્ણન:—

‘કુલકર્ણ’ને સૂતાની ગુફા એક યોજન પહોળી હતી એ ચત્તો પાટ સૂતો હતો, એના નિશ્વાસ-પવનથી ગુફામાં પ્રવેશ કરતા માણસો પાછા પડી જતા હતા પાતાળ જેવું એવું મુખવિવર હતું. રાક્ષસોએ તેની પાસે અત્રના દમતા કર્યા, અને પછી રુધિર અને મેદથી ભરેલા કેસાક પડા અને માસનો જમાવ ત્યાં કર્યો જગાડવાને પ્રયત્ન ચાલુને લેપ કરી ધૂપ કર્યો પછી સ્તુતિ મ્હી, શખ વમાડ્યા, કાલાહલ કર્યો, તોશન કર્યું, ખસા ઠોક્યા અને એના શરીરને સ્પર્શોળ્યું એ અવાજથી આકાશમાં ઊડતા પક્ષીઓ પણ બી જવાથી નીચે પડ્યા-પણ કુલકર્ણની ઊંઘ ઊડી નહિ !

પછી સુષ્ટિના પ્રહાર કરવા માડ્યા, પણ એના નિશ્વાસવાયુથી કોઈ ત્યાં ઊભું રહી શક્યું નહિ કાલાહલથી એ જાગ્યો નહિ એટલે, જાણે શખ હોય તેમ તેના ઉપર હાથી ઘોડા, ઊંટ અને ખગ્ગરને તેના શરીર ઉપર ચલાવ્યા, પણ ખલાના શાપથી ઊંઘતો કુલકર્ણ જાગ્યો નહિ, એટલે રાક્ષસો ચિડાયા કોઈએ એના કેશ ખેંચ્યા, કોઈએ કાનમાં આગળાં ધાડ્યાં કોઈએ બચકાં ભર્યાં, કોઈએ પાણીના ઘડા રેડ્યા !

પછીથી હજાર હાથી એના શરીર ઉપર દોડાવ્યા; ત્યારે તેમના ભારથી કુગર જેવો કુલકર્ણ કંઈક સળવળ્યો અને જાગતા થયાનાં ચિહ્ન જણાવાં પહેતું એણે મો વિકારી જગાસાં ખાધા અને ઊંતો પવન ફાટ્યો, પછી બધા બહાર કર્યો આમ સ્વસ્થ થયા પછી કુલકર્ણ પૂછવા લાગ્યો હે રાક્ષસો, મને તમે ધણા આદરથી કેમ જગાડ્યો છે ? સર્વ હેમકુશલ તો છે ને ?

આ વર્ણન સાંચે ઊભું રહી શકે એવું ‘સ્થુપર’ના દશમા કંડમાંથી હારશરસયુક્ત વર્ણન આવી વાત્સીકિમાં રાવણ જાતે કુલકર્ણને જગાડવા જતો નથી, પરંતુ માણસો મોકલે છે તે ઠેકાણે પ્રેમાનંદે કરેલો ફરફાર વધારે સુધરિત છે શુદ્ધમાં પહેલો જ પરાભવ

પામેયો રાવણ, અણીની વેળાએ જાતે જ જઈને કુંભકર્ણને જગાડે ને કહે કે 'જાગો જાગો રે ભાઈ! બીડ પડી છે'—તે વિશેષ શોભે છે વળી રણપટમાં કુંભકર્ણની પત્ની કહે છે કે 'કષ્ટ દીધે માહારો કંથ ન જાગે, એને વહાલા ગ્રી ભગવાન'; તેથી 'ગોવિંદચરિત્ર' જેવા સૌમ્ય ઉપચાર રૂપે 'ગોવિંદચરિત્ર' સાબળતાં, કુંભકર્ણ જાગે છે—એ દક્ષીણ, કુંભકર્ણના રાક્ષસપણામાંથી ઘટાડો કરી, તેને માટે માન ઉપજાવે છે.

સર્ગ ૬૧ માં 'કુંભકર્ણ કોણ?' એમ રામ વિભીષણને પૂછે છે; એટલે એ કહે ■ 'ઈદ્ર અને યમને હરાવનાર એ મારો ભાઈ છે. અમારા પ્રપિતામહ બ્રહ્માનો એને શાપ થયો છે કે 'જા, મરણ પામેલાના જેવી તારી ધોર નિદ્રા થશે;'' 'રાવણની પ્રાર્થનાથી બ્રહ્માએ કહ્યું કે 'હ માસ નિદ્રા પછી એક દિવસ એ જાગશે અને શૂંખ્યો થશે,' આ શાપની પ્રાકૃત રામાયણમાં, બીજી કથા થયેલી છે. કુંભકર્ણ તપ કરીને ઈદ્રાસન માગ્યું; પણ વર માગતી વખતે, દેવોના કહેવાથી તેની જીભે અવળી સરસ્વતી બેઠી અને 'ઈદ્રાસન'ને બદલે 'નિદ્રાસન' મગાવ્યું!

આ કથાને વાસ્તવીકિયા આધાર નથી. કુંભકર્ણ રણ ઉપર આવે છે ત્યારે એનું વિકરાળ સ્વરૂપ વેળેથી જોઈને વાનરસૈન્યમાં નાસભાગ થઈ, ને ભગાણુ પડ્યું; ત્યારે વિભીષણે કહ્યું કે બી ગયેલા વાનરોને એમ કહો કે 'એ કુંભકર્ણ નથી, પણ એક મોડું યંત્ર છે.'

સર્ગ ૬૩ માં કુંભકર્ણ રાવણને બોધ કરે છે; અને વિભીષણ અને મંદોદરીએ પહેલાં દીધેલો બોધ તેને સંભારે છે. મંદોદરીએ રાવણને દીધેલી સિખામણ યુદ્ધકાંડના પૂર્વ સર્ગોમાં મળી આવતી નથી.

પ્રેમાન દે આઠમ્યા કડવામાં રાક્ષસમેના સજ્જ થઈ તે વખતે રાવણને વિનવણી કરાવેલા રસિક પ્રસંગ આપ્યો છે; તથા બારમા કડવામાં ફરીથી 'કહે મંદોદરી માગીને માન, હોરે દક્ષિણ રાણા।'—

જેવાં લોગણીશ્યાં વચનો એક સ્નેહાળ, પતિપરાયણા અને વહાલસોઈ પત્નીનાં મુખમાં મૂક્યાં છે તે આર્થિક પ્રસંગ, યુદ્ધકાંડમાં નથી.

કુંભકર્ણ રાવણને અર્થયુક્ત અને નીતિચાત્રવાળો જે ઠપકો આપે છે તેની સાથે, પ્રેમાનંદે કુંભકર્ણના મુખમાં મૂકેલાં ત્રીણાં અને સ્ત્રોત ૬૭ (કડવું ૧૧મું) સારી રીતે સરખાવી શકાય એમ છે. પ્રેમાનંદ પશુ સમર્થ કવિ છે એમ અહીં લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

સર્ગ ૬૫-૬૬ માં કુંભકર્ણ રણસંગ્રામ ઉપર આવી ચડે છે એટલે વાનરોમાં લંગાણ પડે છે (કડવું ૧૫-૫૧ ‘ભયાનક ભાસે તે વિકરાળ શુ અશડ, પશ્વનો આવેો કાળ!); ત્યારે કુંભકર્ણનો પ્રશ્ન—‘હે વાનરો! સાધારણ વાનરોની પેઠે ભય પામી જીભી પૂંછડીએ ક્યાં નાસેો છો? તમે બવા અનાર્થ છો!’ (સર્ગ ૬૫ સ્ત્રો. ૨૧) તે વાનરો કાણ હતા તે વિષય ઉપર સારું અભિવાજન પાડે છે.

સર્ગ ૬૭માં કુંભકર્ણ અહમ્મત પરાક્રમ દાખવે છે, તેનું વર્ણન છે. કેટલાક વાનરો તેના શરીર ઉપર ચઢી જાય છે. તેમને કુંભકર્ણ મોંમાં મૂકે છે; તે વાનરો ખીજી તરફથી તેના નાક તથા કાન વડે બહાર નીકળી જાય છે :—

પ્રક્ષિપ્તાઃ કુંભકર્ણેન, ઘક્ષ્ણે પાતાલસંનિમે ।

નાસાપુટાભ્યાં નિર્જર્મુઃ, કર્ણાભ્યાં ચઘ ઘાનરાઃ ॥ સ્ત્રોત ૩૬

(સરખાવો રણપટ્ટન—‘કણ કપિ મૂક્યા મુખમાં, તે કાન નાકથી નીસરી જાય’). સુગ્રીવે કુંભકર્ણનાં કર્ણ—નાક કરડી આધાં એટલે તેમાંથી ડુધિર વહેવા માંડ્યું—અહીં ‘ડુધિરમાસ ખળે અતિ, જલે ધાતુ ઝરતો ગિરિપતિ’ (૧૫-૭૧)—આ લીટીમાં પ્રેમાનંદે જલે યુદ્ધકાંડ-સર્ગ ૬૭ સ્ત્રો. ૯૦નો ભાવાર્થ મૂકી દીધો છે :—

‘કર્ણનાસાવિહીનસ્તુ, કુંભકર્ણો મહાચલઃ ।

ચરાજ શોણિતઃ સિક્તો, ગિરિઃ પ્રહલવર્ણેરિવ ॥

કાલિદાસ પણ 'રઘુવંશ' સર્ગ ૧૨ સ્થો. ૮૦માં 'કુંભકર્ણઃ
 કપીન્દ્રેણ તુલ્યાવસ્યઃ સ્વસુઃ કૃતઃ'—નાક-કાન વગરનો થયેલો
 કુંભકર્ણ તેની બહેન રૂપણા જેવો થયો હતો, એમ કહી આવી જ
 ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે. 'કરોઘ રામં શૃંગીવ, ટઙ્કચ્છિન્નમનઃશિલઃ ।'

આ યુદ્ધમાં, લક્ષ્મણના પરાક્રમથી કુંભકર્ણ પ્રસન્ન થાય છે;
 અને તે એક વેરી છતાં, મુક્તકંઠે તેના પૌરુષની સ્તુતિ કરે છે—એ
 ઉદાત્ત શુભ કુંભકર્ણમાં છે. સર્ગ ૬૭ સ્થો. ૧૦૧માં લક્ષ્મણને એ
 કહે છે : 'મારે તો રામ સાથે લડવું છે, તેથી રામને સામે આવવા
 દે'—પછી રામના બાણથી કુંભકર્ણનો વધ થાય છે

આ યુદ્ધવર્ણન પ્રેમાનંદે દ્વંકાબ્યુ છે તે પછીનું સહીર્ષ
 યુદ્ધ પણ 'રઘુવંશ'માં નથી

સર્ગ ૮૦ માં ઈદ્રજિતનું યુદ્ધપ્રયાણ અને તેનું અંતરીક્ષ યુદ્ધ
 આવે છે. (ઈદ્રજિતે 'અનંત માયા પ્રગટ કીધી, આવયું' અંધકાર—
 ૧૬-૨) ઈદ્રજિતે, રાધવ સૈન્યને બહુ ત્રાસ આપ્યો. પછી સર્ગ ૮૧માં
 માયાવી સીતાના વધનો પ્રસંગ આવે છે. ત્યાં કારમી સીતાનો વિલાપ*
 સાંભળી (કકવુ ૧૬-૫) હનુમાનને મલો ખે- થયો. પોતે થોડા જ
 સમય પર, અશોકવનમાં સીતાને જોયેથી હોવાથી 'આ ખરેખર
 સીતા જ છે'—એમ એને થયું આ પ્રસંગે રામલક્ષ્મણ તો લંકાના
 પશ્ચિમ દરવાજે હોય છે; ત્યાં ઇદ્રજિત સામે આવે છે—તેને જોઈ
 વાનરસૈન્ય સામુ ધરણુઃ અને હનુમાને ઇદ્રજિતનો કેડો લીધો. ત્યાં
 ૪૨ માયાવી સીતાનો વધ ઇદ્રજિત કરે છે

* અહીં, એક હસ્ત-પ્રતમાં કોઈ કથાભટના ચળવળતા હાથે, કેટલીક
 અધમ લીટીઓ ઉમેરી છે : 'વળી' સખદથી જ શ્લોક ભાગ તરત પકડાઈ ગયો છે :—

“વળી માયાવી તે ઠેકાણે, બિલી મુખ વચન,

‘હું’ દયાનનને ઘેર રહીશ, હું નહીં માહારો સ્વામીન ૧

આ હકીકતથી રામલક્ષ્મણ-તર્ફન અમળવા હોય છે; છતાં પ્રેમાનંદે સહેજ જુદી કથા અહીં આપી છે. ‘રણુયજ્ઞ’માં મામાવી સીતાવેધ, રામ સમક્ષ યાય છે-‘હનુમાનને મુરછા મેષ્ટિ, મોહ પામ્યો જુગદીશ.’ વાલ્મીકિ પ્રમાણે, હનુમાન જાતે રણુમાથી આવી રામને હકીકત કહે છે. એટલે રામ પૃથ્વી પર પડે છે. સર્ગ ૮૪ માં વિભીષણ સર્વ ભેદ જોતો છે, ને રામનું સાંત્વન આપે છે.

સર્ગ ૮૫ માં ઇદ્રજિતપ્રસ્તવર્ણન અને ૮૬ માં ‘યજ્ઞભંગ’નું વર્ણન છે (કડવું ૧૯). જે દેવીની આરાધના ઇદ્રજિત કરે છે તેનું નામ નિકુંભિક્ષા (રણુયજ્ઞ’માં ‘નિકુંભના’) ■ વિભીષણ સર્વ ભેદ, રામને કહી દે છે, એટલે લક્ષ્મણને હાથે યજ્ઞનો ભંગ થાય છે. પ્રેમાનંદમાં ‘કુંડથી રથ માતાએ કાઢ્યો, અર્ધો નીસર્યો વાનરે ગાડ્યો.’ (૧૬-૨૦) એમ ઉલ્લેખ છે-આ હકીકત વાલ્મીકિ સર્ગ ૮૬ માં નથી.

જો એ રથ બહાર નીકળ્યો હોત તો ઇદ્રજિત જતાત નહિ-એમ પુરાણાન્તર્ગત રામચરિત્રોમાં કથા આપેલી છે; તેને આધારે પ્રેમાનંદ પોતાનું વર્ણન કરે છે. વાલ્મીકિ પ્રમાણે તો ઇદ્રજિતને બ્રહ્માએ વરદાન આપ્યું હતું કે ‘જો નિકુંભિક્ષા દેવી સમક્ષ હોમ કર્યા પહેલાં સુદ્ધ કરવા જઈશ તો તારો વધ થશે.’ તેથી જ ઇદ્રજિત, વાનરો

કું તારી નારી નહીં, વરી શવણુ જેવો નામ;
મુને સરવથી બેચી કરી, નહીં આવું તુજ સંગ્રામ —૨

ભંડારની કુંચી સુધી છે, બીજી શાલીઓ ખાલી બરે;
તને બાખારીને મું કુંડું ? શીદ આસા માહારી કરે ? —૩

તારી કેડે મું સુખ પામી ? કાજ સાચરે મુંડું તુજ સાથ;
નનકળ ખાધે ચેટ બળી ગયું, શ નહીં માહારો નાથ ? —૪

શ કહે તો છેડો કુંડી આપું, માહારો કેડો મેહેલ બાહીંચામ’ :—
-ઘાવી સીતા કહીયે નહોલી, સુણી રામ વિરમે યાય ! —૫”

યશભંગ ન કરે તેટલા સારુ; સીતાના 'કૃત્રિમ' મસ્તકવધથી વાનરોને મોહ પમાડી, આ હોમ કરવામાં રોકાયો હતો.

આ યશભંગ વર્ણવતાં પ્રેમાનંદને વાનર્યેષ્ઠાશ્પી હાસ્યરસનું બીજ દાખ લાગ્યું છે, અને ત્યાં પોતાની કલ્પને તેમણે યથેચ્છ રમવા દીધી છે. આવો બિજગતો હાસ્યરસ વાસ્ત્વીકિમાં નથી. સર્ગ ૬૦ માં ઇંદ્રજિતલક્ષ્મણનું રાજાઅયુદ્ધ વર્ણવાયું છે (સરખાવો કડવું ૧૯).

રામ, વિભીષણને મેધનાન્વધનો ઉપાય પૂછે છે; અને પછી તેમ થવા માટેનો કઠણ ઉપાય જે બતાવાયો તેને અનુસરતી, લક્ષ્મણની પાત્રતા, વનવાસ દરમ્યાન થયેલી વ્રતચર્ચાને લીધે સિદ્ધ થયેલી, તે અનાયાસે કામ લાગી જાય છે—આ હકીકત આપનારા 'રણધારી' નાં કડવાં ૧૭-૧૮ ની કથા, વાસ્ત્વીકિમાં બિલકુલ નથી.

પદ્મપુરાણ વગેરે બીજાં રામાયણોમાં એ કથા પહેલીવાર દેખા દે છે. ત્યાં લક્ષ્મણને શેષાવતાર કહાથી, અને શેષનાગ-વાયુ બક્ષીને રહેનાર હોવાથી, લક્ષ્મણ બાર વર્ષનો ઉપવાસ કરી શક્યો છે, એમ સમાધાન કર્યું છે આમ બધું પ્રત્યેની અદ્ભુત ભક્તિ બનાવનારો આ પ્રસંગ મૂળમાં નથી.

ઇંદ્રજિતનો વધ થતા, તેનું મસ્તક રણમૂમિ પર પડ્યું. રણધારીમાં આખા પ્રમાણે 'જેહેવું ઇંદ્રજિતનું છેવું શીય, જર્ષ હિંદુ' જાહો લ'કાધીય ' ત્યારે બીજાં રામાયણોમાં એવો ઉદ્દેશ્ય છે કે ઇંદ્રજિતનું મસ્તક રણમાં પડ્યું; પણ એનો એક હાથ, સુલોચના સતીના મહેલમાં જર્ષ પડ્યો છે.

ઇંદ્રજિતવધ પછી અહિરાવણ-મહિરાવણનો જે અદ્ભુત પ્રસંગ કેટલાક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત રામાયણોમાં દૃષ્ટિએ પડે છે તે વાસ્ત્વીકિમાં નથી. સંસ્કૃત હનુમાન નાટક ' તથા ' તુલસી રામાયણ ' માંની આ કથા રણધારીની એક ૩૦ કડવાંની છતાં અધૂરી—એવી વિસ્તારેલી, મળેલી ' મસ્તકપ્રતિમા ' ' પાનાલખડે ' આ કથા કહી જ એમ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે;

પણ તે ક્ષેપક લાગે છે. (૧૧) (૧૨) (૧૩) (૧૪) (૧૫) (૧૬) (૧૭) (૧૮) (૧૯) (૨૦)

ઈન્દ્રજિતના વધથી દુઃખિત થયેલી મદોદરીનો રણયજ્ઞમાંનો વિસ્થાપ (કંઠવું ૨૦) હૃદય પીગળાવી નાખે તેવો છે.

સર્ગ ૬૫ માં રાવણ યુદ્ધ ચડે છે. સર્ગ ૬૬ થી ૧૦૮ સુધીમાં રામરાવણનું આખરનું યુદ્ધ વર્ણવાયું છે, અને સર્ગ ૧૦૭ સ્તો. પર માં (જુઓ ટીકા પૃ. ૧૨૮) વાસ્ત્વિકિએ આ યુદ્ધની અનુપમતા જણાવી છે. આ પછીના પ્રસંગોમાં ખાસ નોંધવા જેવા ફેરફારો નથી.

પ્રેમાનંદે ૨૨ માં કંઠવામાં જે 'ત્રિતાલા કંઠ'માં યુદ્ધવર્ણન થયું છે તેની વિશિષ્ટતા અહીં ખાસ જણાવવા જેવી છે. 'કથા કહી કુતી કાંઈ એક પૂરવે, તે આજે વિસ્તારીશ'—એ કથનનું સમર્થન કરનારી એવી કહીકત, એક પહેલીવારની આજ્ઞા હોય એવી 'રણયજ્ઞ'ની પ્રતિભાંધી, જાણવા મળી છે. સાદી ચોપાઈમાં લખેલા પહેલા યુદ્ધ-વર્ણનને કવિએ ફરીથી, બીર રસને અનુરૂપ 'ત્રિતાલ'વાળા ચારણી ૮૫ની શૈલીમાં, સંસ્કાર્યું છે.

સર્ગ ૧૦૦-કંઠવું ૨૦ :

સર્ગ ૧૦૦-૧ માં રામરાવણ યુદ્ધ વખતે, લક્ષ્મણને રાવણની સાંગ વાગતાં મૂઝાં આવે છે ત્યારે, પચ્ચર પણ પીગળી જાય તેવું આકંઠ રામ કરે (કંઠવું ૨૦, કંઠ ૨૬ થી ૪૬). અહીં 'જન્મ પ્રીત્તમહિ પેસે સાપણી, ત્વમ કાળજમાં પેંઠી પાપણી' (૨૦-૨૪)—અને મળતી ઉપમા, વાસ્ત્વિકિમાં (સ્તોક ૩૫) પણ છે. આ પ્રસંગે ભામનો મનુષ્યસ્વભાવ બંને કવિઓએ આબેહૂન વર્ણવ્યો છે.

'રામચરિત્ર' એ 'મનુષ્યચરિત્ર' જ છે એમ, અહીં વાંચતાં આનંદ થાય છે. ખરેખર રામાયણનાં પાત્રો સર્વશુચિસંપન્ન નથી; અને તે હેતુપૂર્વક છે. સંસારનું વાસ્તવિક ચિત્ર દેવતાના આસપાસી, તથા પૃથ્વી ઉપરના માનવીને નીસરણીનું છેક ઉપરનું પગથિયું બતાવવું એ

તેની હિન્મત હસવવા જોવાથી—કવિએ પોતાની કથાનાં મનુષ્યોને સંપૂર્ણતાયુક્ત કે ઉત્કૃષ્ટનમ નથી કર્યા; પરંતુ મનુષ્યની નિર્મળતા તથા માનુષી વિકારોને—ઉચિત સ્થાન કવિએ આપ્યું છે; અને તેમાં તેમની કવિતાની સાર્યકતા છે.

સક્રમણને રાવણે મૂકેલી 'વાસતી' સાંઘ વામવાથી, તે મૂર્છા પામ્યો (સર્ગ ૧૦૧; કડવું ૨૦). તે વખતે હનુમાન મૃતસંજીવની લાવે છે. તે પહેલાં ઇન્દ્રજિતના મોહાભયથી વાનરસૈન્ય મૂર્છા પામે છે (સર્ગ ૭૪; કડવું ૧૬) ત્યારે પણ, હનુમાન જ ઔષધી લાવે છે. વાસ્તીકિ આ પહેલો પ્રસંગ વિસ્તારથી આપે છે, અને આંધીનાં ત્યાં ચાર નામ ગણાવે છે મૃતસંજીવની, વિશાલકરણી, સુવર્ણકરણી તથા સધાની.

પ્રેમાનંદ પહેલો પ્રસંગ, સહજ સ્પર્શ કરીને રહેવા દે છે; કારણ કે એમના કાવ્યનો એ ગોણ વામ છે. અને તેથી કાવ્યના નાયક તથા ઉપનાયકને ઉપકારક થાય એવો જીતે પ્રસંગ એ સંમાણથી વર્ણવે છે.

દ્રોણાચળ ઘર્ષને આવતી વખતે હનુમાનને અવકાર થાય છે કે 'હું સરખો નદિ કેા જગવંત,' અને પછી અપોખ્યા આગળથી જતાં બરનત્વ બાણ તેને વાગે છે—વગેરે 'દુષ્ણસી રામાવણ મનિા બોધે પ્રસંગ ' રણધરા'માં છે તે વાસ્તીકિમાં નથી. અહીં કવિ, 'બરતની બાનુમકિત તથા રામના જગમાં અચળ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરનારું' બિન્દુ ઉમેરે છે. બરતને, બાણ માર્યા પછી ખગર પડે છે કે સક્રમણને સાંઘ વાગી છે; એટલે રામનું સ્મરણ કરી, એ રામનામના જગથી જ, હનુમાનને પરંતપસદિન બાણથી લંકામાં ઉડાડે છે.

સર્ગ ૧૨૦ માં રાવણસંઘી પ્રસન્ન થયેલો દેવોનો રાજા મન રામને વર માગવા કહે છે; ત્યારે રામ, પોતાની મહાનુભાવતાને જાળે તેની માગણી કરે છે કે 'મારે મટે લગ્નમાં મરેલા વાનરો સંજીવન

કરો'; એટલે ઈંદ્ર અમૃતવૃષ્ટિ કરી.

'રણુયજ્ઞ'માં આ ઠેકાણે (કંકુ ૨૫-દૂક ૩૭ થી ૪૩) 'અમૃતવૃષ્ટિ થતાં વાનરો જીડીને બેઠા થયા, પણ લડાઈમાં મરેલા રાક્ષસો કેમ જીવતા ન થયા?' એમ ભારદ્વાજને શંકે થાય છે; પ્રેમાનંદે આ સ્વાભાવિક સંદેહનું સમાધાન આપ્યાનો પ્રસંગ પોતાની ગદ્યિકા ઉમેર્યો છે. તેથી કાવ્યમાં ખરેખર રમણીયતા આવી છે.

અયોધ્યાપ્રયાણ વખતે, રામ સાથે બધા વાનર, રીંછ તથા રાક્ષસો સહિત વિજીયણ પણ વિમાનમાં બેસી અયોધ્યા જાય છે. પ્રેમાનંદ, તેને બદલે 'અગીઆર સહસ્ર વાનર સંગાથે' એમ કેમ આપે છે તે જાણવા સાધન નથી. 'રણુયજ્ઞ'ના ૨૬ માં કડવામાં સર્ગ ૧૨૩ ની કથા આવી જાય છે. અયોધ્યાપ્રયાણ વખતે પુષ્પક વિમાનમાંથી રામ સીતાને જે વનવાસની ચિરપરિચિત જગ્યાઓ બતાવે છે તે વર્ણન સુંદર છે.

ભવબૂતિ 'ઉત્તરરામચરિત'માં ચિત્રપટ બતાવવાનો પ્રસંગ થોળે છે અને પૂર્વ-સંસ્કૃતિને જાગૃત થવાનું કવિત્વયુક્ત સૂચન કરે છે : તેને મળતું આ વર્ણન લાગે છે. છેવટે, નગરપ્રવેશ અને રામરાજ્યા-શોભણના 'ઉત્તરકાંડ'ના પ્રસંગો સંક્ષિપ્તમાં છેડી, કવિ કાવ્ય પૂરું કરે છે.

૪

'રણુયજ્ઞ'નું પાત્રદર્શન

'રણુયજ્ઞ'માં રાવણ સામેનું રામનું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે. જેમ હોમર કવિના 'ઇલિયડ'નો નાયક પેરિસ છે તેમ 'રણુયજ્ઞ'નો નાયક રાવણ છે. 'રણુયજ્ઞ'ના આ પેરિસે પોતાની હેલન-સીતાને એકાંત વાડીમાં વર્ષો સુધી રાખી છે; અને પોતાના પ્રેમનો સ્વીકાર કરાવવા નિત્ય ત્યાં જાય છે. પણ તેનું મન ન માનવાથી નિરાશ થઈ પાછો ફરે છે. તેનું કારણ શું? એ શૂરપતિ, ઉગ્ર સ્વભાવનો અને કામાસક્ત છે. એ

સીતાને સમજવૈને અથવા બગાડકાર વાપરીને પોતાનું કામ કાઢી શકે એમ હતું : પણ એમ ન કરવાનું કારણ શું ? સીતાનો સ્વામી સખળ સેના સહિત એના દારપર આવી બેઠો છે.

રાવણ માટે બે માર્ગ ખુલ્લા હતા. ચઢાવ તો સીતાને પાછી સોંપવી, અથવા તો તેના પાસે પોતાનો સ્વીકાર કરાવવો.—એ બેમનિઃ એક પણ માર્ગ એ લઈ શકતો નથી; અને મૂંઝવણમાં પડ્યો છે. શત્રુને નમ્યું આપવા એનું મન ના કહે છે : બીજી બાજુ સીતા સાથે પણ એ ધાયું કરી શકતો નથી; સીતાને કોઈ ઉન્માદક ક્ષત્રુમાં મળવા જતાં, એનું સ્વરૂપ પોતાની માતા સમાન જોતાં પોતે ગૂંચવાઈ જાય છે : અને શેકસખીબરના ‘મેકમેથ’ નાટકમાં આવે છે તેમ, ડંકનને જોઈ, લેડી મેકમેથની માફક “જો એ જાંઘમાં મારા પિતાને મળતો ન આવતો હોત તો જરૂર એનું કાટયું હું કાઢત” —જેવા વચનસહિત, રાવણ પણ પાછો હઠે છે.

રાવણનું મનુષ્યસ્વભાવથી વિરુદ્ધ એવું આ વર્તન, કોઈને અનુચિત લાગે તો ભણે : પણ એવો જ બીજો વિરોધાભાસ એના બીજાં વર્તનમાં ક્યાં નથી ? “રામનું તમે બૂરું ક્યું” છે માટે એની ક્ષમા માગી, સીતાજીને પાછાં સોંપા—એમ કહેનાર વિભીષણભાઈને રાવણ, લાત મોરી દેશવટે કાઢે છે ! પરંતુ તે જ રાવણ—જ્યારે એની પત્ની મંદોદરી એની એ જ શિખામણ આપે છે ત્યારે એને એ પ્રમાણે ખુતકારી શકતો નથી પરંતુ વિનય લયો ઉતર આપે છે :—

“ તારે મન હું સુંદરી ! નાથ થવો;
કીધો જ્ઞાન-વિચાર મેં સર્વ પહેલાં;
પર બ્રહ્મ એ તમ આનંદકારી;
મને મારવા માનુષી દેહ ધારી.”

(કડવું ૧૩-૧)

અને રાવણ જેવો યશસ્વી પુરુષ અવસાનની જ આકાંક્ષા રાખે છે

જ્યારે રાવણના બંધા પાસા અવળા પડ્યા ત્યારે, એણે પોતાના ભાઈ કુંભકર્ણને જગાડવા માણસો મોકલ્યા. પોતે જાતે ત્યાં આવી પહોંચ્યો; અને અનેક ઊંચ, અને રાક્ષસને ઘટે તેવા જગાડવાનો ઉપાયો અજમાવ્યા; પણ “વાજ આવીયો રાવણ રાગ, ન લાગ્યો એ કે ઉપાય !”

‘ત્યારે સામ—સાત્વનનો ઉપાય કુંભકર્ણની પત્ની આવીને સંભારી આપે છે: આ સામોપચાર તે ભગવાન નટરાજ શિવને પ્રસન્ન કરનારું એવું ઉદ્ધત પ્રકારનું તાંડવ નૃત્ય ગીત અને વાદ્ય:—

“કહ દોવે મારો કંઈ ન જાગે, એને વાદાવા શ્રી ભગવાન
ભગશે સ્વામી સુહૃદ્ભાત્રમા, યુક્તે કરાવે સંગીતમાન”

અહીં પણ આપણને કવિ, કુંભકર્ણના સ્વભાવનાં પરસ્પર-વિરોધી એવાં બે પાસાં બતાવે છે: એક અસરકારી અને બીજું સંસ્કારી: પરિણામે કુંભકર્ણ જાગ્યો.

કુંભકર્ણ આટલી ‘ધોર’ છતાં એને હિસાબે ‘ઠાવ્યો નિદ્રાએ’ જગાડવાની દરિયાદ કરતો, રાવણ સામું જોઈ રહે છે: રાવણ એને સીનાદરણની વાત કરે છે. એટલે એવા ગેરવર્તનથી એ નારાજ થાય છે; છતાં રાવણને સીતા સોંપી દેવાની વિભીષણના જેવા જ શિખામણ આપે છે; પણ રાવણ માનતો નથી, ધોર યુદ્ધ થાય છે, અંતે રાવણ મરાય છે.

‘જય વિજય’ પોળિયાને જે સનકાદિકનો શાપ થયો હતો; તેને પરિણામે વેરઆવે મૃત્યુલોકમાં અત્રતરનાર એ ભાઈએાની જોડી એક સાથે જ મોક્ષ પામે છે.

‘અખંડ લહરી કાવ્ય’ તરીકે રણુચર—નવભરામભાઈ કાવ્યના બે પ્રકાર કહે છે: ખંડલહરી અને અખંડલહરી: સામાન્ય કવિની કવિતામાં અને એની ‘બાની’માં પ્રૌદી હોતી નથી; એ વાંચનાં લહરીખંડન કમલે કમલે થાય છે. કવિતાના જુદા જુદા કકડા હોય

તેમાં, રસની લહેર ખરી; પણ તેમાં એકબીજાની સાથે રસલહેરની સંગમના હોતી નથી, તેથી તેની તૂટક કથાએને ‘ખંડલહરી’ કાવ્ય કથા છે. સામગ્રીની પદ્યવાર્તાઓ આ પ્રકારની છે.

‘અખંડલહરી’ કાવ્યમાં તો રસનું અખંડિત વહેવું થાય છે. ‘રણપદ્ય’ એવું એક કાવ્ય છે. “એમાં એક વિચારમાંથી બીજો, બીજામાંથી ત્રીજો—એ પ્રમાણે સ્ફુરણ ચર્ચા જ કરે છે. મૂળ લગાડીને, ધીમે ધીમે ઝાડ નવપદ્ધતિ થઈ જતું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; અને ધીમે ધીમે એમ જ મોડું થતું જાય છે. આખો અંત એવા, સ્વાભાવિક રીતે સદા વૃદ્ધિ પામતા ઝાડના જેવો છે. છતાં તેમાં પ્રાપ્ત્ય—સંગમના પરિપૂર્ણ છે—નખશિખ છે—સાધિસાધામાં છે” (નવસારામ)

આ દષ્ટિએ ‘રણપદ્ય’ની ચર્ચા વીગતવાર કરવા જેવી છે.

—મંજુલાલ

મહાકવિ પ્રેમાનંદ કૃત

રણયજ્ઞ

કડવું ૧ હું

(રામ કેદારો)

[મંગલાચરણ]

શ્રી ગણપતિને શિર નામી રે, સમરુ' સીતાનો સ્વામી રે;
 રઘુનંદન બહુનામી રેઃ નિર્મળ વાણી આપિયે રે. ૧
 આશ મુને મનમાં બણી રેઃ નારાયણ મુણ આવા તણી રે;
 આશ મધ્યે બણી રેઃ લીલા રઘુપતિની વર્ણવું રે. ૨

(દાળ)

[વસ્તુનિર્દેશ]

વર્ણવું લીલા રઘુપતિની, વિમળ વાદિમકવાણી;
 બણે મુણે જે બાવણું, ધન્ય ધન્ય તે પ્રાણી ! ૩
 હરિકથારસ પ્રેમે ન પીધોઃ દેહ ધર્મે શું કરવા ?
 'આજે જન્મ ખોયો અપરાધી, આબ્યા રંગનનીલું જોખન હરવા । ૪
 રામ-નામનો મોહોટો મહિમાઃ શંકર સમ્યક્ જાણે,
 કિતારક મંત્ર તારે જાવસિધુ, મહિમા વેદ વખાણે. ૫
 તપ તીરથ વ્રત જગન ક્ષણ લે, સ્નાન દાન જે સાધે
 સકલ પદારથ શ્રીરામનામમાં, જે દયારથ-તાન આસાધે. ૬

[અવધૂતકિ મહિમા]

નવધા ભક્તિ કહી વેદ પુરાણે, ખ્યાવા વૈકુંઠરાય;
 તેહેમાં અવધૂતકિત સિરોમણ, લાલ બણેયે ચાપ. ૭

૧ 'આજે'. ૨ 'માતાનુ પિતા', ૩. 'દુઃખઆવ દાળે, જાવસાગર તારે'.

કંઠવું ૩ જુ

(રામ સારંગની ચોખાઈ)

(રામસેનાની તૈયારી]

સેના બિતારી સાગરપાર, વાનરજોડા પથ અદાર.
 સેનાપતિ કીધો નીલ કપિ, કોષે શરીર રથા છે તપી. ૧
 બોલ્યા વાનર કરી વિનતિ, “જુધ આગા દીજે રઘુપતિ !
 નલ નીલ અંગદ સુગ્રીવ રથ, કરવા સંગ્રામ ધણ્યા આગર.” ૨
 લક્ષ્મણ કહે : “સુણો શ્રીરાંગ ! જેમ લોહસાંકળે બાંધ્યા માતંગ.
 —તેમ તમારી મરજાસાંકળે, કપિકુંજર બાંધ્યા છે બલે. ૩
 છૂટયા હરિત વન લાંજે જેમ છૂટયા વાનર લંકા લેશે તેમ.
 જુધઆગા દીજે રઘુરામ ! વિજેગ સીતાજીનો નય.” ૪
 સાંજળી લક્ષ્મણનો પ્રતિબોધ, શ્રીરામને ચઢિયો કોપ.
 કીધો ધનુષ્યતણો દંકાર, તે ચળે રઘુનયો સંસાર. ૫
 ડોલ્યા દિગ્ગજ, ઠાપ્યા ફિક્કપાલ. ખગ્ગખનિયા સાતે પાતાળ.
 રાવણનું ડોલ્યું સિંહાસન, ધમ છત્ર યથા પતન. ૬
 રાક્ષસીના યથા મર્જાપાત, ગદારુણ દુધિરતણો વરસાત.
 માન શુકન લંકામાં ચાપ :

[મહેલો લલ્લો]

રોને જરાયા શ્રી રઘુરામ. ૭
 પસવં પ્રત્યે બોલ્યા શ્રીરામ, “જોહોપાસે ઘેરો લંકા ગામ—”
 વચન રાધવનાં સાંજળી, હિતપત્યા વાનર હૃદયી. ૮
 ચારે પંજા ઘેરી વાનરે, ચઢી બેઠા કાટને કાંતરે.

૧ ‘શરીર રથાં છે તપી’, ૨. ‘લક્ષ્મણ’, ૩. ‘વાયુ કપિર વરસાત’.

સેના રાધવજીની પટ્ટાપી, ઉઠાડી રાવણની ચોકી. ૯
 પાડયા કાંગરા રેકનકને કોટ, ફેરે વાનરા મૂકે દોટ.
 પછાડે પૂંછ વગડે માલ, ઝુલે રાક્ષસી, બીહે બાળ. ૧૦
 જે દાથે ચઢે તેને ત્રાડે, છર્મ જરુખા તોડીને પાડે.
 તરુવર બહુ નાખે પાપાણ, લંકામહિ પડ્યું ભંગાણ. ૧૧
 નાસે લોક, કરે ખૂંબાણ,

થયું સલામી રાવણને જાણ.

ઊઠ્યો મંત્રી જોડી બે હસ્ત, રાવણ અત્રે બોલ્યો પ્રહસ્ત:- ૧૨
 “સ્વામી ! કપિ આબ્યા સમગ્ર, ચોપાસે ઘેરું” લંકાનગ્ર:
 સિંહના ધરપર આવે શિયાળ, ત્યમ વાનર આબ્યા ભૂપાળ !” ૧૩
 સંભળી મંત્રીતણી વચન, ક્રોધ કરી બોલ્યો રાજન-
 “કરો સેના મારી સાવધાન, ઊતારું માનવનું અભિમાન. ૧૪

(વલણ)

અભિમાન ઊતારું માનવતણું, વાળું વાનરનો ધાણ ર.”
 ઈશકંધર કોધે ચક્રો; ને ગકમડિયા પનીસાણ ર. ૧૫

કડવું ૪ થું

(રાગ સામેરી)

[રાવણસેનાની તૈયારી]

રામ રાવણે કવચ પહેર્યું, શિશ મર્ધા દસ દોષ રે,
 કરી ફરીસે લોચન રાતડાં, હરે આણે દારુણ કોપ રે. ૧
 જવા ન પામે જીવતા ગાઈ ! વાનર માનવ કો મ રે.
 બહુ દોષ દશર્મા ગકમડે, તોફાં ઘણે ઉત્તમુલ હોમ રે. ૨

૧. ‘લોખી:’ ‘હાંડી’ ૨. ‘કનકનો કોટ’ ૩. ‘ઝુલે રાક્ષસીઓનાં બાળ.’
 ૪. ‘દશસ્કંધ’ ૫. ‘નિશાન.’ ૬. ‘વીસે’ ૭. ‘કાલાદલ’; ‘કુરુદલ.’

જે જે સુભટ લંકા વિષે મુખ આગળ નીસરે આજ રે
રાણીમયા રાક્ષસપીરનો મુજરો લે મહારાજ રે. ૩

કો ગજ ચડયા, કો રથ ચડયા, કો ભિંટ ઉપર અસવાર રે:
કો મહિષ ઉપર, કો ગર્ધવ ઉપર સજી બેઠા હથિયાર રે. ૪

કો ઘોડા ઉપર ધૂમતા, કરે ઝૂમતા વારુણીપાન રે.
કો અગુટિ ઉપર મોળિયાં, કો ગૌર બીને વાન રે. ૫

નવમણિકુંડળ લળકતાં, ૧ઝળકંતા મોતીહાર રે.
માદળિયાં તોરા ૨અવનવા, યાય ચેલગીના ઝાતકાર રે. ૬

બાનુબધ પહોંચી ને વીંટીઓ, દુમદુમી સાંકળી સાર રે:
કભાય પટકા પામળમા, ઉપરણી મૂલ અપાર રે. ૭

જરકશી ઝળમા હળહળે, શોભે અર્કકિરણ સમાન રે.
પકશરિમા વાગા શોભતા; ૩છે જોખનનાં અભિમાન રે. ૮

૭અંગ ધનુષ બાયા બીડિયા, કટિ કટારી તલવાર રે:
સાંગ બાલા ૮ચક્ષુ રસ્થી પરિધ વાંકી ધાર રે.

મદા મુરજ ને મુરાગ મુહગળ, બોમળ ને ભિંડમાળ રે:
નાગપાશ ને વરુણપાશ, ધર્મા ચક્ર મદા વિકરાળ રે. ૧

પાખર ખખતર ટોપ દાટર: મેના કરે સુરાપાન રે:
અંગરખી ને જીવરખીએ શોભે પરમનિધાન રે. ૨

કો કમલનયના શુદ્ધવરણા, કર્યા બાલ ભરમનિપુંડ રે:
શિવસન્મુખ કરસપુટ કરતા: અભંગ રણના ૬શોંડ રે. ૧૨

કો અરવાર બેઠા, ડચકાર કરતા, ફરે ફૂદડી સાર રે.
મુગટ સુંદર શોભના ઝગકે માળ રવિઆકાર રે. ૧૩

૧ 'લળકતા'. ૨ 'નવધરા'. ૩. 'કલની ઝાકઝમાળ'. ૪. 'વાયા'
૫. 'કેશરી વાગે'. ૬. 'કરે' ૭ 'કર'. ૮. 'ત્રિચક્ષુ'. ૯ 'ધીર'.

સુરસેનાને લગવે એવા સ્વરૂપ - સાગર શર રે.
—એ રૂપવંત વખાણિયા.

[રાક્ષસયોદ્ધાનાં સ્વરૂપવર્ણન]

હવે કહું રાક્ષસ કૂર રે: ૧૪
મહિપ મેંદા ભંટ ઉપર ચયા ત્રિ અસવાર રે.
છે ૧કાળરૂપ ખીહામણા લોહકંડનાં હથિયાર રે. ૧૫
શ્વાનમુખા કો ખરમુખા પિશાચમુખા પાપિષ્ઠ રે.
લગ્નમગ્રીવા લગ્નમકર્ણા જેને દોઢે ઉપજે રરિષ્ઠ રે. ૧૬
લગ્નમઅધરા દીર્ઘાન્તા ઠનીસર્થા જત્રીસા જળવંત રે:
સ્થામવર્ણા કો રક્તવર્ણા ઝંબાલુક બાહુ અનંત રે. ૧૭
બિહાસા શા કો પિંમલા. મધુમ્રવર્ણા નહિ પાર રે.
પૂપાક્ષ ને વિરૂપાક્ષ રાક્ષસ, કોનાં નેત્ર કલ્પમિ-આકાર રે. ૧૮
કો બૂર ભયાનક શબ્દ બોલે, બળદ બૂંડા ભુવનભાર રે:
કોણે હાથમાંહે શબ્દ પ્રજાં છે: ચામે કરતા આહાર રે! ૧૯
રુધિર ગળતાં ચર્મ ઝાંઝાદાર, કંઠ આંતરડાંની માળ રે:
શબ સર્પકે સરૂપ સરૂખી, વદન છે વિકરાળ રે. ૨૦
અધકાસના કો કાસના, છે જિંયા જોગન પ્રમાણ રે:
કૃપાણુ ગુપ્તિ શલ્ય ફરશી, ઘસઘસ મર્યાં સરાણુ રે. ૨૧
શત કોટિ રાક્ષસ ભયાનક, મુદે તતપર ચાય રે.
મુખ આગળ સેના શોભતી જોઈ, રીઝપો રાવજુરાય રે. ૨૨

(વલણુ)

રીઝપો રાવજુરાય જોઈ કટક જે પોતાતણું રે:
કોણુ કોણુ સુજાટ રાખને નમે, નામ હવે તેનાં ભણું રે:—૨૩

૧. 'કાળા કૂર'. ૨. 'રીસ'. ૩. 'ત્રિસિરા જળવંત'. ૪. 'બાહુ જિંયા અનંત રે'. ૫. 'મધુમ્રરાક્ષસ'; 'અધમગ્રી'. ૬. 'અઘાકાર'. ૭. 'પહેર્યા'. ૮. 'વસ'.

કડવું ૫ મું

(રામ મેવાડો)

[રાવણસેનાના નાયકો]

કોણ કોણ મેનાના નાયક નમે રાયને પાયછ
 નામ તે સર્વે રાજકુંવરનાં પ્રદક્ષ કહેતો જમણ-રાણાજી ! ૧

"આ દેવતણો જીતનાર જોદો દેવાન્તક એવું નામ જ
 નરાન્તક બાંધવ સગાયે કરે છે દંડપ્રણામ-રાણાજી ! ૨

સકળ શાસ્ત્રવિદ્યાના પાઠી શુક સારણ એવું નામ જ
 ત્રણ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજી ! ૩

જેણે વરુણ બાંધીને આણ્યો પ્રધસ્વ એવું નામ જ
 ચત્રકોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડપ્રણામ-રાણાજી ! ૪

સપ્ત સમુદ્ર જીતી વશ કીધા મહોદર એવું નામ જ
 ત્રીણ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડપ્રણામ-રાણાજી ! ૫

જેણે બ્રહ્મસોક જીતી વશ કીધા 'બ્રહ્મકંપન એવું નામ જ
 છત્રીય કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડપ્રણામ-રાણાજી ! ૬

નવકુળ નામ બાંધીને આણ્યા મણિમુદ્ર એવું નામ જ
 ચોવીસ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડપ્રણામ-રાણાજી ! ૭

જેણે તીર્થમાત્ર પૃથ્વીના બાળ્યાં સર્વદમન એવું નામ જ
 પચાસકોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડપ્રણામ-રાણાજી ! ૮

જેણે યજ્ઞમાત્ર દેવતાના ટાળ્યા યજ્ઞકોપ એવું નામ જ
 સાત કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડપ્રણામ-રાણાજી ! ૯

જેણે ગણપતિ બાંધીને આણ્યા 'વિકટાક્ષ એવું નામ જ
 પચીસ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડપ્રણામ-રાણાજી ! ૧૦

જેણે 'ગાંધર્વ' ને જણ કિન્નર છતાં વિદ્યુન્માલિ એવું નામ છઃ
 તથા પદ્મ જોદાનો સ્વામી કરે છે - હંડપ્રજ્વાલ-રાણાજી । ૧૧
 યુગ્મ યુગ્મ લોચન છે જેને ધૂપાક્ષ એવું નામ છઃ
 પંચાવન કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે - હંડપ્રજ્વાલ-રાણાજી । ૧૨
 વાંધી દૃષ્ટ લમ્યાનક લાગે 'વિક્રાક્ષ' એવું નામજી,
 એક પદ્મ જોદાનો સ્વામી કરે છે - હંડપ્રજ્વાલ-રાણાજી । ૧૩
 કુંભકર્ણરાગના સુત બે કુંભ નિકુંભ એવાં નામ છઃ
 સોળ પદ્મ જોદાનો સ્વામી કરે છે - હંડપ્રજ્વાલ-રાણાજી । ૧૪
 મદોદરીસુત કંદ્રપ કોટિ અતિક્રમ્ય એવું નામ છઃ
 વીસ પદ્મ જોદાનો સ્વામી કરે છે - હંડપ્રજ્વાલ-રાણાજી । ૧૫
 સુમાલિના સુત બે ચરા કમ્પન અતિકમ્પન નામ છઃ
 જમરાજ જેમણે બાધીને આપ્યો કરે ॥ હંડપ્રજ્વાલ-રાણાજી । ૧૬
 નવમઠ જેણે છત્રીને આપ્યા મહારાક્ષ એવું નામ છઃ
 સોળ પદ્મ જોદાનો સ્વામી કરે છે - હંડપ્રજ્વાલ-રાણાજી । ૧૭
 માતુલ બેઉ તમારા, સ્વામી । મહાપાશ સુપાશ એવાં નામ છઃ
 ત્રીસ પદ્મ જોદાના સ્વામી કરે છે - હંડપ્રજ્વાલ-રાણાજી । ૧૮
 મહરંગેતુ ને ચંદ્રકેતુ સુલોચન એવાં નામ છઃ
 અતિમજા મહામજા કહિયે તે, કરે છે - હંડપ્રજ્વાલ-રાણાજી । ૧૯
 વજ્રનાભ સુનાભ સુદર્શન એ આદે બળના ધામ છઃ
 વેબાલુ લાખ જમાઈ તમારા કરે છે - હંડપ્રજ્વાલ-રાણાજી । ૨૦
 ઉદરાજ જેણે રણમાં છત્રો ઉદ્ગિત એવું નામ છ
 'પાટવી' પુત્ર તમારો રાણજી । કરે છે - હંડપ્રજ્વાલ-રાણાજી । ૨૧
 ઉદ્ગિતની પૂઠે બિન્ના છે રાજકુંવર બહુ નામ છ
 ચત્ત લક્ષ પુત્ર તમારા કરે છે - હંડપ્રજ્વાલ-રાણાજી । ૨૨

લક્ષ્મીદિ રાક્ષસી દાસી, કરી જણે ધોર સંત્રામ જી
નરવાનર ખાવા તે તતપર, લીજો તેના પ્રણામ-રાણાજી ।” ૨૩

(વણુ)

પ્રણામ લીધા ‘સરવ મુલતના, રીઝયો રાવણરાય રે.
[લટ પ્રેમાનંદ કહે કથા રકહું વાદનની શીલાય રે.] ૨૪

કેડલું ૬ ઠું

(રાગ સામગ્રી)

પ્રખળ દળ જોઈ રીઝયો રાયજીઃ ગર્વમેહેલો હરખ ન માપજી.
તેડયો ઝમસાહણી મહોદર નામજી. તતક્ષણ આવી દીધો પ્રણામજી. ૧

(ઢાળ)

પ્રણામ કરીને કામ માગ્યુંઃ “ કઈ આગના ? સ્વામિન ।”
વાદનપતિને કહે રાવણુઃ “વહેચી આપો મળ વાજિન. ૨.
[મહોદરને કહે- રાવણુ] જઈ જુવો ધોડાર.
બાધ્યા ચરે છે અશ્વ મારા તે આજ કાઢો બાહાર ” ૩
વચન સાંભળી રામનાં તોખાર તતપર થાય.
મુખ આગળ હમની હાર લાગી, રાવણુ જોતો જાય. ૪

[અશ્વવૃદ્ધિ]

૪અપલયરણુ ને પંચવરણુ હંસ હરણની જાન.
પણીડણુભરી ને અડાણુ, અજલખ પટોળા-ભાત. ૫
કલક્રી કારંગ ધણુ, કાળા કાળરા ને કુમેદઃ
આમળીડણુ ને પંખાળા ખમને પમાડે ખેડ । ૬

૨ ‘સૌ સરના’; ‘સૌ સરના’; ૨ ‘દલે’, ૩ ‘મસાણી’, ૪ ‘અપલયણુ’
હંસવર્ણ, પંચવર્ણ જાત’. ૫ ‘ડાણુ ચરણી’.

વાનરિયા	વૈતાલ	વાજિ	વીજગિયા	વિકરાગ	
પાખરિયા	પન્નગા	પોપટા	રવાદન	પરમ	સીસાગ ૭
માતગા	ઝમોતીચર	માણેકા	મોધામૂલ		
જસવત	દક્ષિણવત	વાજિ	વાયુવેગી	અતુન	૮
પીરોગ	પીગા	પારથ	પાણીપથા	જાત	પનગ
ઠીંગળા	૪આણુઆ	સોરઠિયા	રગિત	લીલા	રગ ૯
ગગાજગિયા	ગોરટા	જૂખરા	યુધ્વે	અક્ષમ	
મદિયા	ને	મુલતાની	મકિડા	તરન	તુરગ ૧૦
તેજી	કમ્હી	ધૂમતા	કઠે	ધટ	ધુધરમાગ
૫૬સરીમકા	ચિત્રનકા	હરજી	પે	દે	કાગ ૧૧
નારગવણી	હેમવણી	ઠેસિ	કરમને	પાર	
કપોત	જાતિ	ફઠજૂઆ	હીડે	હારો	હાર ૧૨
મરેડી	તિલગા	તેજી	ગુજગરિયા	ગુણવત	
લોચન	અળે	અણિયાળાં	૭કુમરિયા	જગિવત	૧૩
ખધારના	ગાધારના	સિધુરેશના	ચીકાર		
પખાળા	પખાળના	મરેશના	ચૂકાર		૧૪
રીછ	જાતિ	વીછિયા	કેા	વજ્જતા	વજ્જાક્ષ,
જાપ	અરિજળમાં	સોસરા	જેની	વેદ	પૂરે સાક્ષ ૧૫
પિચાચમુખા	મર્ધવમુખા	ત્રિનેત્ર	અગ્નિવર્ણ		
ઉચ્ચે	થવાની	જાતવના	છે	સુદર	જિભા કર્ણ ૧૬
મનવેગી	મનવેગી	કેા	૧૦ગુરુજાતિ	જોર,	
ચમકતા	ચાલે	ચક્રર્થી	૧૧દણ્ડ	કરતા	સોહોર ૧૭

૧ 'વિકરાગ' ૨ 'વજ્જ' ૩ 'મોતી સિરોમણ' ૪ 'અરખી' ૫ 'કેસરી
જડા ચિત્રકા' ૬ 'કમ્હાર' ૭ 'હંમદ જમા' ૮ 'સિદ્ધા' ૯ 'દેવ'
૧૦ 'ગુરુજા' ૧૧ 'દોડવા કરે શોર

મોહારડે મખિયારકામાં માણેક જડયાં બહુમૂલ્ય. ૧૮
 ૧ મોતીની ઝાલર પગ-લગે, ઝોલી જરકશીની ગૂલ્ય.
 કેશવાળી કૂમતે ગૂંથી. હીરદોરા લહેકે: ૧૯
 હાર તોર ને રત્ન ચમકે. ગુઆ ચંદન બહેકે.
 રેજડાવ કલગી શિર ઉપર પીંછ ફરફર થાય. ૨૦
 ઝવેરજડિયાં જીમ વાંસે; તિમિર તેજે. જાય.

(વલથુ)

જાયે તિમિર નંગતેજથી સળ્યા અથ રાટિ અપાર રે; ૨૧
 પુત્ર લગિજ કોઠોઢિતને, રાય વહેંચી આપે તોખાર રે:

કંકણું ૭ સું

(રાગ મેધમસ્કાર)

મહસ્ત મત્તે બોલો સવથુ

[હયની વહેંચણી]

કરીને મોટું મન, મંત્રી !
 કું કું તેને આપો. વહેંચી હય, હસ્તિ, વાહન, મંત્રી ! ૧
 વજ્ર થકી જે અથ ઉપચ્યા ઈદ્રે આપ્યા જેહ; મંત્રી !
 પાંચસે ઘોડા લઈને આપો ઈન્જિતને તેહ. મંત્રી ! ૨
 મહિષમુખા હય સાતસે જે બેટ કીધા મયરાજ મંત્રી !
 તે ઘોડા અતિકાવને આપો, અકાગમૃત્યુ ન થાય; મંત્રી ! ૩
 ગર્ધવગતિ વિશ્વકર્માએ આપ્યા સોળ હજાર; મંત્રી !
 તે કુંભકર્ણને ઘેર મોકલો વહે અપુતમણુ લાર. મંત્રી ! ૪

૧ 'મોતીઝાલર લેહેકયા કરે, જરકશી ઉપર ગૂલ' ૨ 'કરાવ કલગી યુંપટ ઉપર.' ૩ 'મિતને'.

બે કોટિ ધોડા બળિરાગ્નના ચાલે માયાવી ચાલ; મંત્રી !
 ૧ અંતરમાનની વિદ્યા ગણે તે જમાઈને ચાલ. મંત્રી !
 પાંચ કોટિ પાણીપંચા વરણવાળા રજેદ : મંત્રી !
 તે મોઢી દેઃ દાસસંગાયે દોહિતોરે રજેદ, મંત્રી ! ૬
 આઠ કોટિ અગ્નિના આપ્યા ન દાઝે પાવકમાય : મંત્રી !
 તે બાણુ સાખ પુત્રને વહેંચી આપે, ૪ લાડવાયા જુધે જાય. મંત્રી ! ૭
 ચૌદ સદસ્ય જે બીજા આપ્યા કરે અગ્નિમાય પ્રવેશ; મંત્રી !
 તે કુંભકર્ણના સુતને આપે. [બોલ્યા રાજ લોકેય : મંત્રી !] ૮
 નવ કોટિ નવ નાગે આપ્યા ૫ મુખે વિખની ઝાળ : મંત્રી !
 તે ભાણુભેને વહેંચી આપે જે વાનરજના કાળ. મંત્રી ! ૯
 સમુદ્રે આપ્યા સાત કોટિ ઈન્દ્રેતામા જળ અંપાય : મંત્રી !
 તે સૌ પુત્રના-પુત્રને આપે લડવા જુદે જાય. મંત્રી ! ૧૦
 ત્રણ કોટિ દ્વિમાયજવાળા, મેડુવાળા કોટિ તેર : મંત્રી
 એક કોટિ કનક ઝરે છે, કરી ગયો ભેટ કુખેર. મંત્રી ! ૧૧
 બાર કોટિ મયદાનવવાળા જે કરે માયા અપાર : મંત્રી !
 ત્રીસ કોટિ પદ્માના આપ્યા જે કરે પવનનો આહાર : મંત્રી ! ૧૨
 પચીસ કોટિ સુરજના આપ્યા જે તેજતણે અંબાર : મંત્રી !
 બેતાળાસ કોટિ મંત્રીને આપે જે જે વહેંચી તોખાર : મંત્રી ! ૧૩
 એક લક્ષ ગણપતિના આપ્યા જે પૂરે મન અભિલાખ : મંત્રી !
 દીવીદાર આઠા રાખે છે વહેંચી આપે લાખ : મંત્રી ! ૧૪
 ચાર સદસ્ય ઉચ્ચકમાના વાજિ દીઠે પરિતાપ જાય : મંત્રી !
 મારા રથને તે ઈન્દ્રેકાવો : [બોલ્યા રાવણુરાજ : મંત્રી !] ૧૫

લાખ લાખ રાણી રે હો, રુવે રાણા ! તમતણી
 બીજો વહુ ગેટીનો - સાથઃ
 'કેશવિનાની' રે હો, દીઠી 'મસ્તક' બોડલા
 દીઠા 'ચૂડાવિહોણા હાથ' - રે હો રાણાજી !

રાણા ! તમે રે હો, કાળો 'રપટ' પહેરિયા
 કુંઠમહિ કુંદેણનો હારઃ
 હક્ષિણ દિશાએ રે હો, રાણા ! તમે સંચર્યા
 ભીંટ હિપર 'ચર્મ' અસવાર - રે હો રાણાજી !

[પાધરું અને વાંકું]

" રામજી પાધરે રે હો, નવમહ પાધરા
 રામજી વાંકિ વાંકિ સંસારઃ
 પાધરો વિભીષણ રે હો, તે તો વાંકિ થયો
 'વંદી' બાજે તમારી સહુ વાહાર - રે હો રાણાજી ! ૭

થયા થયા વાંકા હો, તેતરીસ કાટિ દેવતા
 લીધો તેણે વાનર-અવતાર.
 વાંકા તે લક્ષ્મણ રે હો, તમપર કાપિયો
 છે ધરાધર એ બળભંડાર - રે હો રાણાજી ! ૮

વાંકા વાંકા રે હો, આંહાં રુદ્રપતિ આવિયો
 જેણે તોલ્યું ત્ર્યંબક પેતરણા સંમાનઃ
 ધણું વાંકા રે હો, મારિય મારિયો
 પરશુરામનું ભિતાર્યું માન - રે હો રાણાજી ! ૯

એક વારે રે હો, સપ્ત તાડ વેધિયા
 માર્યો એણે વાંકા વાનર વાહઃ

વાંકા તે સાહેર રે હો, - પાપાણે જાધિયો
 ૧ તમથકી સહેજે ન બધાયે પાળ !—રે હો રાણાણ ! ૧૦

વાંકા વાંકા રે હો, રેઅંગદ વિષ્ટિ લાવિયો
 કોધ જગ જુદિતણો એ ધામ :
 ઘવાંકા વાંકા રે હો, હો દનમંત દાવિયો
 લટકે લગાડયું જેણે લંકા ગામ—રે હો રાણાણ ! ૧૧

વાંકું તે જન રે હો, તમતણું ઉદિયું
 ૨ ધણું ધણું વાંકા ■ રામનાં પાણુઃ
 વાંકી તે મૂંછો રે હો, રાણા ! ન મરોડિયે
 નવ કીજે પોતાનાં વિખાણુ—રે હો રાણાણ ! ૧૨

વાંકી તે વેળાએ રે હો, વાહાયું કા ચે નથી.
 ૪ મુખમહી સંગાથી સહુ યાચ :
 ■ મૂંઢિયે રે હો : આપો પિયુ ! જનકી
 નમો જઈ રામજીકે પાપ—રે હો રાણાણ ! ૧૩

(વલણ)

પાપ નમો ક્રીરામજીને 'મત આળ્યું ફરી જાય રે'—
 વચન સુણી સતીનારણું પછે શું બોલ્યો રાવજીરાય રે ? — ૧૪

૧ 'તમે જાધિ પાણી પહેલી પાળ' ૨ 'અંગદ આહા આવિયો' ૩
 'વાંકા ને ચૂકો રે દનમંત દાવિયો.' ૪ સૌ સુખ સમે સાથી યાચ.' ૫
 'આળ્યુ મૃત્યુ પાણું જાય રે'; 'મૃત્યુ આળ્યુ ફરી જાય રે'.

કડકડું ૯ રું

(રાય વસંત)

[રાવણ પ્રત્યુત્તર]

“ કયમ નમું હું નર વાનરને ? લાજે છત્ર મેધાડંબર !
 મેં દેવ દાનવ યજ્ઞ કિન્નર જીત્યા : તો શું કરશે ? નર વાનર ? ૧
 પાવક પાક નિપાવે ખારે; પવન છુદારે દાર; ૨
 રજન-ડોલો મણપતિ લઈ ચાલે. રવિ ચંદ્ર દીવીગર. ૨
 ખારે મેધ ભરે ઘેર પાણી, સતે વેદ બંદી ચાર.
 નારદ નટવર નાચે સરસ્વતી. મેં ઘ્રાજે કીધો સંસાર. ૩
 જોષ્ટિકાદાર જમરાગ્ન માદારે; બણે વિધિ આશીર્વાચન.
 વાર તિથિ અદેરપતિ કહી જાયે, કુબેર સાચવે ધન. ૪
 ઈંદ્ર સમુદ્ર મહાભદ્ર વચ કીધા. ‘ત્રિશુવનપતિ’ મારું નામ.
 કુંભકર્ણ સરખો બાધવ માદારે.-કેલુમાત્ર લક્ષમણ રામ ?-” ૫
 -એમ કહી રાણી સમજાવી. રાણે વધાર્યો વિરોધ,
 યજ્ઞોણી એક જોડા પડ્યા રણમાં; યવા માંડ્યું ઘડુણુ છુપ. ૬
 પાંચ ફાટિ મંત્રી મુઝ્યા. બહુ પુત્ર પામ્યા મરણ.
 પછે રાવણને ચિંતા થઈ: “ દેવે જમાડું કુંભકર્ણ ! ”- ૭

(વસણ)

“ કુંભકર્ણને જગાડવાનું ચિત્તમાં આપ્યું રાય રે.
 [ભટ પ્રેમાનંદ કહે કયા કુંભકર્ણને શું ચાપ રે.] ૮

૧ ‘સેનવાનર’ ૨ ‘જળજોષો’ ૩ ‘જેર’ ૪ ‘ધણી’ ૫ ‘કુંભકર્ણને જગાડવાને, હોડયા રાક્ષસ અનેક રે; રાવણ વિનવે બંધુને, રાખવા દુષ્ટ / રેક રે’.

કહણું ૧૦ સું

(રાગ કાવેરી)

[રાવણ કુંભકર્ણને જગાડે છે]

“જાગે, જાગે જાગે! જાગે પડી છે [કરે વિનતિ રાવણરાય:]
નરવાનરે લંકાગઢે ઘેરો. તુંને નિદ્રા કયમ સોઢાય?” ૧

૧ તરત સેવક તેડાવ્યા રાયે; કહ્યું: “જગાડો કુંભકર્ણ.”
લક્ષ્મી જોડા વળગી દોડાજે. જાણે શું પામ્યો મરણ! ૨

જળ છાંટ્યે નવ જાગે જોડો તાપણી કામાં ચોરે.
હરે ઉપર શ્યામપદ મેહેલ્યા કાનમાં ફૂટે મનમેર. ૩

કપાળ ઉપર દુંદુભી વાગે સરણાઈ નેરેરી ટાલ.
૧ કરોડ ઘોર મેધસાગર કરે; પશુ રાણો ન આપે જોલ! ૪

સૂંઠ મરી નાસિકામાં મૂક્યા, અંબજમો ચલાવ્યો નાસામાંપ.
પાછો શ્વાસ જ્યાં મૂક્યો નિદ્રામાં, અંબજમો સૂંઠ જોડ્યાં જાળ! ૫

હાથા ઉપર અંધ દોડાવ્યા. ફેરવડયા મહિષ માતંગ.
તો યે એ સૂતો નવ જાગે. સાણસે ત્રોડાવ્યાં અંગ! ૬

ઔષધ અંજન નાનાવિધ કામાં; હિયળી ખજાડયો વાર બે ચાર.

[અધોરીની લિંઘ]

—પશુ અધોરીની લિંઘ ન ભેડે! દીધા ધૂંટણિયાના પ્રહાર. ૭

વળી નાસિકામાંહિ સર્પ ચલાવ્યા: વાણુ ડુંધાવ્યો લંકારાય.
નાસાકપોલમાંહિ સર્પ અડગાયા, કાનમારે નીસરી જાળ! ૮

૧ ‘સદસ.’ ૨ ‘કરોડ ઘેરસાગરે સાદ કરે.’ ૩ ‘કંકભા.’; ‘સૂંઠ
મરીનાં શીકાં ઝીંક્યાં.’ ૪ ‘અંબ અલાવ્યા.’ ૫ ‘અંબગીઠ’; ‘આકારા.’
૬ ‘વડાવ્યા.’ ૭ ‘અંબાવ્યા.’ ૮ ‘અવણમારગે.’

—એમ વાજ આવ્યો ગવજરાજ ન લાગ્યો એકે ઉપાય.
 ત્યારે કુંભકરણની આવી અંગના નમન દરતી પાય:— ૯
 “ હજુ દીધે મારો કંથ ન જાગે. એને વાહાલા શ્રીમગવાન.
 ‘જગાડું’ હું દેલામાત્રમઃ તમે કરાવો ભક્તિમાન. ૧૦
 ભક્ત ભોજન કરાવીને રાખો: નહિ તો દરેકે સરવનો આહાર.”
 રાવણે રમકુમાસ અણ્યાબાં. અન્નતણા છીધા અંખાર. ૧૧
 અપહરા પાસે નૃત્ય કરાવ્યાં. માન તાન વાળે વાજિંત્ર.
 કુંભકરણ ડોહ્યો જ્યમ મણિધર સાંભળતાં ઓવિંદ ચરિત્ર. ૧૨
 ભિકતાં અન્ન આરોગ્યુ સર્વે.

પછે પૂછ્યો સમાચાર :

“‘કુ’ કાચી નિદાએ શિદ જગાડ્યો? આ શા વાનારના હોકાર?” ૧૩
 રાવણે વાત કહી વિસ્તારી જે રીતે દૂખ્યા શ્રીરામ:
 “ ૪એ મલ માટે તુને છોકાડ્યો. કાણ કરે તું વિશ્વ સંમાન? ૧૪

(વધણુ)

સંમાન પકરો શ્રીરામ સાથે, દપિ પમાડો મરણુ ૨—”

ફ્વીરાનાં વચન સાંભળી પછે શું બોલ્યો કુંભકરણુ ૨— ૧૫

૧ ‘જગરો સ્વામી મુહૂર્તમાવધા, મુક્તે કરાવો સંગીતગાન.’

૨ ‘મદમાસ’ ૩ ‘મુને’ ૪ ‘અગત્યના કામો;’ ‘આગત કામો’, ‘અગાધ
 શાખણી વીરના.’

કહવું ૧૧ સુ

(રામ પરજની દેખી)

કુંભકણુંના કપડા]

કર 'પસી કુંભકણું બોલ્યો ધૂણી પોતાનું શીઘ્ર રે:

"ધર ધાત્યું ભાઈ ઘેઘડા ! તે રૂઢાયા જગદીશ :

ઝબળિયા સાથે ભરી બાય વીરા !

તેં હાં દૂબ્યા રહુનાય ? વીરા ! - તુને હું શું કહું રે ? ૧

ખંખક લેતાં તાહરા રે, અંપાણુ વીશ હાથ રે :

ઠાઠી મૂક્યો તુંને રાધવજીએ. થયો મૃત્યુની લાંઠાનાથ ! - તુંને ૨

સાપર જળ જેણે બાધિયું રે, શલ્યા તારી પુખ્ત સમાન રે :

મેઘાડંબર સહેજે છેલ્લિયું : તો ય તુંને ન આવી સાન - તુંને ૩

ભાખ ધરુણી ઘેર તાહરે રે, જેનાં દર્શન ધમ્મ છે દેવ રે :

તો સીતાને શીઘ્ર ભાવિયો ? થયો વૃક્ષ ને ન મર્ધ કુટેવ ! - તુંને ૪

જગત છતી તેં જોર કીધું રે, ના છત્યા કોપ ને કામ રે :

સ્વામ કેશ ઉજ્જવળ થયા : તો ય મન રહ્યું તારું સ્વામ ! - તુંને ૫

અંદ્ર વિના જેવી જામની રે, દીપવિના જેવું ધામ રે :

સ્વમ વિભીષણ બાધવ વિના દીસે ઉજ્જડ લાંઠાગામ ! - તુંને ૬

પરનારી જેવી પાવક બવાળા રે, પવામા વિખની વેલ રે :

જીવ લેશે તારો કુટુંબ સાથે. જર્મ રામચરણે સિદ્ધ મેહેલ - તુંને ૭

હું મરણ ચક્રી પીછીતો નથી રે : મને દાઝે તારું હેત રે :

ન માને શીખ માહરી, જાશે જમપુર સ્વજન-સમેત - તુંને ૮

જો વાડીમાં બેસાડી જનકી રે, તો લઈ આવ્યો કોણ કામ રે ?

તુંથી સીતા નથી છતાતી : તો કયમ છતાશે રામ ? - તુંને ૯

૧ 'કરમરી' ૨ 'દૂબ્યા' ૩ 'બળીયા સાથે બાકરી રે' ૪ 'મૃતઅંધ' ૫ 'સાપણું' ૬ 'તું' ને બાકર ચેત.

રાવણુ કહે કુંભકર્ણુને:

“રે બાઈ! સાંભળ 'મુખની વાત રે:
રેખું હું સતી જનકીને જાણું એ આપણી માત ૧૦
ત્યાગ કરે ના ચિત્ત સીતાને, જળશે શરીરને સંગ રે:
હાલે આજ કેમ નમું રિપુ રામને? મુખે લાગે ઠાજો રંગ- ૧૧

(વલણુ)

“લાગે કાળક મુખવિશે જો નમું રિપુને પાપ રે-”
કુંભકર્ણુ કહે “ધન્ય તું! તારું મન જોયું મેં બાઈ રે!” ૧૨

કડવું ૧૨ મું

(મારુના દુહા)

છે રામચરિત્ર અપાર. પણુ સાર લઈ પદનધ કડું
ચતુર મહાજો હરિનામ, ના જોશો ખોટું ખડું: ૧
કુંભકર્ણુ આગળ પડ્યો, પડે પડ્યો મેધનાદ:
પણુ જુદા થોડામા વર્ણવું, કે રસિયા લેજો સ્વાદ ૨
રાજા રાવણુ રણ ચડ્યો, વળ્યા નીશાણે ધાપ:
ફરી આવી રાણી મ દોહરી કઈ જાણે રાવણુરાય: ૩

[મ દોહરીની આછછ]

(રામ મેવાડાની દેશી)

કહે મદોહરી આગી માન. “હો રે હડીલા રાણા!
આપો એહેવાતનનું ઘન. હો રે હડીલા રાણા!” ૪

૧ ‘૬ ખની ૨ ‘જ્યારે દેખુ હું સતી જનકી, જાણું હોય એ આપણી માત રે’

૩ ‘જો ત્યાગ કરુ ચિત્ત સીતાથી, તો તે જળશે રામને સંગ’, ‘જો સતી ત્યાગ
કરે સમસાનમા, તો જળુ સળને સંગ રે’ ૪ ‘લાગે કલક મુજબ રાને’

સાહેલી દાસી દસકોડઃ હો રે, તમને નમે છે બેઠે કરજોડ. હો રે.
 'સહુ' મહિલા માયું 'છડિ' માન: હો રે. જુદને રહેવા દો, રામન ! હો રે.
 આપો પાછી સીતાને, રામ ! હો રે. રજેમ વિધન લંકાનાં જાય. હો રે.
 *નવચંદ્ર ધાત્યા'તા મંચક હેઠ: હો રે, હવે પોહોલા તો રામને ઠેક. હો રે.
 તમારો રવિ થયો છે રક્ત: હો રે, તે તો જાણે બાધું જન્ત. હો રે.
 તમારો સોમ પડ્યો છે સંસ: હો રે. દાસે પૂનમોરી અમાસ: હો રે.
 તમારો મંગળ બેઠો છે ષ્યાળ: હો રે, તે તો કરશે રાક્ષસનો રોળ. હો રે.
 બુધે બુદ્ધિ લીધી હરી: હો રે, જે સીતા લાબ્યા હરથ કરી ! હો રે.
 પાક કરે છે બુદ્ધરપતિ જૂઠા: હો રે, રાણા ! સૌ દેવ તમ પર રહ્યા. હો રે.
 શુક સુકવશે સંસાર: હો રે. પરવારશે પુત્રપરિવાર. હો રે.
 રાનિએ સામી કાધી છે દષ્ટ: હો રે. તેથી પામિવે ધણેડું કષ્ટ. હો રે.
 રાહુ પડ્યો સરજને કથું: હો રે, તેથી આવશે આપણું મથું. હો રે.
 કેતુએ કાધું કુંડું કામ: હો રે. તેથી લંકાશે લંકાગામ. હો રે.
 ધણું યાય છે માન શુકન: હો રે, માટું ફરે છે જમણું લોચન. હો રે.
 મોતીના ત્રુટયા આશ્વિએ હાર: હો રે, ડાબી આંખે વહે આંસુધાર. હો રે.

હઠ મૂકા હડીલા ગય ! હો રે હડીલા રાણા !

જઈ નમે રામજીને પાય: હો રે હડીલા રાણા !-૪૩

(વલણ)

પાય લાગે પરજીવને જે વિધન પરાં યાય રે-"

વચન સુણી સતીનારનાં પછે શું બોલ્યો રાવજીરાય રે ?-૪૪

૧ 'એ સહુ મળી માગે છે માન' ૨ 'નરવાનર લંકાગામી જાય' ૩ 'મોડ'
 ' * અલી'થી દસ કડી જાયેલી પ્રતોમાં નથી.

કડવું ૧૩ મું

(રામ દેસાઈ : હંદ ભુજંગીની વ્યાસ)

રાવણનો બોધયુક્ત ઉત્તર]

મહારાજ લંકાતણે. એમ. લાખે—

“ નથી મર્ણુ થાતું લખ્યા લેખ પાખે.

તારે મન ફું સુંદરી ! નાય ગેહલો :

કીધો યાન વિચાર મેં સર્વ પેહેલો. ૧

પરબ્રહ્મ એ રામ. આનંદકારી

મને મારવા માનુષી દેહ ધારી.

જાણી જોઈને જનકી હણું કીધું.

ધેણી નાર ! મેં મર્ણુ આગીને લીધું. ૨

એને પામવા કોઈ અષ્ટ ભોગ સાધે

અટ દર્શનાગ્રાહી જાણ્યો ન સાધે.

તપ તીર્થ મત નેમ જપ જાગ દાને.

રત આવે સપનામાં વૈરાગ્ય—ધ્યાને. ૩

ન પામે એનો પાર દાનવ દેવ.

એને પામવા સિવ સમક્ષાન સેવે.

ધમ્મ માનવી રૂપ તે મુજ માટે

આવી બિતર્કા રામ સમુદ્ર બાટે ૪

ધન્ય તાત માહારો ! ધન્ય માત માહારી !

મુજ કારણે અવતર્યા શ્રીમુરારિ.

ધણું ખાધું પીધું : ધણા બોલ કીધા :

ધણા રાવરાણા ગેહી દંડ લીધા ૫

તને નાર મદોહરી ! વાત પૂછું,
મારા ભોગવિલાસમાં શું ૧૫ ઓછું ?
હયે રેશમના સુખથી મન ભાગ્યું,
સ્થુનાયને હાયે હું મથ્યું માગું ! ”

સુણી કંથના મુખની યાનવાણી
ધણું રીઝ પામી, નમી પાવ રાણી.

[રાવણ ધ્રુવે થટે છે]

કવચ પહેરી માહારાજે દસ ટોપ ધરિયા.
ખાંધી ખડ્ગ ગભાયે બહુ બાણ ભરિયા. ૭

ધરી ધનુષ તે શસ્ત્ર ત્રિશુલ ભારે
છત્રીસે હથિયાર મહારાજ ધારે.
ઝો કુડલ જલોલ શું અર્ક મંદુઃ
પરે કુમકુમે નાર લેલાટ બિન્દુ. ૮

શામ ધૂપ ને દીપ ત્યાં અગરુ દાઝે.
કપૂરે કરે આરતી ઘંટ બાજે.
અર્ચે અંદને કેસરી પુષ્પમાળા,
ગાયે ગીત મંગળ સૌભાગ્ય બાળા. ૯

સત્તર લાખ પુત્રી પિતા પાસ આવે
લેઈ આવારણાં મોતી કપુરે વધાવે
આશીષ દે ॥ બહુ ઉવદ મહિલાઃ
“ જીતી રામને આવજો, રાવ ! વેહેલા—” ૧૦

માર્ચા મહિષ અગ્ન, ધણા ભોગ દીધા.
રુધિરચાંદલા કંઈક કપાળ કીધા.

૧ ‘છ’ ૨ ‘માયાના’ ૩ ‘હથિયાર’ ૪ ‘સોગસૂરજ’ ૫ ‘પૂત’
૬ ‘કરણે’ ૭ ‘અત્ર નેલા’

[ઇદ્રજિત રણુમા]

મદોદરીમાતને પાપ ઘાગી
ચડ્યો રથ ઇદ્રજિત આશય માગી ૧૧

૧ નખશિખ કુચર ભેદને મોહી માતા
વિખાણે બધી બાત : ‘ ધન તુ વિધાતા !
કાણુ જલધી આવડા રત્ન ધણિયાં ?
હુ રાંકડી માતને પેટ પહિયાં ! ૧૨

શ્રીરામ સાહામે તે સગ્રામ લેવા
ન જાણું સમાચાર હવે આવે ટેવા !
[કહે પુત્રને માવડી શીખ જાની]
રખે બાપ માહરા ! કરે પાછી પાહાની ! ૧૩

સ્થુનાથ સાથે રહુ જુદુ કરુ
ધરી રહ તેને એક જ વાર મરુ ! ”

[અતિકાચ કુદે]

પ્રસૂતાતણી શીખ માથે ચઢાવી,
અતિકાચ બેઠો રથે નિજ આવી ૧૪

વાયુવેગી તોખાર રતો ચાર ભેડયા
કરે ઊડવા મન આકાશ ધોડા !
દેખી ઊંચ પોતાતણી ચાલ ચમકે
ગળે હેમસાકળ ધૂધરમાળ ધમકે ૧૫

જુધે જામ અતિકાચ, ઉમાતમ માહાલે
જનણે અશ્વઆકાશમાં ચડ ચાલે !

[અભંગ રચારાહણ]

કામો હોમ નિકુભના ચર્ણ સેવી
અર્ધા તૃપ્ત પૂજા થઈ માત દેવી ૧૬

રથ આપિયો એક અખિન માતે
અમિકુડથી નીચ્છ્યો અથ સાથે
હથિપાર બાધી, તેણે રથ ચડિયો
ઈન્દ્રજિત ૧જોદો દેવીપામ પડિયો ૧૭

ઉન્માદ મેધનાદને મન બાધ્યો,
પામ્યો રથ અભંગ અભ્યાએ આપ્યો
નવ નીર બોળે, નવ હિમ માળે,
ન ઉદામ શસ્ત્રે, નવ અગ્નિ બાળે ૧૮

પેસે સપ્ત પાતાળ, આકાશ ગોડે
ઈન્દ્રજિત બેડો એવે રથ ડોડે
રામરાવણે પાટલીપુત્ર નિરખ્યો
દીસે થર સોહામણો સૂર્ય સરખો ૧૯

[એવું વર્ણવ્યું ઇન્દ્રજિત-સ્વરૂપ,
વખાણું હવે રામ કુલકર્ણુ બૂપ]

[કુલકર્ણુ પ્રવાણ]

અથ કેસ બોલ્યો, એક કેસ બોડો
રહાડબાથીનો રથ હિ લાખો પહોળો ૨૦
મુખ આગળે કેસરિ સોળ જોડ્યા.
તાણે ત્રેલિયા ત્રણમે ધટ મોડા

ખરખતના સાતસેં બેડુ પાસે
હાંકિ જૂજવા સારથી હેમ-સાથે. ૨૧

ડચકાર હોંકારના નાદ બોડે,
રથ ઠેલવા હાથી પંચાસ પૂઠે.
મહી વાંસલા વાંધણી લોહ-હાથે;
સત એક સૂતાર છે રથ સાથે. ૨૨

મદા ત્રણસેં પરિધ ૧સેં પાંચ ધરિયા,
લાયા પાંચસેંમાંદ બહુ બાણુ લરિયા.
વળી ધનુષ્ય ખાંડાની ગણુના ન થાય,
છત્રીસ જાત બાણુધ લયાં રથમાંથ. ૨૩

બહુ જાળ પકવાળ ૧મધુમાંસ સાથે
સાગે રાવને જૂખ સંગ્રામ યાતે.
લોહકવચ પહેરી, ધર્મે ટોપ માથે.
દંડ્યાપ જેવું ધનુષ સાથું હાથે. ૨૪

નમ્યા જૂપને લાઈ મહાશાળભાથી,
રથ ઉપરે બેઠો કુંભકર્ણ હાથી.
કીધી મર્જના કોધની મીટ માંડી,
નાઠા વાનરા પોળ લંકાની છાંડી ! ૨૫

ઝરૌદ્ર રૂપ તેહેનું કવિ સું વખાણે !
આલ્યો કુંભકર્ણ ૪મેરુશંગ જાણે !

લંકામહિથી મસ્તકે ટોપ જોઈ
નાઠા વાનરા લેવ્યને ૧આલ્યા લોહી ! ૨૬

નાચે અપહરણ; મધિવી ગીત ગાયે.
નારદ ચારદા, આવીને, વેળા વાયે. ૩૭

સેવનાંગ આવી, ફેણાજીવ ધરતા.
નિયમ ચારે આવી, ગુણસ્તંવન કરતા.
ઠરે દામધેનુ, ચમર અમ્ર આવી
જીજ્ઞા દેવ લોકેશને, શીશ નમાવી. ૩૮

નવમેઠ આવી આગે ભેટ કરતા.
મનમાં ચાપ દે “રાય રમે પાછા ફરતા!”
લેઈ ભેટ, સહુ દેવ વિદાય કીધા.
“મોહું ભાગ્ય,” કહે દેવ “સાથે ન લીધા”. ૩૯

રાક્ષસરાય આવ્યા રઘુવીર સોમાં
નાકા વાનરા, સર્વે ઠી ત્રાસ પામ્યા. ૪૦

(વલણુ)

ત્રાસ પામ્યા સૌ વાનરા, શું કરતા હુવા શ્રીરામ રે!
રઘુનાથક ટોળે કરી સુગ્રીવ, સુભટનાં કહે નામ રે:- ૪૧

કેડણું ૧૪ સુ

(રામસેનાના નાયકો)

સુગ્રીવ પ્રયંસા કરે વાનરની:

કૃપા કરીને કપિનાથકના લીજે એક પ્રણામ: રાધવજી! ૧

૧ ‘વાયે સરસ્વતી વીણુ છંદે બજવી’ ૨ ‘કપિનાથક સહુ તેડાવિયા, ને
ટાણાં કહું નામ રે’ ૩ ‘વિનય’.

- આ કિષ્કિન્ધાનો અધિપતિ છે વિનતવાનર એવું નામ છે : ૧
- ત્રણ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી । ૨
- આ અંગનો માતામહ જોદો તારકપિ એવું નામ છે : ૩
- પંચાસ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી । ૪
- આ વિધ્યાવ્યક્ત કરો વાસી મયંવાનર એવું નામ છે : ૫
- આઠ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી । ૬
- આ ગોકર્ણ પર્વતનો વાસી ગવાક્ષ એવું નામ છે : ૭
- સાત કોટિ વાનરનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી । ૮
- વિશ્વકર્માનો અવતાર કપિવર નક્ષવાનર એવું નામ છે : ૯
- સોળ કોટિ વાનરનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી । ૧૦
- આ અગ્નિનો અવતાર કપિવર નીલવાનર એવું નામ છે : ૧૧
- પાંચ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી । ૧૨
- આ ધન્વન્તરીનો અવતાર કપિવર મુખેશ્વ એવું નામ છે : ૧૩
- એક કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી । ૧૪
- આ અવતાર વરુણતણે છે મયલ એવું નામ છે : ૧૫
- એક કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી । ૧૬
- આ કુમેરનો અવતાર કપિવર મધમાદન એવું નામ છે : ૧૭
- ત્રણ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી । ૧૮
- આ ધમતણે અવતાર કપિવર સતમળ એવું નામ છે : ૧૯
- પાંચ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી । ૨૦
- આ અંબનપર્વતનો વાસી દેશરી એવું નામ છે : ૨૧
- સાત કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી । ૨૨
- બ્રહ્માનો અવતાર રીંછપતિ જમ્બવાન એવું નામ છે : ૨૩
- ખેતાલીસ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી । ૨૪
- આ શંકરઅવતાર કપિવર હનુમાન એવું નામ છે : ૨૫
- અગિયાર કોટિ જોદાનો સ્વામી છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી । ૨૬

સમુદ્રનો અવતાર કપિવર દધિયુષ્ઠ એવું નામ જી :
 એક કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી ! ૧૪
 વાયુતલો અવતાર કપિવર પ્રણામ એવું નામ જી :
 દસ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી ! ૧૬
 આ અવતાર છે તક્ષકનાગનો પ્રમથ એવું નામ જી :
 બાવીસ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી ! ૧૭
 આ હેમાચળકેરો વાસી સુનાભ એવું નામ જી :
 સાત કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી ! ૧૮
 આ ત્રિકૂટાચળકેરો વાસી મહામ્મદ એવું નામ જી :
 ચૌદ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી ! ૧૯
 આ સુવેદ્યાચળકેરો વાસી શિવમર્દન એવું નામ જી :
 બત્રીસ કોટિ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી ! ૨૦
 ઉદુતલો અવતાર કપિવર અગ્ર એવું નામ જી :
 પાંચ પદ્મ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી : ૨૧
 આ શ્વેતાચળકેરો વાસી મજકપિ એવું નામ જી :
 ત્રણ પદ્મ જોદાનો સ્વામી કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી ! ૨૨
 લંકાનો પતિ વૈષ્ણવચોદો વિભીષણ એવું નામ જી :
 સુભટ ચાર પ્રધાન સમાચે કરે છે દંડ પ્રણામ : રાધવજી ! ૨૩
 હું ચરણસેવક રામ ! તમારો સુગ્રીવ આહારું નામ જી :
 આઠ પદ્મ જોદા સમાચે કરું છું દંડ પ્રણામ રાધવજી ! ૨૪
 અન્ય સુભટ ચતસદસ મળ્યા છે, કરી જાણે ઘેર સગામ જી ;
 ચારે પાસે અવલોકન કરીને, લીજે વિન્ન પ્રણામ : રાધવજી ! " ૨૫

(વધજી)

પ્રણામ લીધા સર્વ જોદાનાઃ સ્વ મડવા રથુરાય રે :
 [ભટ પ્રેમાનંદ કહે કયા સગામ કેવો માય રે ?] ૨૬

કડવું ૧૫ મું

(રાગ સારંગ)

સુખદ સર્વના લેઈ પ્રણામ, લક્ષ્મણપ્રત્યે બોલ્યા શ્રીરામ:—

[સમવચન]

“ ૧ જુઓ, પરમાર્થે વાનર હિલમી, જુદ કરવા રજા દેમટમી. ૧

વીરા ! રચસૂટું જુદને ચાપ, જઈ ગાળે તમે સેનામાંય.
મઈ સીતા બાંધબળે વાળિયે; આજ ધતુર્વિંછા સંભાળિયે. ૨

હું ગાજું છું બાધન । તુજ વડે. આજ જનનકી નિશ્ચે જડે—”

૩ લક્ષ્મણ કહે [વંદીને પાથ] “આજ જુલો ભલો રાવણરામ.” ૩

[લક્ષ્મણનો પડકાર]

એવું કહી મુખે મહાકથો. હનુમાન ઉપર લક્ષ્મણ ચક્રો.
મથું ધતુપ, બાથા ભીડિયા, તે દ્યને યત્ર પીડિયા. ૪વરુણતણા આખ્યાં વાજિંત વગડે વાનર, માપ ચરિત.
ફપણુવ ગોમુખ વાળે રણવર, વગડે માલ કપિવર શર. ૫દોલ નગારાં નોખત ખાસી, મનભેર તંબાળુ કાસી.
શિંગી શરણાઈ ભેરી નફેરી-તેણે શબ્દ યત્ર લીધા ઘેરી. ૬ખાડે તાળી; કરે કીકિયારા વાંઘા પુછ : શું મણિધર કાળા !
અસાં ગિરિ તરુવર આપુધ, મળી સેના; મંડાધુ મુદ. ૭સન્મુખ આવી બાળે શર; ઉભય દળ થાયે અકચૂર.
હોકે વાનર મૂકે દોટ. ઘેરી લંકા, પાડે કોટ. ૮

રાક્ષસ વાનર થયા એકાકાર અન્યોન્ય કરે બહુ માર.

૧ ‘જુઓ પરમાર્થ વાનરની નવ, જુદ કરવા આખ્યા મહામાન’ ૨
 ‘વિલબે જુદ ન ચાપ.’ ૩ ‘સંભાળિયે’ ૪ ‘જઈ જનનકી.’ ૫ ‘જુલો.’
 ૬ ‘પણુમુખ’ ૭ ‘કરે કીકિયાડા પાડે બહુ તાળી, વાંઘા પુછ શું મણિધર
 કાળી.’ ૮. ‘સાકે ફરી મંડારો સંસાર.’

એસકે કાટિ વાનર મહારથી, તેને-મોહ 'પરભવતા' નથી.

[નાગપાશમાં રામચેન્ય]

'નાગપાશ મૂક્યું' લડબન, એસકે કાટિ કાપા' બધેન. ૩૦

બાંધ્યા સુગ્રીવ ને જાળવાન : , બાંધ્યા જાંઘ ને હલુમાન.

બાંધ્યા સનજળ ગજ કેસરી, કડાંજૂડ ન થોકે નીસરી. ૩૧

બાંધ્યા દક્ષિમુખ ને 'નગ નીલ. રસપં વીંટાણા કપિને ડીલ.

બાંધ્યા વિભીષણુ જગધામ, બાંધ્યા સુષેણુ લક્ષ્મણુ રામ. ૩૨

સરવ સુભટને બંધેન કરી, રાવણ પાસે આબો'હરી.

નરવાનર બાંધ્યા સાંભળી, ગાળ્યો લંકાપતિ મહાજળી ૩૩

ઇન્દ્રજિતનું કરી વિખાણુ, મંત્રીપ્રત્યે બોલ્યો વાણુ :

" અશોકવનમાં જાઓ વેગે કરી, જાંઘાં માનુષી સીતાસુંદરી ૩૪

બેસાડો વિમાને મીતાનાર. રણુ જોરા લાવો મનમોહાર.

જુઓ રામ બાંધ્યા નાગપાશ : એસીતા છત્યાની મૂકે આશ." ૩૫

[સીતાને દશ્ય બતાવે છે]

રાવણનાં વાયક સાંભળી બેસાડી વિમાને મૈથિલી.

' સંધાર્તે' દાસી લક્ષ રાક્ષસી, સીતાને મન ચિંતા વસી. ૩૬

પુષ્પક આવ્યું સેના હિપરે. સીતા સૈન્ય અવતોડન કરે.

' રાક્ષસી દાસી મંત્રીજન જાનકી પ્રત્યે વહે વચન : ૩૭

" રાવણસુતને જો, જો સંગ્રામ : પગુપેર બાંધ્યા લક્ષ્મણરામ !

સુગ્રીવ આદે બાંધ્યા વાનરા. મોલો જ્યમ પીધી મદિરા ! ૩૮

' પ્રીત રામની તજ માનુષી, બજ મદારાજ ને દશમુખી."

' પડયા જોદ દીડા રણુજેત્ર, સજળ થયાં સીતાનાં નેત્ર ! ૩૯

૧. 'સંભવતા.' ૨ 'સરખાબાં' તથે કપિદિવ. ૩ 'લાવે છત્યાની સીતા મૂકે આશ.' ૪ 'તજ રામચંદ્ર વાગર મનીષ, બજ રાજેશ્વર લંકાકર્ષિ.' '

ધણું વિલાપ જનકી કરેઃ ત્રિજટા ગુપ્ત વાણી ઝોચરે :

“ માતા ! મિથ્યા મૂકો યોગ. ના હારે રામ, મળે ત્રિલોક. ૪૦

એ કાલજિતને ના'વે મરણ. અજધે સ્વામી એ અચરણચરણ,
અગિત એ છત્રો નવ જલ, કરે માનુષી ચેષ્ટા સ્મરણ-” ૪૧

ત્રિજટાની વાણી સાંભળી, ચિંતા કઈ એક યઈ વેમળા
નિવારવા સીતાનું દુઃખ, રામે હસતું કીધું ત્યાં મુખ. ૪૨
સમાધાન સીતાનું કયું

પુષ્પક વિમાન પાછું કયું.

૫ ગયા જનકી વાડીમાં. નિર્ભે સૂતો રાવણરાય. ૪૩

છંદાદિક દેવને ચિંતાં ધણી. નારદ મોકલ્યા રાધવબેણી.
ગુપ્ત સ્તંભ ગાથા ગુણગામ, નારદજીએ જગાડ્યા રામ : ૪૪

[રામનું સ્વરૂપમાન]

“પૂર્ણબ્રહ્મ છે વિશ્વસ્વામિન : ગુણાતીતને શું માયાબંધન ?
વિશ્વનો તમે કરો છો ઉદ્ધાર, તમે સૂતે સૂતો સંસાર. ૪૫

પ્રભુ ! મનુષ્યની ચિંતા પરદરો, આ સેના સંખળી જગતી કરે. ”
વાહનનું રમરણ કીધું સ્ફુલિત, તાંહા અગરાજ આવ્યા તતખેવ ૪૬

૧ તે દેખીને નાઠા નાગ; છૂટ્યા નરવાનર મહાભાગ.
ગયા નારદ કરી પ્રણામ.

વાનરે લગાડ્યું લંકામામ. ૪૭

રાવણે ત્યાં ગ્રેયો પર્જન્ય, સજ્જ હોલાબો હુતાશન
મોકલ્યા જુદે રૂર સમસ્ત; નીલવાનરે હણ્યો પ્રહસ્ત. ૪૮

કોટિક મંત્રી બીજ પડ્યા. જીત યઈ વાનર ગડગડ્યા.
બેઠું મંત્રીભેદા શુક સારણ, શ્રીરામે પગાડ્યા મરણ. ૪૯

૧ ‘નારપાયથી નારા સરખ, છૂટ્યા રાધવ વાદરા તરત’

રાગ કર્યો કપિએ કર્યો, લજ્જા પામી પાછો ર્યો !
 દુધિર ધારા અગર અતિ : ગણે ધાતુઝરો તિરિપતિ । ૭૧
 ધણા કપિ મૂક્યા મુખમાંથી, કાન નાકેથી તે નીસરી નય
 દય લાખ કપિ યથા નિપાત, પછે સન્મુખ આગ્યા રઘુનાથ । ૭૨
 [ધણું જુદું કીધું શ્રીહરિ, પાંચ કહું સંક્ષેપે કરી.]

[કુંભકર્ણુ વધ]

કુંભકર્ણુનો જોઈ અહમેવ, રાગને ગુપ્ત સ્તવે સહુ દેવ । ૭૩
 પ્રસવ-રૂપ કીધું રઘુનાથ. કુંભકર્ણુના ઉછા હાથ.
 પાદ મારવા ધાર્યો રાય, રામે તવ ઉછા બેઠે પાય । ૭૪
 'મસ્તક ઉછું મેહેલી અર્ધચંદ્ર બાણ; રાક્ષસમહિ પડ્યું અંગાણ
 મસ્તક પડતી કપી ધરા, લંકાકોટના પડવા મંગરા । ૭૫
 કંપન અતિકંપન બેઠે બળવંત, હનુમાને તેનો આ-
 લકમણે માર્યો ત્યાં અતિકામ માર્યો મહે $\frac{1}{2}$

કહણું ૧૮ સુ

(રાત વેરાડી)

લોચન ટપકે આંસુનીર, લક્ષ્મણને પૂછે રઘુવીર :
“હો સહોદર ! મંત્રી ! આપ ! પ્રત કરી રઘુમતેકહણું આપ ? ” ૧

મણની પ્રત્યર્થા]

તવ, કર જોડી લક્ષ્મણ કીચર્ચા :

“ આપ અયોધ્યાથી નીસર્પા.

ચિત્રકૂટથી આગળ ગયા; મારગમાં તમે તસ્લા થયા. ૨

જળ બરવા ગંગો નદીમાંવ : મુજને જળની યર્ષ કષ્ટભાવ,

મેં તરસ્યા હતા બગવાન : ને મેં પાપીએ કીધું જળપાન ! ૩

ન સીતા, વ્યાકુળ હરિ : મેં જળ પીધું ક્ષાંતિએ કરી !

પાન મેં જળનું બધું, તે સમે મુને સત્ય સાંભળું : ૪

!

આત વિના જળપાન કનિષ્ઠને મળમૂલ સમાન !

૫ પર્યંત રઘુવીર ! તે દહાડેથી તબયું મેં નીર. ૫

!

૬ પૂઠે જગદાધાર ! ફળ લેવા બપો એક વાર.

સમર્પ્યા વિના રઘુરામ ! મેં બદરીફળ મૂક્યું મુખમાંધ. ૬

૭ ને સ્મરણા થઈ; મસ્તક ધૂણી, જીભ દાંતે ગરી !

વેણુ કરે બોજન કનિષ્ઠને તે જાણિત ૭

સમજી ક્યું : ખટમાલ બોજન મેં

કહું વિસ્તાર :

આખલુ

કર.

મૂણી વિભીષણની વાત રે : મનાઈ મૂણી, ખસ્યા બેઠે દાઘ રે !
બોલ્યા બધા ઘર્ષ રણનાથ રે :

“ તમે સાંસલો વાનરસાથ રે ! ૧
હવે કોણ જીતે એ જોય રે ! હજી ફરી જુઓ પંડિતોય રે,
યથા સંગ્રામ મિથ્યા વિરોધ રે—”

ત્યારે બોલ્યા લક્ષ્મણજોય રે : ૭

“ સુણો રાધવ ! અચરત્સરત્સુ રે ! હજી રાખો અંતરહરત્સુ રે,
હજી તે મેં કાપાં આચરત્સુ રે, હું પમાડું પાપી મત્સુ રે !” ૮

[લક્ષ્મણની મતસિદ્ધિ]

જેજેઘર કપિએ કીધો રે, રામે લક્ષ્મણ હથાણું કીધો રે :
“ હાલે અર્થ આપણો કીધો રે : મેધનાદ-સાગર પીધો રે ! ૯
કોણ કહે તેં એ મન કીધું રે ! ક્યારે નિદામુખ મૂકી દીધું રે !
અન્ય ખટમાસ ક્યારે ન કીધું રે ! કદિયે, ખટમાસ ઉલ્ક ના પીધું રે ! ૧૦
લક્ષ્મણ અર્થ આપવ ! કેમ જાણ્યું રે !—એવે દુઃખે આપ પ્રાપ્ત્યું રે !
દંબિતરૂપી સાથ દાણ્યું રે : આજ સીનામ્લ મધું વાણ્યું રે. ૧૧

(વલણ)

સીનામ્લ મધું વાણિયું : કારણ આજ આપણાં મુર્ખાં !
[મીરામ પૂછે ફરી :] એ કહિજી મન તમે ક્યાં ક્યાં !” ૧૨
૧ ‘ મીરામ મધુ રાત વાણ્યું રે.’

કલ્પ : ૧૮ સુ :

(રાગ વેરાડી)

સોચન ટપકે આંસુનીર, લક્ષ્મણને પૂછે સુવીર :

“હો સહોદર ! મંત્રી ! બાપ ! પ્રત કરી રક્ષમરેકલ્પ આપ ! ” ૧

[લક્ષ્મણની મતચર્ચા]

તવ કર જોડી લક્ષ્મણ કીચર્ચા :

“ આપ અયોધ્યાથી નીસર્ચા.

ચિત્રકૂટથી આગળ ગયા; મારગમાં તમે તરસ્યા ચ્યા. ૨

જળ ભરવા ગયો નદીમાંપ : મુજને જળની ચર્ષ હમ્ભાપ.

તમે તરસ્યા હતા ભમવાન : તે મેં પાપીએ કીધું જળપાન. ૩

તપિત સીતા, બ્યાકુળ હરિ : મેં જળ પીધું પ્રાતિએ કરી !

પછે પાત્ર મેં જળતું બધું, તે સમે મુને સત્ય સાંભળું : ૪

[જલ્પાગ]

“ જ્યેષ્ઠ પ્રાત વિના જળપાન કનિષ્ઠને મળમૂલ સમાન !

ખટમાલ પર્ષોત સુવીર ! તે છઠાંકથી તબ્ધું મેં નીર. ૫

[ક્ષત્ર્યાગ :]

“ માસેક પૂઠે જગદાધાર ! ફળ લેવા ગયો એક વાર.

તમને સમર્પ્યા વિના સુરામ ! મેં બદરીફળ મૂક્યું મુખમાંભ. ૬

અગતી મુજને રમત્યા ચર્ષ; મરતક ધૂણી, જલ દતિ મહી !

જ્યેષ્ઠ પ્રાતવિણુ કરે જોજન કનિષ્ઠને તે બાધિત બન્ન. ૭

તેતું પ્રાશિત સમજી કહ્યું : ખટમાલ જોજન મેં પરકહ્યું !

[નિદ્રાભાગ :]

“ નિદ્રા તબ્ધાનો કહું વિસ્તાર :

આપણુ વનમાં સૂતાં એક કાર. ૮

દક્ષિણમાં હું, મધ્યે અવિનાશ; સીતા સૂતાં ડાબી પાસ.
 મધ્ય અર્ધરાત્રિ, હું નિદ્રાશયે. આરો હાથ તમ ઉપર પડ્યો. ૯
 'અમલે બાહુ લાંબો અત્યંત, બર્ષ પડોત્યો સીતાપર્વત :
 તમે જાગતા હતા જાગીનાથ ! હજીવે લીચલી મૂક્યો મુજ હાથ. ૧૦
 જુજ લેનાં હું જાગન થયો. મેં વિવેક તમારો લક્ષ્ય
 થયો તમારા મનમાં વિચાર : 'રમે જાગતી સીતાનાર ! ૧૧
 અંતુ' મન દોલ ચંચળ થયું; કપટ રવસરી લક્ષમણ તણું :
 જાગડો જો આણ્યો સદેહ, લક્ષમણ નિથે તજ્યો દેહ. ૧૨
 એવો વિવેક હોમા મહી પ્રમુખે મુખને ઝગાડ્યો નહિ.
 પછે મેં મનમાં કયો વિચાર : એ સંસર્ગપાતક થયું અપાર. ૧૩
 સુમિત્રા સ્મર્યા સીતામાત, નિદ્રાવશપર પડિયો હાથ;
 મેં તેનું પ્રાશિત કીધું સહી : બાર વર્ષ નિદ્રા કીધી નહિ ! ૧૪
 (વધણ)

નિદ્રા તથા એણે કારણે; જાગ્યર્થવત સહેજે થયું રે :
 એ વત કીધાનું કારણ જામ છે તમ તમને કહ્યું રે ! ૧૫

કેકેલું ૧૯ સુ

(રામ મેચડો)

લક્ષમણની વાણી સંભળી, વાનર સહિ જાન્યા હૃદયી :
 "ભાઈ ! મેઘના નિથે મરે" લક્ષમણની સૌ પ્રયંસા કરે. ૧
 દૃષ્ટ સંભળી બાધવનહું રામચંદ્ર દુઃખ પામ્યા થયું !
 'મુજ નિમિત્ત પીડા થણી સહી !'—રેલા સ્વપ્નત એવું કહી. ૨

૧ 'જાગનગાડું.' ૨ 'વસરી', 'જાણ્યો.' ૩ 'જાણ્યું.' ૪ 'નિદ્રાશય'

[ઉદ્વિગ્ધ-વચન]

પછે વિબીધજનને પૂછે સ્વરૂપ : “ જોતાં મળ્યો • ઉત્તમ ઉપાય ,
મેં તમને સોંપ્યો લક્ષમણ બ્રાત્ર, હવે દ્વિજિત કરો નિપાત-” ૩
રાય વિબીધજન કરે વિનતિ : “ સાંભળિયે સ્વામી ! લક્ષમણજીતિ !
મુજ સાથે આવો ; મહારથીનાં મેધનાદ મરશે સર્વથી-” ૪
જોકણા, લક્ષમણ : માગી વિદાય, આસ્વા રામને લાગી પાય,
પંચવીસ ઢાલે કપિવર સાથ, વિદાય દીધી, શ્રીરધુનાથ. ૫
હનુમાન ઉપર ખેઠા લક્ષમણ, આસ્વા રાધવનાં વંદી ચરણ,
આસ્વા વાડીએ પાછલી રાતે, જઈ પહોંત્યા ત્યાં વાહાણું વાતે. ૬

[નિકુંબના પૂજન]

ખેઠો છે દ્વિજિત જળવાન : રક્ત વસ્ત્ર કીર્ધા પરિધાન,
વિબીધજન કહે : “ મુજ, લક્ષમણરાય ! છે દ્વિજિત આ વાડીમાંથી. ૭
એકે, ગુફા છે આણું, કામ, તેમાં જોસી એ ધરે છે ધ્યાન,
નિકુંબના નામે ઈશ્વરી - ઇશ્વરી મેધનાદે વશ કરી. ૮
અગત મહિષ ને મેઁ મલપાન, ખમ મૂઝ બાઝનાનાં બલિદાન :
અહા સરસવ, રાઈ મસર - તે હોમે છે કુંડમાંહે અમુર. ૯
પૂર્ણ ધ્યાનમત જો એ કરશે, તે કુંડમાંથી રય નીસરશે,
જો તે રથપર ચડશે જઈ, મેધનાદ પછે મરશે નહિ ! ૧૦
—માટે ધ્યાનભંગ કરો અવ્યભતમ.”

[વાનરાનું વિધન કાવ્ય]

એટલે વાનરે માંડ્યો ઉવમ.

ધસી ગુફામાં પેઠા જળવાન, નવ નીલ અંગદ હનુમાન. ૧૧
દ્વિજિત ખેઠો ધરી ધ્યાન : હૃદ આસન, મન મેરૂ સમાન.
રાવણનંદન દમ્યો અપાર : વાનર મારે પાટુના પ્રદાર. ૧૨
મટે રકથ દટાજો શીશ, કનમાંહે કપિ પાડે ચીસ :

મસ્તક ઉપર બેસે ચડી-એમ દારુણ દુઃખ દીધું એ ધડી. ૧૩
 વણસાડયા પૂજના ઉપહાર. હૃત્પ્રવ્યતો કીધો આદાર.
 ૧૯૦ અગ્નિકુંડમાં. કરી, ધૂળ નાખે છે પોસા ભરી. ૧૪
 આંખ ઊધાડે હાથે મહી. કો ગ્રહ દેખાડે અવળા રહી.
 હોસવી હૃતાચનની જ્વાળ. રેત્રોડી નાખી રમણની માળ. ૧૫
 લક્ષ માળ દીધીમહી કનઃ તો મે ઇન્દ્રિત નવ ચૂકે પ્યાનાં
 કરડે ઊઝરડે ને નાસી જાય. ગુપ્ત ઉપર મૂકે કપિ પાય. ૧૬
 શુક્રાચાર્યની આંખ જ ફેડી. કુંડમંડપ નાખ્યો ઊભેડી.
 બીજાં પાત્રો નાખ્યાં પાડી. નાદા પાઠનાં પાનો ફાડી. ૧૭
 કુંડમહિ કીધી લધુનીત.

[સ્થાનભ્રમ ઇન્દ્રિત]

ત્યારે કોઈ ફરી ઊઠ્યો ઇન્દ્રિત.
 ગુણથી કપિ નારી નિઝે. ઇન્દ્રિત ધાયો પૂંઠમે. ૧૮
 ઇન્દ્રિતને ચડિયો કાગઃ વિભીષણને દીધી લઘુ માગઃ
 “ગુણ બીજે કાલ ન જાણેઃ નિઝે મુન્યુ દુર્ગ પરમાણે !” ૧૯
 કુંડથી રથ માનાએ કાઢ્યો અડધી નીસરો વાનરે ઊડાડ્યો.
 ખજા મળા જાંચેથી પછાડ્યો. ચરણે ખૂંટી પૃથ્વીમાં ઝમાડ્યો ! ૨૦
 નેવે નાદાર નીસરો રાજકુમાર. વાનરે પશુકું ગુણકું દાર.
 ગુણ વિભીષણે રાજી જઈઃ ફરી ઇન્દ્રિતે પેસાવું નહિ ! ૨૧
 ભોઈ કાઠાલણુ કપડ, બીજે રથ ચડ્યો મુમદ.
 દનુમાન ઉપર લડમણ ચડ્યા.

[રાવપ્રકૃત કુચ]

ધોર જુદા થયું તે સમે : ખમ્બારે ધરા ધમધમે.
અનંત રાક્ષસેના હણી. રજા વાનર આખી અણી. ૨૩
વરસે ગિરિ તરુ વરસાત. વાનરવીર વહે ઉત્પાત.
૧ કાપો છદ્ધિત બળવાન. કીધા મૂર્છિત નીલ નાંબુવાન. ૨૪
પડયો વિભીષણ ગંગા નેષપતિ; મૂર્છા આધી લક્ષ્મણ જતિ.
અનંત કપિ પડયા બળવંત : તે સમે રણ રાખ્યું હતુમંત. ૨૫
એક વૃક્ષને નર્મ કીધો પ્રહાર : મૂર્છા પામ્યો રાવણકુમાર.
છદ્ધિત કીધો વળી ફરી.

લક્ષ્મણ-મેધનાદ સંગ્રામ]

લક્ષ્મણે જુદા મોડ્યું બળ કરી. ૨૬
મેધનાદે મૂક્યો હુતાશન : લક્ષ્મણે પ્રેયો પરજન્ય.
વાયુ પ્રેયો રાક્ષસનૃપ : લક્ષ્મણે મૂક્યા બહુ સર્પ. ૨૭
મેધનાદે પ્રકટયા કોટિ ગરુડ : લક્ષ્મણે સભા રેવણાવી પ્રોઠ.
શવરે બાણ મૂક્યું રાક્ષસે, ગિરિ કાપી નાખ્યા ચારે દિશી. ૨૮
અક્ષાત્રબાણ મૂક્યું લક્ષ્મણે : દુદાસ મૂક્યું સુતરાવણે.
વિષ્ણુવાસ મૂક્યું લક્ષ્મણ વીર.

મરણદા જાડી સાવરનીર. ૨૯

કાંધ્યા દેવ કડોલ્યા દિશ્પાળ : બળભાગિયાં સાતે પાતાળ.
પૃથ્વીતલ રથ કંપાયમાન પચ્ચા છંદ નક્ષત્ર સરી ભાણ. ૩૦
દાસરથી નોદાએ ક્ષત્રવણિ લણી, મૂક્યા બાણ તે મંત્રજ લણી.
લક્ષ્મણે લઘુલાધની કરી, બાણ એક મૂક્યું જલક ધરી. ૩૧
સારંગીતું અસ્તક વાદ્યું, ધન જત્ર ઉઠી પાડિયું.
કવચ કાપી હણ્યા લોખાર. નખસિખ કીધા ચરના પ્રહાર. ૩૨

૧ 'ક'પો.' ૨ 'રેવણાવી.' ૩ 'વજ્રાસ બાણ.' ૪ 'દિશી,' ૫ 'ચંદ્ર' નક્ષત્ર બાણ.' ૬ 'રાવણ.' ૭ 'બળ કરી.'

દશાનન ધનનાદે ગડગડે, જઈ વાનરજનમાં તુટી પડે
પુતનું વેર લેવાની છે હામ : દશગ્રીવે ધોર માંડ્યો સંમામ. ૧૦
સતબળ મહાબળ જળના ધામ : સુગ્રીવ વિભીષણ લક્ષ્મણ રામ.
અંગદ હનુમાન મુખે ગડગડે : જઈ રાવણ ઉપર તુટી પડે. ૧૧

[દારુણ યુદ્ધ]

દારુણ જુદું થયું તે સમે : સગડે રણ ધરા, ૧૫મધમે.
શત્રુ શિખર પડે બેઠું વૃક્ષ છૂટે બાણ તે લક્ષ્મણ. ૧૨
ઊડે રણ : કરે નાદ અનેક : શું અવની અંબર યાદી એક !
શોણિતસરિતા દારુણ વહી : સમુદ્ર થયો શોણિનમય સહી ! ૧૩
પ્રલયઅનિલ જેવો જાગૃત રાવણરૂપ થયું તતુલ્ય
છેદે ભેદે વેધે વધુ : પ્રજા વાનરજનો રિપુ. ૧૪
ઈન્દ્રજિતનું દુઃખ મન ધરી : રામ ધણું પીડે સેના વાનરી.
સુગ્રીવ વિભીષણ નાઠા જાય મૂર્છા પામ્યા શીશુરામ. ૧૫
નલ નીલ જાણવાન હનુમાન, પડયા મૂનલે મૃત સમાન.
દિધિમુખ અપંગ ગવાક્ષ મુખેણ, સતપ્રકારે ઊડયા જેમ રણ. ૧૬
પ્રણાદ કેશરી સતબળ તાર, તે પડયા કાવલ : કરે પોકાર,
રીંછ મર્કટ દોહોવટ સંઘર્ષા : રુધિરમાંસયુક્ત થઈ છે ધરા ! ૧૭

[રાવણ પરાજય]

સકલ સાય અનાયત થયો તવ લક્ષ્મણજેદો સન્મુખ ગયો.
ક્રોધાપમાન ચિતમાં ચટપટી : શરમજનમાં રામ લીધો લટપટી. ૧૮
કીધો વિકલ રાવણ મદારથી છેલું જીવ, માર્યો સારથી.
ઠાપ્યું ઠવચ, છેલો પ્વજ્જડ : રચ લોડા કાપ્યા શનખંડ. ૧૯
પુષ્પાશ્વિ અમરજી કરે : “ ધન્ય સૌમિત્રી ! ” સત્વ જિયરે.

[લક્ષ્મણ ૫૨ સાંગપ્રહાર]

રાવણરાવ અકળાયો ધણું. જળ વાધું ખડુ લક્ષ્મણતણું. ૨૦
 ત્યારે સાંગ વાસવી કરમા મહી, ધસ્યો રાવણ પાળો યર્ષ.
 માયું કપિદળ પાયે દળા : 'જ્યમ મસ્ત કુંજર લાંચે કદળી! ૨૧
 ક્ષિતિતલ કંપાવ્યું પગવડે. સત્ત પાતાલ પડછંદ પડે.
 થયો દુરકોપ તામસજયો : સ્થામવરણ રચાધો સંચયો : ૨૨
 મૂડી સાંગ લક્ષ્મણ ઉપરે : ધૂધવાટ જતાં તે હરે.
 ધમકે ધંટા ધૂધરમાળ, જેને અગ્નિ વસી રહ્યો કાળ. ૨૩
 ['ત્રાણ ત્રાણ' દેવ વાણી વહે.]—તે જર્ષ પડી લક્ષ્મણને હરે :
 જ્યમ બીલમહિ પેસે સાપણી, ત્યમ કાળજભાં પેંઠી પાપણી! ૨૪

[લક્ષ્મણ મૂર્છા]

લક્ષ્મણજોદાનેા કરી નાથ, ગર્ષ સાંગ વાસવની પાસ.
 સૌમિત્રી જવ ધરણી ઢલ્યો, રાવણ તાંત્રીયી પાછો વળ્યો. ૨૫
 તે પેઠો પુરમાં દર્ષ નીચાણ

થયું વાનરને લક્ષ્મણનું જાણ
 આબ્યા રીંછ મર્કટ ટોળે યર્ષ પણ લક્ષ્મણ ઉતર આપે નહિ. ૨૬
 શીતલ પદ નાસિકા ને કર્ણ : નડી પડ્યો જોધ પામીને મરણ.
 સુણતા, જોધ પડ્યો ત્યાં ધરણ, પાસે આબ્યા શ્રી અશરણચરણ. ૨૭
 મ્રાણવોહોણો દીકો ખાત : "શું થયું ?" કહી પડ્યા સ્પુનાથ.
 'હાહાકાર' સદ્ગ વાનર કરે. શ્રીરામચંદ્રને બેઠા કરે. ૨૮
 વિભીષણ સુગ્રીવ સુષેણજન, કરે રામને આશ્વાસન.

[રામનું આકંદ]

વિલાપે રામવ બેઠા યર્ષ, લક્ષ્મણ મસ્તક જોળે લર્ષ : ૨૯

૧ 'જ્યમ કુંજર મરે કદળી.' વ 'કોપે આબ્યા.'

“ જોસો સંતસિરોમણુ! સાધ! કાંઈ કામા કરો મુજ અપરાધ.
 જુઓ વિચારી સગપણુ ને સ્નેહ : હું દુઃખિયાને નવ દીજો છેહ ! ૨૦
 *મારી માનાગયા વીર! મારું હૃદય ન રહેતું ધીર.
 મેં તો મૂક્યું અજોખ્યા ગામ. આવ્યો ચિત્રકૂટને કામ. ૨૧
 ત્યાં તો મુજને પમાડ્યો મરણુ. સવણે ક્યું ‘સીતાનું’ હરણુ.
 નારી જોઈને થયો છુ નિરાશ : તમે આજ મને કયો ઉદાસ ! ૨૨
 તમવડે મેં ધાલી હામ. માંડી જુદા કયો સંમામ.
 આજ ન સમુજીએ કામ : લાઈ જોઈ-જોડો આવે કામ ! ૨૩
 મુને માઠી સૂઝી મત્ય : નારી જોઈને ગુમાવી પત્ય !
 મારા અંતરની ગત્ય મઈ : જોઈ જોડો નારી તે ભાઈ ! ૨૪
 હું વન નીસર્યો તાહારે આસરે : તું પરિત્યાગ કા મુજનો કરે !
 મારા કર્મના શા કહું ભોગ : મૂકી રાખ્ય મેં લીધો જોગ : ૨૫
 તાંહાં ય્યુ પિતાનું મરણુ : આંહાં ય્યુ ‘સીતાનું’ હરણુ :
 વળી તું મુજને મૂકી ગયો : હું જોઝારો દુઃખ જોવા રહ્યો ! ૨૬
 વન નીસરે ન પામ્યો લાભ. મારે મસ્તક પડિયો આભ !
 આડી આવી કરમની કરણી : કુણ આણી આપશે સતીધરુણી ! ૨૭
 મેં તો જાણ્યું તું કારજ સરશે : તમ હાથે ‘મેધનાય’ મરશે.
 તે તો સિદ્ધ ક્યું તમે કાજ : કેમ મૂક્યાં પામ્યા ‘આજ’ ! ૨૮
 હોય ‘કાળપે’ કંઠણ પાલાણુ : પાલાણુપે’ કંઠણુ સોહ નિર્વાણુ
 સોહપે’ વળગર કંઠણુ સોહ વડે : એ વળગરપે’ કંઠણુ મારું હો ૨૯
 -જે એવે દુઃખે હો શકતું નથી ! [એવું કહી કહી ‘રાયા રધુપતિ.]
 એ શરીર નિર્ગુણ જાણવું સહી ! કીધો ગુણ કાંઈ જાણે નહિ. ૪૦
 પણ એક મોટો ગુણ [પ્રશ્ન કહે :] જે જે દુઃખ પડે તે સહે !

[લક્ષ્મણ ગુણસ્મરણ]

મુને આગળથી પાતો જળ. મુને : સમર્પી લેતો ! ૧૧. ૪૧

* અહીંથી ચાર કહી પ્રચલિત છાપેલી પ્રતોમાં નથી.

મુને આગળ કરી પૂઠે આવતો, કમંડળ'લેઈ આગળ'ચાલતો !
 તો આજ કમ'અધર્મી' થયો ? મુજ પહેલો કથમ સ્વર્ગે'ગયો ? ૪૨
 હજી મૈથિલી મૂકાવી નથી : તો શે' સુખે 'તને નિદ્રા વરી ?
 છોડો ઉઘમી ! કરો સંભ્રામ—” [એમ કહી કહી રુવે શ્રીરામ.] ૪૩
 “ભરત સત્રુધન અગ્રેધા રહ્યા, પિતાજી તો સ્વર્ગે ગયા !
 જનકસુતા તે પરવશ પડી, ખરે દેવ ! આવી કોણુ. ઘડી ? ૪૪
 હો દશરથ અગ્રેધ્યાપતિ ! લક્ષ્મણને બેઠજો માહારીવતી.
 તમે પૂછજો છાનું કાનમાંહિ : “ તરછોડ્યા કાં રામને રણમાંહિ ? ” ૪૫

[સર્વવ્યાપી રૂદન]

—એવા વિલાપ રાધવના' સાંજળી, કપિની સેના રુવે સધળી.
 રુવે દેવ ગાંધર્વ' ને યક્ષ રુવે પર્વત વનનાં વૃક્ષ ૪૬
 રુવે સમુદ્ર નદી જલવંત. રુવે પશુ પક્ષી અનંત.
 * પશુ' રુદન કરે રણુવીર : નેત્રે ધારા ઝરે છે નીર ૪૭

[હતાશ રામ]

સુગ્રીવને કહે છે શ્રીરામ : “ હું તો નહિ કરું સંભ્રામ ;
 હવે ન કરો વાનર ! વેર તમે જાઓ તમારે ઘેર. ૪૮
 એવો ૧૬૧ એક બળિયો હશે, રક્ષા'પેરે મૂર્છા'વાળશે ! ”

[સુમેલની દેખાધારણ]

‘ છે ’ : વૈદ ધન્વન્તરી અવતાર સુમેલ્ય બોલ્યા, કરી નમસ્કાર :— ૪૯
 “ સુગ્રો વિનતિ શ્રીરમુરામ ! કહું લક્ષ્મણુ જીવ્યાનો ઉપાય.
 પ્રોણાચ્ય પૂઠે ગિરિત્રિધમાદન, તે ઉપર કુમવેલીનું વન. ૫૦
 સ્વસ્થવિચર્યા ઝોપધીનામ તે જો આવે, ચાલે કામ.
 પશુઆહવાંથી જનું લક્ષ જોજન : પ્રાતપહેલી આવી જોઈયે, રાજન ! ” ૫૧

* અટી'પી જે કડી છાપેલી પ્રતોમાં નથી.

૧ ‘ કોણુ ’ ૨ ‘ કણુપેરે.’

[મૃતસંજીવની કાણુ લાવે ?].

‘મૃત સંજીવની લાવે કામ ?’ સુણી રામ જોદ્દાભણી જોય
હિતર અપાય ન કોની વતી.

જોત્યા હનુમાન કરી વિનતિ : ૫૨

‘જાવા હામ કરું સુરાય ! લાણું જોપધી, પ્રાત નવ યાય.
જાઉં લક્ષ્મી જોજનપર્વત-’ કહી મનવેગે ચાલ્યા હનુમંત. ૫૩

[હનુમાનની હામ]

[કથા વાંચિમકજી એમ લણે : ત્યાં એક જળ કીધું રાવણે.
રાક્ષસ કાળનેમિ એલું નામ તેને રાવણે સોંપ્યું કામ : ૫૪
‘કપિને ખાજો મારમર્મય. ના જીવે લક્ષ્મણ જો વાહાણું વાય.’
તથા લક્ષ્મી રાક્ષસ જોગીરપ થઈ, પર્વતપાસે એકા જઈ. ૫૫
તેણે માયાજેદ કીધા ધણા : ૫૬ હનુમાને સહુ પાપી હણ્યા.
ગયો દ્રોણાયજ પૂઠે કપિવર : ત્યાં તથા કાટિ છે વિદ્યાધર. ૫૭
એ તથા કાટિનો કરી સહાર આગળ ચાલ્યો પવનકુમાર.
હનુમાન સંઘામે જોડી થયો એવે કાળનેમિ આગળયો ગયો. ૫૮
વિશલ્પકરણી કુતી એક, રાક્ષસે લેવી કીધી અનેક.
માયા કીધી તાંહાં સધળે : પત્રે પત્રે હીવા બળે. ૫૯
કોટાનોકાટિ વનમાં જણ, જણે જણે હીવા બળે લક્ષ્મી.

[માયાપ્રકારથી મૃંજવણ]

હનુમાને મન આણ્યો વિવેક : ‘સુષેણે મુને જણ કહ્યું છે એક. ૫૯
આ તો ‘જોપધિની સંખ્યા નહિ; કાંઈ માયાવી રચના થઈ.
જોપધિ વિના કેમ જાઉં કરી ? કહેશે, ‘કામ શું આણ્યો કરી ?’ ૬૦
જોગખ્યા વિના જણ કિયું લઈ ? રહું તો સેવકધર્મથી બીડું.
લઈ જાઉં જીયણાં આજો પહાડ, સુષેણ જોગખી લેશે ઝાડ.’ ૬૧

૧ ‘જોપધિ નિરો નહિ’. ૨ ‘ન થયા અરથ ને રજની તથ’.

પૂંછ વધાયું કપિ હનુમંત. ગિરિપૂઠે વીંટણું બળવંત,
સમુદો મરડી કાઢ્યો ગિરિ. કૂઠો જોડો મસ્તક પર ધરી। ૬૨
દય જોજન પોહોજો, ઊંચો ત્રીસ : તે પ્રુખવત લીધો કપિ શીય !
વળી રાક્ષસે ખાધ્યો અંગનીતન : ચાલ્યો કાળનેમિ કરી નિધન.] ૬૩

[હનુમાનનો અહંભાવ]

ગર્તા અહંકાર કરે હનુમંત : ‘હું’ સરખો કોઈ નહિ બળવંત.
આ કારણ કોણુ મુજવિણુ કરે ?—એવો વિચાર મનમાં ધરે. ૬૪
હિતરપંથથી આવે ત્યાં, આવી પાવનપુરી ત્યાં.
અજોખ્યા આગળ થઈને જાય. હનુમંતનું બળ નવ માપ. ૬૫
તેણે સમે ભરત રક્ષણુ કરે; નગરી પાછળ ફેરા ફેરે.
ધનુષ્યબાણુ ધર્માં કર્મમાં. દીપક આવતા દીકા ત્યાં. ૬૬
રાક્ષસી માયાપર્વત જેહ, ભાર્યું, નગરપર નાખશે તેહ :
તેવું જણી ભરતજી વીર ક્રોધ કરીને તાક્યું તીર. ૬૭
હનુમંતને જઈ લાગ્યું ચરણ. “હો રામ !” કહીને પડિયા ધરણ.
‘રામ’ નામ સાંભળી, ભરતરાય ધસી ગિરિભણી જોવા જાય. ૬૮
પવનપુત્ર ત્યાં દીકો. ભરત વચ્ચા : ‘આ તો મેં કીધો અનરથ !’
સમાચાર પૂછ્યો ત્યાં સહી. વાત સધળી લોકોની કહી. ૬૯
ભરતે શીય કીધો અપાર : “હવે શું થાશે ? જુગદાધાર !”
પછે ભરત પ્રત્યે હનુમંત કહે : “સાંભળો, સ્વામી. કહું છું તેહ ! ૭૦
પ્રાતરકાળ જો થાશે અહીં, તો પછે લક્ષ્મણુ બિહારી નહિ.
એ ચરપ્રહારની ખીડા ધણી : પણ ચિંતા છે લક્ષ્મણુતણી. ૭૧
મારા તો નવ ચાલે પાવ. તે માટે કંઈ કરો ઉપાય—”
ત્યાં ભરતે સમર્થા શ્રીહરિ હનુમાન પર્વતપર બાણુ ધરી ૭૨
ધીરે રહીને ચર કાઢિયો. તે ચરે પર્વત બિરાડિયો.
હનુમાને અહંકાર મૂક્યો સહી : “હું-યો બળિયો દીસે અહીં !” ૭૩

રાત પાછલી ઘટિકા^૧ ચાર લાવ્યો જોખંધી પવનકુમાર.
પર્વત મૂડી કીધા પ્રજ્વાલ, 'ધન્ય ધન્ય !' દહી ભેટયા શ્રીરામ. ૭૪
કીધો પર્વત રામે અવલોકન, રાક્ષસી માયા થઈ વિસર્જન.
રહી વેલી એક દીપકતણી. અહીં - સુષેણે સંજીવની ગણી. ૭૫

[લક્ષ્મણ મહાત્યાગ]

રસ કાઢીને છાંટ્યો શરીર તતક્ષણ ઊંડયો લક્ષ્મણવીર.
'જેજેકાર' કરે કપિસાથ. ભેટયા લક્ષ્મણ ને રઘુનાથ ૭૬
અનેક કપિ જે પડ્યા સંગ્રામ તે સહિ જીવતા કીધા રામ.
પર્વત ઉપર ચઢ્યા શ્રીહરિ. દુર્મવેલીની પૂળ કરી. ૭૭

(વલ્લભ)

વિશલ્પકરણી વેલીની, પૂળ શ્રીરામે કરી :
તે પર્વત મૂડી સ્થાનકે, હનુમાનજી આવ્યા ફરી રે. ૭૮

કેડવું ૨૧ મું

(રામ દેશાખ : હંદ જૂનગીની ચાલ)

[ફરીથી યુદ્ધપ્રારંભ]

ઊંડયા લક્ષ્મણવીરના સર્વ સાથી
જીવતદાન આપ્યું હનુમાન હાથી.
કેડયા શ્રીરઘુનાથ ધનુર્ આપ, મૂકે.
લંકાનાય નાઠો.

[રાવણ પૂઠે રામબાણ]

થયાં બાણ પૂઠે.
દશમુખ ફરીને 'નવ મુખ મારે.
'શ્રીરામનાં બાણ કયમ કેડ 'છડિ !
સે પતિતની પૂઠે જમદૂત 'જેવા
લંકાનાય પૂઠે ધાર્યાં બાણ તેવાં.

૧

૨

સહારથાન રાગના ઉઘાનમાં.
 ફરે નાસતો ત્રાસતો લંકામ
 ગુહા બેંધારા કોટડી માળ મેડી
 ચહે ભીતરે. નાસતો ચર્ચુ જેડી. ૩
 ભયોં શ્વાસ ને મુખ નિશ્વાસ નાખે :
 ' મુને રામનાં બાહુથી કોણ રાખે ? '
 વડુ સુંદરી દીકરી સર્વ દાસી
 ભીડે ખારણી. સર્વકો જામ નાદાસી ! ૪
 નિજ પુત્ર ભત્રિજ પરધાન સ્નેહી
 દેખી રામને જામ મુખટાળો દેખ !
 બેંધારા સમ પાતાળ ને સર્વ ધીપ
 જ્યહાં જામ ત્યાં બાણ દેખે સમીપ. ૫
 ધયો રામ ભયભીન ત્રિસોક ફરતા.
 ધાયે બાણ પૂકે ધુધવાટ ટરતા.
 આખો મામ મૂકી જ્યહાં શ્રેષ્ઠ નારી.
 ' મુને રામ, મંદોદરી ! ' ઠહે અહંકારી. ૬

(સતીકું સાંતન)

આસનમાળ દીધું નખી પામ રાણી.
 રહ્યાં ખારણે બાણ મરજદ આણી !
 કરી સ્તાવન કરને પરણામ કરિયા.
 સતીનારનાં વેણથી બાણ ફરિયા ! ૭
 નિજ નાથ પ્રત્યે ઠહે હાથ બેડી :
 " કરુ' વિનાતિ નાથ ! મુજ જુધ ચોડી.
 લાગે બોલ કકલા પ્રથમ જેહ મીઠા :
 આજ જનકીનાથના હાથ દીઠા ? ૮

[સતીના કષોક]

“ ન માનો કહ્યું કંથ ! રીસાળ રમિયા :
 કપમ સૂરજ જતાય મળે કોટિ અગિયા !
 કપમ હરણ જીતે વડે વાધ સાથે !
 કુંજર જીત્યો કહીં સુર્યો સિંહસાથે ! ૯
 કહાં મેરુ કાંઠાં કાંકરો ! સમુદ્ર ખાડી !
 છૂટયા નાય ! નાહારી : લલ્લી લાજ કાઢી !
 દેવી મૈથિલીમાતમ્બુ’ મન મોહ્યું
 મૂળ સઘ પામ્યા સુખ રાજ્ય જોયું ! ૧૦
 દંડનિત અક્ષ અતિકાવ અગિયા :
 કાંધી વાંજીથી ! પુત્ર મુને ન મળિયા.
 બહુ બળ દળિયુ કુંભકર્ણુ માર્યા
 પુત્ર પૌત્ર સંબંધી સરવે સંકાર્યા ! ૧૧
 વધૂ પુત્રીનાં એહેવાતણુ બિતાર્યા.
 સુખ જોઈ રાણા ! તમે દુઃખ વધાર્યા.
 લાડવામા બાણેજ સહુ ધરણુ લોટયા;
 સત્તર લાખ બમાઈ, બાણુલાખ બેટા. ૧૨
 બેતાળીસ કોટિ પરધાન હૂતા
 કરી દીર્ઘ નિદ્રા સહુ સેજ સૂતા !
 નથી બિતર્યો બોધ કેા સમ ખાવા
 નથી ઘસ પાસે કોઈ નીર પાવા : ૧૩
 ચ્ચા રથ વિરથ ઘોડા ને હાથી
 નથી નાય ! કેા દોહલે કાળમાથી !
 આવ્યા હાંપતા કાંપતા ચાસઝરિયા,
 વ્યમુખ ! નિમુખ - કહો કેમ ફરિયા ? ૧૪

અસિ ખડ્ગ કટારના બંધ તુટ્યા,
દીસે લટપટી પાધ; છે પેચ છૂટ્યા.
સર્વાંગે શર-ધા. શીણિતધારા.
સમાચાર પૂછું: બેસો નાય ! માહારા !” ૧૫

[રાવણુ રણે ચઢે છે]

સાન્વે બૂપતિ ખેદ મનમાંથી આછી.
મુખથી ન બોલ્યો કંઈ ગર્વવાણી.
રહી રીધ સેના સરવ સાથ લઈ,
ચડ્યો રાધ સંગ્રામ નીચાણુ દેઈ. ૧૬

રડો દેહ મૂડી ન્યમ છવ ન્ય
ત્વમ લઈ મૂડી આત્મા રાવણુરાધ !
વાળે બેર રણવર ગોમુખ સારાં
મંખાણુ કંસાણુ નફેરી નવારાં. ૧૭

સિંહનાદ શબ્દે બહુ શંખ બોલે
જુગળતણે નાદ રીધનાગ ડાલે.
ડાલ્યા દસે દિગ્મજ દિપાળ આરે
તણે લોક કપ્યા ચડ્યો રાધ ન્યારે. ૧૮

દસ રવેગશું ઊલટ્યું મેલ જાણે,
વળ્યા ધાય ડકે નોખતને નીસાણે.
ચડ્યું સેન રાક્ષસ, લખાનક બાસે;
શું રાવણુકોપે પૃથ્વીપ્રલે ચારી ? ૧૯

મ દોઢરીનારીએ બોલ માયો,
આન્ય ' હોમીને જેમ અગ્નિ વધાયો :
વિકરાળ તેણે : જાણે કાળ આલ્યો !
રધુનાથનો સાર્ય જોતાં બીઠાલ્યો ૨૦

[રાક્ષસેન્ધ વર્ણન] ,

શત સહસ્ર અયુત ને લક્ષ્મી કાટ ;
 સેના રાક્ષસી મણતાં નાવે ખોટ
 રથ અશ્વ, ને ગજ વિમાન પાળા,
 અગ્નિ ભીંટ ખર વાધ મહિય કાળા
 બહુ સ્વાન મંજાર ને સાંઢ, સરકે
 વાળે અંગ ધટા, વળી કુમન ફરકે,
 પુર બહાર આવી બહુ જૂથ મળતાં
 આઢ્યાં ભીટના ચર્મ, રુધિર મળતાં ।

૨૧

૨૨

ધર્મા ટોપ, ટાટર જખ્તર, બાલા.
 કા મહિડા જૂખરા સ્વેત કાળા
 ભોહદંત બીહામણા રમ લીલા,
 મે ધૂમતાં ધૂમતાં છે હડીલા.
 અણુભાવતા આવતા દોટ દેતા;
 કપિ થરને સમ સમામ લેતા,
 મૂઝાર વીરે સ્થુરથલા રાખ્યા ।

૨૩

[ક્રપિત રાવણ]

દશગ્રીવ મહારાજ સંગ્રામે પ્રાપ્તો :
 કોપ્યુ રાવણાશુચલુ મુખ ભોતાર્
 અમરનારનાં વૃંદ અંતરીક્ષ, રેતાર્
 સુ પ્રસ્તે કરવા ચિત્તે ક્રોધ ક્રીધો ?
 'શકે રાવણે કાળનો વેશ લીધો ।
 વપુ ક્રોધથી કાળની રજાતિ કરતો,
 મેધાડગર અગર છજ ધરતો.

૨૪

૨૫

ઊડી નેવ દાવાનગ કોધજવાળા
મૂઝ કેચ ગોએ મણિધર કાળા । ૨૬
દય શુંગનો પર્વત રામ બાસે
ગુફામુખ જેવાં વદન દસ વિકાસે.
મુખે મડમડે વારુણીપાન કરતો
મહારાજ, છત્રીમે આયુધ ધરતો. ૨૭

(વસથુ)

ધરતો આયુધ, ગાજતો : મુખ માગતો સંગ્રામ રે :
જોઈ હકાર્યું જા આપણું લુદ્ધે ચક્રા શ્રીરામ રે. ૨૮

કડવું ૨૨ મું

(રાગ દેશાખ છંદ જૂજંગીની ચાલ : ત્રિતાલ*)

[પ્રાસયુક્ત શુદ્ધવર્ણન]

શ્રીરામ જલધામ સંગ્રામ મોંઘવાઃ
પાડી રીર મહાવીર કપિવીર દોડવા.
ભુજાંડ પરચંડ દુમ્મંડ એહેના,
અન્નધાર અપારઃ બદુ માર સેહેના. ૧
મહાચર જલપૂર ચક્રચૂર યાચે,
મૂઝાળા પૂંછાળા ઊઠાળા જ ખાચે.
વડે મલ્લ કો ચક્ષુશું ભક્ષ્ય બેરે.
પાડી ચીસ કરે રીસ કો શીશ છેરે ૨
લયમય ઉન્નત સમરમ્ય શર
પડે ધાય છેદાય કો ચાપ પૂરા.
અરિય ચૂરે વલૂરે ગૂડે નાફ કરતા.
ભર્ષા શ્વાસ ચોપાસ તે ત્રાસ લરના. ૩

* આ શુદ્ધવર્ણનના સ્થાન પ્રથમ પ્રયત્ન રૂપે કવિએ રચેલા આ કડવામાં
પૂર્વરૂપને માટે ગુણ, રહસ્ય-ટીકા.

ઝગે ધાર તલવાર, મુખ 'માર' ભાષે.
રાખી મામ સંગ્રામમાં નામ રાષે.
ભયરડે વતરડે ક્રોધે દંત કરડે.
મયરડે દસરડે ક્રોધે આંખ તરડે !

૪

૧૨૬ મુંડ કરદંડ ખંડખંડ પડિયા.
અસુર ગૂઢ મહામૂઢ મૂઢ રીસ ચડિયા.
નાસા કણ્ઠ કર ચર્ચુ બહુ ધણુ ઢળિયા !
વેખ્યાં શરીર; રુધિરશું નીર ભળિયા.

૫

હકારે વકારે ક્રોધે ત્યાં ખોખારે,
પોકારે હોકારે મારે ખડ્ગ-ધારે.
પગે ઝીક, પડે ઢીક, હૈયે હીક આવે.
આણે અંત બળવંત મહી દંત ચાવે !

૬

યત્ર તત્ર સર્વત્ર બહુ જન પડિયા.
પાખર બખતર ટાટર કકડિયા.
પડયા મુગટ. સુભટ દોહોવટ જાયે.
બલપૂર મહાશૂર ચકચૂર ચાયે.

૭

સટકે, ક્રોધે અટકે, લટકે પૂકારે
હટકે ક્રો પટકે ઝટકે જ મારે !
પડે હળ મૂશળ જોમળ ભારે,
મુદ્ધમર તોમર શિરપર મારે !

૮

છૂટે બાણ લે પ્રાણ રસપરાણ કસિયા.
દેતા ફાળ વિકરાળ રુદ્રકાળ ધસિયા.
પડે ધ્વજ હથ ગજ એક જ ચાયે.
ભાણ્યુ બૂબાણ્યુ લંગાણ્યુ જાયે.

૯

૧ '૧૨૬મુંડ કરદંડ મહામૂઢ પડિયા, રાક્ષસજૂથ આવે અતિ રીસ બળિયા'. ૨ 'ચરણુ આગે'.

શામે વેપ લહેય સર્વેય સાદામો,
મહાખેલ વિરોધથી ક્રોધ પામ્યો.
દસમુખ ધનુષ દુઃખદ તારો,
સેના વાનરી ભજરી કીધી રાણે. ૧૦

(વલણ)

સેના ભજરી રાવણે કીધી, તે જોઈ કાપ્યા શ્રીરામ રે :
[ભદ્ર પ્રેમાનંદ હશે કથા : રામ-રાવણનો સંગ્રામ રે.] ૧૧

કડત્રું ૨૩ મું

(રાગ સામેરી)

[રાવણનો મુગટછેદ]

અમળ દળ જોઈ રાક્ષસનું કાપ્યા શ્રી રઘુનાથ :
સંદાર મંત્ર મુખે બણીને ધનુષ લીધું હાથ. ૧
કોઈડના ટંકારથી અઢાંડ મળે ગડગડપા :
ધરા કાપી, દિગ્ગજ કાપ્યા, ગિરિશ મ તૂટી પડપા. ૨
બહુ રેણુ અંધકારે કરી ઝાપો, અમર્યા માર્તંડ :
રાવણતણું ત્યાં ઝવ રામે, કધું છે યતખંડ । ૩
ધ્વજદંડ પાડી કવચ કાપ્યું. હણ્યા સારથી તોખાર :
દસ મુગટ પાડ્યા રાવના. તવ હવે હાહાકાર । ૪
દેવ વધાને કુસુમદ્રષ્ટિ, સ્તવે ભારતી વેદ :
“નમઃ મુગટ છેલ્લા નાયણ ! તમ કરો મસ્તક છેલ્લ.” ૫
—એમ નિર્જરવાયક સાંભળી રાવણે પાડી રીર :
એક બાણ માર્યું હલ્યામાં, તેણે પડ્યા રઘુવીર । ૬
નલ નીલ અંગદ વિભીષણ સુષેણ સુગ્રીવરાય :
ગજ મવાક્ષ બંધુવાન જૂનજ પડ્યા, બાણને ધાય. ૭

સદગરીઈંદ આઈંદ કરે છે. ભુબારવ ખટુ ચાપ.
વાડીમાં અંગદ લેઈ આબો જાંઠાં બેડો ખાને રાખ. ૯
પાલવપરે જુમિ વળાયે : હિ અર્ધ ઊધાડી કાપા :
મદોદરી આઈંદ કરે છે : કેચ વાનરે સદાપા ! ૧૦
વદન વીડીયું વ્યાકુળ વનિતા રુવે મેધનાદની માતા :
રાવણની સ્ત્રીને વાનરા તાણે, સૂતો આજ વિધાતા ! ૧૧
સદગરીઓ અતિ રોષે ભરિયો. દુદન કરે : દુઃખ સાથે.
અખગાપી અખગા કપમ છટે ! કપિઅત્યે કપ નવ આથે. ૧૨
'શ્રવણ સાંભળે, નપણે નિરખે : મહિપતિની મતિ ખૂડી !'
—મુખ આગળ મદોદરી વિલપે ન્યમ દળવળે દીઠૂડી. ૧૩
વિવિધ વિધાપ સતીના મુણનાં રોષસરીઓ ડાલ્યો :
રત્નપકા સુરમણ રોમા : ખણ રાવણરામ ન બોલ્યો ! ૧૪

[રાણીનાં મમંબાણ]

મદોદરી કહે : 'સ્વામી માહારા ! જુવો આંખ ઊધાડી :
આ શાખામૃગ, તાપસના સેવક મુને લાગ્યા છે કાઢી ! ૧૫
જીવતા વાધની તવચા નીસરે—તે મત માહારી ચાપ.
ધ્યાન તમારું ધિર પડેા જે સ્ત્રીની રોજા નય ! ૧૬
ધન્ય રામ સ્થુકુળનો છંદુ, સ્ત્રી માટે વદે આમ :
મત્સ્ય દેવો તે નવ બોસો : જળનટ ધપા શું ? સ્વામ !' ૧૭
અંગદ કહે : 'સાંભળ રે તરકર ! તુને જગત કરે તિરસ્કર,
એક મસ્તકના ધણીને ધન્ય હિ : તારાં વ્રત મસ્તક ધિકાર ! ૧૮
એ મદોદરીને હું લઈ જાઈશ, કરી રાખીશ ધરધરુણી—'
ખીજા કપિ કહે : 'અગ્રો પરણીશ'. તાણી સધળે તરુણી ! ૧૯

[તપોભંગ રાવણ]

પટરાણી પદમ ખીડા પામી. વાનરે વલુર્ધ અંગ.
કોષ કરી તવ સવણ બિંચો : હવે તપનો ભંગ. ૨૦

વાનર વનિતા મૂળી નામ, આમળ જ્યાં થીરામ
સ્થુનીર પ્રત્યે કહે કપિવર : અમે કરી આવ્યા કામ ' ૨૧

મદોદરીને ઘેર વગાવી, આવ્યો યુદ્ધ રાવણસાથ :
ત્રીજી વાર સત્રામે આવ્યો જવા જમપુરમાંથી ૨૨

(વલ્લભ)

જવા જમપુરમાંહે રે આવ્યો રાવણ મુદ્ગતિ;
રામનાજ્યથી પ્રાણ જાતી : કરી લકામાં જાણુ નથી રે ! ૨૩

કડવું ૨૫ સુ

(રામ સામેરીની દેશી)

[ત્રીજીવાર રામ-રાવણ યુદ્ધ]

સત્રામ કરવા રામ સાથે રામ આવ્યો ત્રીજી વાર રે
દશ આપ મંડળાકાર કીધાં અખડ સરની ધાર રે ૧

શાખામૃગ દશ સદસ માયાં વરત્યો બહુ છુબાણુ રે
ધનસ્થામ રામે સત્રામમાં ધનુષ્ય ધરિયું પાણુ રે ૨

[રામને ૭ દ્રવ્યની બેઠ]

તવ દંતરાયે સમે જોઈને મોકલ્યો નિજ રથ રે
માતથી સારથી સઘ લાવ્યો સાધવા દેવનો અર્થ રે ૩

દશ સદસ મોડા રથે જોડયા મનપવનનો લેગ રે
રથચક્ર ચાલે ગર્જતાં જ્યમ મગન ગાગે મેઘ રે ૪

શ્વેત ધનુ કરકે પૃથક્ રમે દશ કનસ પચ છવ રે
નવગતિ મણિ જડયા જાગીમાં મીનાકારી વિચિત્ર રે ૫

પચરગા પટવાળા ગાદી સિદ્ધાસન શ્રીકાર રે
શોભિત તકિયા ચમર વીજ્યા મોગરે મેલી સાર રે : ૬

ભમર ભમરી હંસ હરિયાળા, હે કહેરે બહુ ચિત્ર રે.
 અન્ન સન્ન આમૂયજી ભરિયાં જાતજાન વિચિત્ર રે. ૭
 ફેરવાળ ધૂધરમાળ ધમકે મોહોરડે મોતદિાર રે :
 નવરંગ અંગ દુરંગ ત્રેહકે હરે હીસારવ ખુર-શીર રે. ૮
 રવિમંડળ વા ચંદ્રમંડળ અગ્નિ વાયુ વૈમાન રે :
 —એવો રથ અવની જાતયો જોઈ રીઝયા શ્રીમગવાન રે.
 ઉભય સેના યર્ષ વિરમય. રાવજી ભરાણો રાય રે :
 કૂર દષ્ટે જીર્ણ જોયું ઈંદનો જાણી દોષ રે : ૧
 અસુરેશ અતિ રોષે બોલ્યો : “સાંભળો સૌ સુરવર્ગ રે !
 નરવાનરને કરી પ્રાજે પછે જીતકું સ્વર્ગ રે—” ૧
 માતલી રથથી જાતયો જર્ષ નમ્યો રામને પાપ રે :
 “આપશ્રીની સેવાવિધે આ રથ મોકલ્યો સુરરાય રે. ૧
 પ્રજુજની પદરજયકી એ રથ પાવન યાય રે.
 દોષ સકલ શોભા ભક્તને : જસપ્રાપ્તિ ઈંદ્રાય રે—” ૧
 સ્નેહપૂરજી વાયક સાંભળી રથે ચડયા રઘુનાથ રે : ૧૪
 કોપ્યા રામ ક્રોધ જ કરી, ધનુ” ધનુષ ડાબે હાથ રે.
 સિંહનાદ કરી ગંબીર સાદે કીધો પ્રત્યંચાટંકાર રે : ૧૫
 તેણે શબ્દે વ્યાકુળ થઈને ખળભળ્યો સંસાર રે !
 કીધું સ્મરજી વિશ્વામિત્રનું ભણી મંત્ર-પ્રયોગ રે.
 અન્નવિદ્યા પ્રગટ કીધી.

[અષ્ટ કુયોગનું રિષ્ટ]

ત્યાં મળ્યા સપ્તજા જોગ રે : ૧
 એક, નિકુંભનાનું ધ્યાન લાગ્યું : બીજું, શિવના અશ્વ રાખ્યા નહિ રે.
 ત્રીજો, ચાપ છે નંદીતણો તેણે શુદ્ધ રાગની ગઈ રે : ૧

ચોથું બાણ ઋષિઅગસ્ત્યનું પાંચમો, શાપ છે સીતાતણો રે :
 છઠો, થયો સધ્યા સમો : દેવસાથ હરખ્યો ધણો રે. ૧૮
 સાતમો જોગ, રથ ભિતર્યો સ્વર્ગથી પૃથ્વીમાં રે.
 આઠમો જોગ મનુષ્યરૂપે મળ્યા મીઠુરામ રે. ૧૯
 —એ ૨૫૪ જોગે દિષ્ટ ઉપન્યું. સંપ્તિનું જનરી ૪૫૨ રે.
 શ્રીરામઅદ્રે રાવણ હણવા કીધી કૌશલી દૃષ્ટ રે. ૨૦
 જનપિ જુદા દારુણ કીધું રાવણે બળપરાણ રે.
 બળ શક્તિ વિદ્યા નાશ પામ્યાં ને જોઈ મર્મે બાણ રે. ૨૧

[રાવણનું આત્મચિંતન]

અંતકાળ જાણી આપણો ચિત્તમાહે એત્યો જૂપ રે.
 વીસ લોચન અવલોકે રામને. હઃયે આપ્યું રૂપ રે. ૨૨
 તવ સર્વના હિતકારણે કોપે ચડ્યા જગદીશ રે.
 એક બાણ મૂક્યું કંઠમાંહે તાર્હા તણ ઉદાપાંચીશ રે. ૨૩

[એક-માયાજો રાવણ]

બીજો બાણે ખટ ઉડ્યાં. તવ રક્ત મસ્તક એક રે.
 તવ મસ્તકની પાડી પગત : તો મેં ના મૂકે ટેક રે. ૨૪
 જ્યમ ડોલે મદગળ એકદંતો ત્યમ એક શીશી ધીસ રે.
 શું એક શુંજે ગિરિધાતુ ઝરે મને દુષિર ગજર્તા રીસ રે. ૨૫

[ધરિત્રીને ભાર ધરવાથી આનંદ]

અમરવર્ગ કુસુમે વધાવે હવેા જોજોકાર રે :
 એક હરત અવની જીતી આવી. દબ્યો જુમિનો ભાર રે. ૨૬
 નારદ શારદ નિગમ ને ઋષિ રામના ગુણ ગાય રે
 અપહરણ કિન્નર જક્ષ વિદ્યાધર તાચેઃ વીણા વામ રે. ૨૭
 હરખ્યા ગણગાધર્વ સરવે : છદ્ર તંદ્ર સવિતા નક્ષત્ર રે.
 મેધશામ રામપ્રતાપથી હવું સુખ તે સર્વત્ર રે. ૨૮

[રાવણનો હૃદયપલટો]

એક મસ્તકે ઊભો રાવણ, કરી સંપુટ વીસે હાથ રે.
અંતકાળે સ્તવન કીધું ઝોળખ્યા શ્રી રઘુનાથ રે. ૨૯
હૃદયમાં ધ્યાન ધરિયું નખસિખ નિરખ્યા રામ રે:
“મુને આવાગમનથી છોડાવો! હરિ! આપો મૂલકામ રે-” ૩૦
એવું રમરણ જાણી દાસનું રીઝ્યા શ્રી જગદીશ રે :

[રાવણવધ]

અગસ્ત્યઋષિનું જાણ મૂકી હૃદયું દશમું શીશ રે. ૩૧
જન્મ અહસંગાથે પડે સવિતા : જન્મ મૂળમાંથી મેર રે:
તે રીતે પડ્યો લંકાપતિ ! સજ્જ થયો ચોર રે. ૩૨
ત્રાસે ત્રાસે રાક્ષસ જોદા. ચોહોગમાં પડ્યું લંગાણ રે.
હાહાકાર થયો લંકાવિષે. અંતઃપુરમાં થયું જાણ રે. ૩૩

[મંદોદરી વિલાપ]

રણમહિ આવી રાણીઓ કરે વિવિધ વિકાપ રે :
મંદોદરી વિલપે ધણું : વળી અવની પછાડે આપ રે. ૩૪

[રાવણની ઉત્તરક્રિયા]

શીરામે કરી આસવાસના તાંદાંથી વાળ્યો ઝીનો સાથ રે.
વિભીષણે સંસ્કાર કીધો : પ્રજાઓ લંકાનાથ રે ! ૩૫
કુંભકર્ણુ દંડજિત આદે જોદા દણા સરવના દેહ રે.
વાનર સહુ જીવતા થયા વસથો અમૃતનો મેહ રે. ૩૬

૨. [અમૃતવપ્તિ અમત્કાર]

× જારહાજ વાલ્મિકીને કહે છે ‘ સદેહ રજો છે ચિત્તરે.
અમૃતનો વરસાત વસથો : કયમ જીવ્યા નહીં દેત રે ! ૩૭
વળતા વાલ્મિકી જાયરે : ‘ મુણો, તમો ઝડપિયા રે !
કયા તમને કહું વિસ્તારી. સદેહ તમારો જામ રે. ૩૮

૧થી ચાલે દેહો પ્રચલિત છાપેલી પ્રતોમાં નથી.

રાવણુકેશ જોદા નિશ્ચય કરવા રામશું સંચામ રે :
 'કેવ વીર દેખાડો મારા ! દશરથકેશ રામ રે—' ૩૯
 —એમ 'રામ' 'રામ' કરતાં માર્યા તે, પામ્યા સુરલોક રે.
 ચડી વિમાને તે સંચર્યા : નહિ ગર્ભવાસ ને શોક રે. ૪૦
 રામતણા જે જોદા આબ્યા લેતા રક્ષસનામ રે :
 જૂદસમે તેમના શુભ નીસર્ગા ફર્યા મહાને કામ રે. ૪૧
 ભૂત ધર્ષ પાસે ભક્તા હૂતા : થયો આંહી વરસાત રે :
 શુભ ધસી દેહ મધ્યે પેઠા રામતણે પરતાપ રે !—" ૪૨
 ભારદ્વાજનો સંદેહ ભાંજ્યો.

થયા મન રજિયાત રે.

વાનરસાથ સજીવન ચાતાં વાધી મંગલ વાત રે. ૪૩

[ઉત્તર રામચરિત]

પછે વધીજ કરાવી જનકી. સાખ પૂરી દશરથરાવ રે.
 કેકેયીના સાખ મુકાયો. નિર્મળ સીતા યાવ રે. ૪૪
 વિભીષણને રાજ્ય આપ્યું. કીધા વાનર રીંછ વિદાય રે
 અગિયાર સહસ્ત્ર કપિસંગાથે રામ જવા તતપર યાવ રે ૪૫

(વણથુ)

રામ જવા તતપર થયા બેસી પ્રપન્નવિમાન રે.
 ચોદ વરસ પૂરાં થયાં. વળ્યા વિજય કરી ભગવાન રે ૪૬

કડવું ૨૬ મું

(રાગ ધવલધનાશ્રીની દેશી)

[પ્રથમમાં રામસીતા]

અગિયારસહસ્ત્ર કપિસંગાથે વિમાન બેઠા રઘુરામ ॥
 રાવ વિભીષણ સાથે સરવથી મિત્ર વળાવા ગય ॥ ૧

પાજખંડના કીધી શ્રીરામે કેા ના કરે લંકાગમન છ.
સેતુખંધ રામેશ્વરનું ત્યાં રામે ક્યું સ્થાપન છ. ૨

[જૂનાં સ્મરણસ્થાનો]

સીતાને શ્રીરામ દેખાડે : ‘ આબ્યા અમેા આ અગાત વાટ છ
ઋષ્યમૂકપર્વત કિષ્કિન્ધા જુઓ ગોદાવરીનો ધાટ છ. ૩
આ પંચવટી વન, નાચકગ્રંથક જટાયુ આશ્રમનારી છ.
અગસ્ત્ય સુદેવ ચરભંજ અત્રિ, આશ્રમ રાજકુમારી છ. ૪
આ મિત્રકૂટ ગંગા ત્રિવેણી, આ ગોભિલનગ્ર કહેવાય છ.
અહીં ગંગાકેટું આવાગમન જે આપણે કીધું પામ છ. ૫
ઋષિના આશ્રમ અતિધણા આપણે દીકા આંહી છ.
આ આશ્રમે આપણુ વસિયાં. વળતાં પોહોતાં ત્યાંહી છ. ૬
આ સરયૂતટ અટકપાં આપણુ સરવ કીધું વિદાય છ.
આ જુઓ, ઓ જનકતનયા ! ન્યાં મળ્યાં રાણાને રામ છ. ” ૭

[ભરતભેટ]

સાથ સરવને ત્યાં સ્થિર કીધો. પુર વધામણી જાય છ.
રઘુપતિ ચરણે લાગી હનુમંત આગળ જાય છ. ૮
ભાવસહિત ભરત યજુધનને કહે. “ ઓ આબ્યા રઘુરાય છ ! ”
“ હે ? હે ? ” કહી દેલામાં બિડ્યા મળવા મોટે ધાય છ. ૯

[નમસ્કાર]

નમસ્કોઠ સદુ દાટ સમારે. ઉલટ મનમાં ધરતા છ.
ચોટાં ચોક પોણ સમરાવી સામગ્રી સજ્જ કરતા છ. ૧૦
તરિયા તોરણ ધામ સમારે, નાટક નૌતમ યાય છ.
પૂજની સામગ્રી લઈને સદુકો સાદમા જાય છ. ૧૧
રાજ-સામગ્રી સાથે આખા ભરત યજુધન સાદમા છ.
ચરણે લાખ્યા રામચંદ્રને. સીતાને જોઈ મુખ પાખ્યા છ. ૨૧

લક્ષ્મણને આલીંગ્યા બંન્ધો ભાઈ પૂજ્ય પવિત્ર જી:
હરખલામાં આવીને મળિયા સમા સ્વજન સહુ મિત્ર જી ૧૩
અરત શત્રુધન કોડે કટક સહિત તાંદો આપ્યા જી.
દોડા મોઢા વીર પોતાના રાખવને મન લાભ્યા જી. ૧૪

[૧૫૫ નગરપ્રવેશ]

ચરણે સાગે, માનને માગે, પૂછે કુસલી પેર જી
ચૌદ વરસનો જોગ જીતારી રાધવ પધાર્યા ઘેર જી ૧૫
શણગાર સાગે ને દુંદુંભી વાગે. સીતાસંગ પરવરિયા જી.
નગરલોક નિરખે મન કરખે વરસે કુસુમ 'જ્ય' કરિયા જી. ૧૬

[માતાનું મિલન]

કેકેપીમાતને હાથ જોડીને રામજી ચરણે લાગે જી:
માતાએ વરદાન જ માગ્યું જે 'અપવાદ શિરનો લાગે જી.' ૧૭
કૌશલ્યા આદે જે જનની તેને મળિયા રામ જી.
ધક્કા આદે ફેલ સહુ આભ્યા, શ્રીપાતિ કૌરે ધામ જી. ૧૮

[રામ રાજ્યાભિષેક]

સત્તવ મળી જવ રામને દીધું. વરત્યો જેજેકાર જી.
રામનું રાજ્ય જૂતકર્મા શોભે, વરસ સહસ્ર અભિષાર જી ૧૯
સ્વધામે પધાર્યા પુરલોક તેડી. [એ રણપદ થયો પૂરો જી.
રાધવગુણને તે ચિત્ત ધરશે જે હશે પ્રેમી પૂરો જી.] ૨૦
લવકુશ મૂક્યા નંદીઆમર્મા વંશ રાખવા કામ જી.

[કાવ્યનું પૂર]

—એ રણપદ કયા સંક્ષેપે : કલા હરિગુણગામ જી. ૨૧
કડવાં જીવીસ, પદ પૂરણ સાતસે; બાર રાગ, દસ રેશી જી.
કયા કવિ એ નંદાવતી, માંહાં, હરિલીલા ઉપદેશ જી. ૨૨

સંવન સત્તર એકતાલીસ વર્ષે ચેત્ર સુદી દિન બીજ છઃ
રવિવારે કથા થઈ પૂરણુ. ગ્રોતા પામ્યા રીઝ છ. ૨૩

[આખ્યાનના પ્રેરણાદાતા]

દેસાઈ મહેતા ચંકરદાસે મુજને આગા દીધી છઃ
સંક્ષેપે કથા કહી દુતી પૂરવે, તે વિસ્તારી કીધી છ. ૨૪

[કવિ આત્મપરિચય]

ગુજરાત મધ્યે મામ વડોદરું પાવન વીરમેત્ર છઃ
ભાંદા વૈષ્ણવજન વસે બહુ જેને વદાતા પંકજનેત્ર છ. ૨૫
આતુર્વંશી જ્ઞાન આઠજી ભટ પ્રેમાનંદ નામ છઃ
બુદ્ધ-અનુસાર એ કથા જોડી, સુપનિના ગુણમામ છ. ૨૬

[સ્વકૃતિ]

ભણે સાંભળે જે જન શીખે તેનાં જાવ-દુઃખ જાવ છઃ
અગ્રદત્તાદિક પાતક નાશમે વચ-તીરથ-રત ચાવ છ. ૨૭
તે મારે મન પરી સંમિગો, સીતાછનું દાણુ છઃ
તેને કૃપા જ્યમ કીધી ખીરામે, ત્વમ તમને રાખે સરજુ છ. ૨૮
ગુમમગ્નુ કલ્યાણકારી દરિનું નામ નિદાન છઃ
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કર જોડી, રાખો દરિનું ખ્યાન છ. ૨૯

(વસજી)

ખ્યાન રાખો મીદરિનું, સંસારનો દેરા દરે.
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, જે એક ચિત્તે સંમિગે

રાણુચંદ્ર-ટીકા

કંઠકું ૧ છું

કંઠકું :—(સ પટ-હઠ; પ્રા કટવકમ્) સમૃત કવિઓ જે કાવ્યના ભાગને ' સર્ગ ' કહે છે તેને પ્રાકૃત કવિઓ ' કંઠકું ' કહે છે, સરખાવે ' કઠી ' (સ. કટક) સ. કાઠાવ-સમૂહ, કે દેસ્ય કટવ્ય ઉપરથી તે હોવાનો સંભવ નથી, કઠીનો સમૂહ

અથવા આરંભમાં મંગલાચરણ કરવું જેથી કાવ્યની સમાપ્તિમાં વિન નહે નહિ એવો અચકારોનો સમ્રદાય છે આ કાવ્યમાં, પ્રથમ ગણપતિ અને પછી કાવ્યના નામક સીતાસ્વામી રચનુ દન રામનુ રમરણુ કવિ કરે છે, જેથી પોતાની વાણી નિર્મળ થાય અને રામચરિત વર્ણવવાની પોતાની હોંસ નિર્વિખે પૂરી પડે નવાખ્યાનમાં જેમ ' આદરુ દેહો નૈરાધનાથ રે ' કહી કાવ્ય શરૂ થયું છે તેમ, અહીં પણ ' વરણુ લીલા રાધુપતિની ' એમ કાવ્યના વિષયનું સૂચન થવાથી વસ્તુનિર્દેશાત્મક નામનું મંગલાચરણ થયું છે

૧-૧-શ્રી ઐશ્વર્ય, મહત્તા કે પવિત્રતાનું સૂચન કરવા વપરાતું પદ, અથવા ' શ્રી ' નો અર્થ સદ્ગતિ, પરમેશ્વરી-એમ પણ થાય ગણપતિ-ગણુ એટલે ટોળાં, સમૂહ; તેના પતિ વેદમાં સ્તુતિપ્રદ વાણીના સમૂહના પતિ તરીકે ' ગણના પતિ ' કહીને એનું પ્રથમ આવાહન થાય છે પુરાણ-કાલમાં ગણુપતિ નવી ઉત્પત્તિ પામ્યા છે, આની કથા પ્રેમાનંદકૃત એઆદરણનાં કંઠકાં ૫, ૬ અને ૭ માં આપેલી છે બહુનામી-કલિયુગમાં અનંત નામ છે જેનાં એવા (બદ્ધ વીરિ); ગુણ અને પરાક્રમે લીધે રામનાં અનેક નામ પડ્યાં છે અમરુ-અમરુ, સભારુ અર્વાચીન તદ્દલવ ચન્દ્ર [જે ઘડેદો પ્રાકૃતમાં વિકાર પામ્યા વગર પાછળથી વિકાર પામી લાગલા જ દેશી

ભાષામાં દાખલ થયા છે તે અર્વાચીન તદ્દલવ સામાન્ય લોકોએ કરેલા ઉચ્ચારને લીધે એ બ્રહ્મ થયેલા હોય છે મુજરાતી આખ્યાન કવિઓની દેશીઓ, ગાંધીને મહેવા માટે હોવાથી તેમણે ગાવા પૂરતી છૂટ લઈને ઠેકાણે ઠેકાણે આવા તદ્દલવ ચમ્પે વાપર્યા છે, તેવા ચમ્પેને મુદ્દ કરીને લખવા એ દાળનો લય ભગ દરવા જેવું થાય છે, તેથી તેમ કરવાની જરૂર જણાઈ નથી આ તદ્દલવ ચમ્પેમાં સયોગના ભાગ જુદા પાડી જે વર્ણુ વચ્ચે 'અ' મૂકાય છે અને જોડાક્ષરનો વિસ્તેષ થાય છે]

૧-૨ પ્રેમાનંદના ધણી કાચ્યોની શરૂઆતમાં 'હેદારો' જે દૂનો હોય છે (જુવો-અભિમન્યુ આખ્યાન, ચરદાસ આખ્યાન મુદ્દા માચરિત્ર નગાખ્યાન વગેરે), પ્રચલિત છાપેલી પ્રતમાં આ દૂક નથી 'નારાયણ મુજુગાવા તણી રે'-આ લીલીમાં જુ જુ અને ગ મ સાથે આવવાથી અનુપ્રાસ નામનો ચમ્પલકાર થયો છે પ્રેમાનંદ જેવાનાં આખ્યાનોનો પ્રારંભ 'ઓવી' જેવા મરાઠી છંદથી થાય છે તેમાં પહેલા ત્રણ ચરણ, બહુધા આઠઆઠ અક્ષરનાં ત્રણે પ્રાસથી સંકલિત અને યોગમાં સાત અક્ષર આવે છે છતાં અક્ષર પ્રમાણુ છંદ કરતાં રાગને વધારે અનુસરે છે

૧-૩ લીલા-અવતારી પ્રભુનાં ચરિત્ર વાલ્મીકિ-વાલ્મીકિ સહિ રામાયણના રચનાર આદિ સંસ્કૃત કવિ છે તમસા નહીને કા એક પારદીએ કૌચ પક્ષીના જોડામાંથી એકને મારી નાખ્યું, જો અગિને બહુ દયા ભીષણ અને શોક થયો તેમનો શોક 'મનો' રૂપે અવિતારપે વણો અને એમણે રામમ્મા ગાંધી રામે જ્યારે સગમ સીતાને લોકોના આજથી વનમાં મોકલી દીધા ત્યારે, તેમને વાલ્મીકિ આશ્રમ આમ્મે હતો ત્યાં આશ્રમમાં લવકુશનો જન્મ થયો તેમ અગિએ રામાયણ સ્થાને લખ્યાનુ હતું વિમલ વાણી-માર્ગ લાગણીથી મુદ્દ થયેની કવિના અહીં વ વ સાથે આવવાથી અનુપ્રાસ નામે ચમ્પલકાર થયો છે હા-રનેહ વ્હાત

૧-૪ એણે (સ. જલોક પ્રા. મલીઝ) — વ્યર્થ; ફાગદ. સર-
ખાવો 'અભિમન્યુ આખ્યાન': 'જોખન મારું એણે મથું, જેવું
વચકામનું જોર.' ખીજો પાઠ આપો— (સં. જાનલગ્ન: ધનપાલ દેશી.
જલમ અથવા પ્રા. જાલ) — જે નાહક આવીને ચોટે છે તે—કર્ણક;
આરોપ. જનુની—(સં. જનની) માતા; અંહી જનનીમાં 'ઉ' ઉમે-
રાયું છે. [એ પાસેના જંગનોમાં એક જ સ્વર હોય તો ઉચ્ચાર
કરવો અધરો પડે મારે જોમાંના એકને બદલે અસવર્ણ સ્વર થાય છે.
આના દાખલા ઘણા મળી આવે છે, તેથી એવા રૂપને અસવર્ણ
સ્વર તરીકે જોખખાવાય છે.] જોખન—(સં. ચૌખન; પ્રા. જાવજન)
જુવાની; [લાખમાં ઉચ્ચારશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે 'ઓ' કરતાં 'ઓ'—
નો ઉચ્ચાર કામલ છે, અને ઉચ્ચારવો રહેતો પડે છે તેથી 'ઓ'—
નો 'ઓ' થયો છે; અને અંતરાય 'ય' 'નો' 'જ' થયો છે.
આખો.....હરવા—નિર્ધારક જન્મ લઈને તે, તારી માને વિના-
કરણ વૃદ્ધ બનાવી છે ખીજો પાઠ 'વીત કરવા' છે: (—વિત્ત બળ)
સરખાવો—“જનની જણને લકતજન કા દ્વતા કાં સર; નહિ તો
રહેજે વાંચ્યી, મત મુખાવીશ નર”; તથા જુવો પ્રેમાનદુત 'દાણુ-
શીલા' (ખૂ. કા. દો લા ૧) 'આનુવી દેહ દોહલે પાખો, રમરણ
કીર્તન નવ કહ્યું': નિષ્ફળ જન્મ તેનો ગયો, યૌવન માતાનું કહ્યું'.
૬૬૫ ૧-૪.

૧-૫. રામ-શબ્દનો મહિમા બતાવનાર સુભાષિત 'ચક્રોદ્ધાર-
માત્રેણ સુલાક્ષિયંતિ પાત્રકમ્ । પુનઃ પ્રવેશકાયા મકારોઽસ્તિ કપાદવન્ ॥
—નો લાવાર્થ 'રામચરિતસાયન રાસ'માં આખો છે: " 'સ' ઉચ્ચા-
રતાં મુખયકી પાપ પલાઈ જાય: મતિ ફિરી આવે તેહથી 'મ' એ
કમાડિ થાય."

૧-૫ 'તારકમંત્ર'—તાસ્ત્ર મંત્ર (સં. ઐ ધાતુ ઉપરથી;
સરખાવો 'માયત્રી' શબ્દ)—મંત્ર માનારને તાસ્ત્રાર; સરખાવો દ્વારામ-
ંત્ર 'અભિલાખ્યાન': દ્વનુમાને "સમવિદ્યાને ત્રણ લોકમાં, વહે ચ્યુ"

રામચરિત્ર; રામ વરણુ એ અંતે વધ્યા, તે લીધા શિવજી પંવિત્ર. કાશીમાં શંકર સહુને, કે મંત્ર - તારક જેઠ : મુક્તિ આપે. મહા દુષ્ટને, તે હરિનામ એહ.” ખીજો પાઠ સમ્યક્-જરાગર, યથાર્થ રીતે લવસાગર તારે—સંસારને સાગરનું રૂપક બહુ સામાન્ય રીતે કવિઓ આપે છે.

૧-૬ જગન—(સ. યજ્ઞ) હવન, હોમ, આ-કડીને। બાવાર્થ એવો છે કે દેહકષ્ટ સાથે અનુકામને એક પસારમાં મૂકીએ અને ખીજામાં રામનામને મૂકીએ તો રામનામ વધે. તેથી જ દૂકા ઉપરે છે કે ‘ પ્રજ્ઞા સત્ય જગન્મિથ્યા પ્યેયો નારાયણો હરિઃ । ’

૧-૭ ભક્તિ (સા પરાનુરક્તિરીચરે । શાંકિત્ય સૂત્ર) ઈશ્વર પ્રત્યે સંપૂર્ણ અનુરાગ તે ભક્તિ; ઈશ્વરનાં ગુણ-કીર્તન ઉપર આવંશખવે। તે પણ ભક્તિ. નવધા-ભક્તિના નવ પ્રકાર કલા છે—શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય સખ્ય અને આત્મનિવેદન : “ શ્રવણ કીર્તન વિષ્ણોઃ સ્મરણ પાદસેવનમ્ । અર્ચનં વંદન દાસ્ય સહ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥ ” નવવિધા ભક્તિ માટે રામદાસ સ્વામીએ તેમના ‘ દાસવોષ ’ (મરાઠી) માં પ્રત્યેક માટે એક એક અધ્યાય લખ્યો છે. વેદ-મંત્રિઓએ અધ્યાત્મ જ્ઞાનના ચિંતનનું રૂપ મંત્રોમાં લખી રાખ્યું છે તે; તે ચાર છે : મન્ત્ર, યજુષ્, સામ અને અથર્વ. પુરાણ-માં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, મનુનાં વંશવર્ધનનો ઉત્તિદાસ અને અવતારકથાઓનો સમાવેશ હોય છે. ધ્યાવા—(સં. ધૈ ધાતુ) ધ્યાન કરવાને. શ્રવણ ભક્તિ-નવધા ભક્તિમાં પ્રથમ ગણના શ્રવણ ભક્તિની છે. ભાગવત-માહાત્મ્યમાં પ્રત્યેક છે કે—“ સ્વફલં નાસ્તિ તપસા ન યોગેન સમપિના । સ્વફલં લભતે સમ્યક્ કલૌ કેશવકીર્તનત્ ॥ ” શિરોમણ—(શિરસ્ + મણિ) માયાના મણિ જેવી, શ્રેષ્ઠ.

૧-૮ ભારદ્વાજ-ચંદ્રવંશી ભરતના પુત્ર, સપ્ત ઋષિમાંના એક. સનકાદિક-સનક, સનંદન, સનાતન અને સનતકુમાર એ ચાર જ્ઞાના પુત્રો સનકાદિકને નામે ઓળખાય છે. એમણે જાપ પાસે વર પ્રાપ્તો હતો કે અમે હંમેશાં પાંચ વર્ષના જ રહીએ જેથી વિકાર થવા પામે

નહિ. એક વાર એ ચારે વિષ્ણુને મંદિરે ગયા હતા; પણ દાર આગળ જય અને વિજય નામના છે, પોળીયાઓએ એમને અટકાવ્યા; તેથી પાલક ઋષિઓએ તેમને પૃથ્વી પર પડવાનો શાપ દીધો. રાવણ કુંભ-કરણનો જન્મ, આ શાપને લીધે થયો હતો. શંકર (શ-ભતુ) કર-કરનાર) શિવ એ મહા વૈષ્ણવ છે. નરસિંહ મહેતા, ગોપનાથ મહાદેવ પાસે તેમની વહાલામાં વહાલી વસ્તુ આપવાનો વર માગે છે ત્યારે, શંકર તેમને શ્રીકૃષ્ણનો રાસ દેખાડે છે. ઋષી-શુકદેવ; મહાભારતકાર વ્યાસના પુત્ર-એ ગર્ભાંગેગી કહેવાય છે. એમણે પરીક્ષિતને સાત દિવસમાં ભાગવત સંભળાવ્યું હતું. પરમ-ભાગવતોમાં એમની ગણતા થાય છે. બીજો પાઠ 'શેષ' છે. પણ પરીક્ષિત સાથે શુક જ સંભવે તેથી એ સ્ત્રીકાવ્યો નથી. પરીક્ષિત-અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુના પુત્ર; કલિયુગના પ્રારંભમાં એ યજ્ઞ ગયા. (વ્યુત્પત્તિ પરિ ચોતરફ + ઈક જોવું) એ બ્યારે ઉતારાના ગર્ભમાં હતા ત્યારે અશ્વત્થામાએ ઘલાત મૂક્યું હતું જેથી એ મરી જાય; પરંતુ કૃષ્ણે સુદર્શન ચક્ર વડે એને વાપું અને ગર્ભને કૃષ્ણનું દર્શન થયું; પૂરે માસે જન્મ્યા પછી પરીક્ષિત ચોતરફ જોવા લાગ્યા કે દર્શન દીધેલા કૃષ્ણ ક્યાં છે? -તેથી એવું નામ પડ્યું: બીજી વ્યુત્પત્તિ પરિ + શિ નાશ કરવો-એ ઉપરથી; જેના જન્મ વખતે એના બધા કુલનો નાશ થઈ ગયેલો હતો તેથી પરિક્ષિત. એમને શમિક ઋષિના પુત્ર શુન્ગીનો શાપ થયો હતો કે સાતમે દિવસે તમારું મૃત્યુ સર્પદંશથી થશે' એટલે એમણે એ સાત દિવસ ભાગવત-કથા સંભળી, પવિત્ર યજ્ઞને દેહ છોડ્યો ને મુક્તિ પામ્યા જન્મેજે-જન્મેજય, પરીક્ષિતનો પુત્ર; એણે તક્ષક નાગના પંડ્યા પિતાનો નાશ થયેલો જોઈ મોટો સર્પસત્ર આરંભ્યો; અને એમાં નવ કુલના નાગને હોમવા માંડ્યા: તક્ષક ઇંદને શરણે જઈ બચ્યો વ્યાસના શિષ્ય વૈશંપાયને મહાભારતનાં અદ્યાર પર્વ એમને સંભળાવી, પ્રહલદત્યા નિવારણ કરી હતી.

૧-૯ કળીયુગ- (સં. કલિયુગ) સ્થળ, દાપર, ગેતા અને કલિ-

૮૪ : રાણાંય ના - દીકા

એ ચાર યુગમાં હોતો. કલિયુગનું વર્ણન નળાખ્યાન કડવું ૨૮ દુકે ૩૦-૩૧ માં આપેલું છે. કળાબુગ મધ્યે સાધન-સરખાવો-“કલો નુવેવલા મર્કત્યૈદ્વસાવુગ્યકરિણી ।” સાધન-વિપાય. જનુની જઠર-માતાનું ઉદરઃ સરખાવો “પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણ । પુનરપિ જનની-જઠરે કાયનમ્ । મજ ગોવિન્દમ્ ।”

૧-૧૦ અષ્ટાદશ પુરાણુ-પુરાણ અઠાર છે : બ્રહ્મ, પદ્મ, બ્રહ્માંડ, અગ્નિ, વિષ્ણુ, ગરુડ, બ્રહ્મવૈવર્ત, શિવ, સિંગ, નારદીય, રુદ્ર, માર્કંડેય, ભવિષ્યત્, મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, વામન ને ભાગવત પુરાણુ-એ બહુજનસમાજને માટે, ખાસ કરીને સ્ત્રી અને શક્તોના હિત માટે, રચાવેલા થયો છે એમાં ગૂઢ તથા અધરા વેદ અને વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોને લોકવાણીમાં હિતકારિમિશ્રિત લોકકથાઓના સંમિશ્રણદ્વારા રાચક બનાવેલા છે : જેમાં કથાના રસદારા અને ભક્તિના આકાશનીયે બ્રહ્મ બ્રહ્માંડનું જ્ઞાન આપવાની નેમ હોય છે : ખાસ કરીને એમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ (સર્ગ), પ્રલય (પ્રતિસર્ગ) રાજવંશાવલી મન્વતરો (એક મન્વન્તર કાળ એટલે સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ-એ ચાર યુગની એક ચોક્કડી એવી ૭૧ ચોક્કડી જેટલો કાળ) અને રાજર્ષિ, ધર્મર્ષિ આદિના ચરિત્રો તથા અવતારકથાનો દરેક વિભાગમાં સમાવેશ થયેલો હોય છે : નીચેના પાંચ સક્ષણ પુરાણમાં ગૂંથવામાં આવે ॥ “સર્વથ પ્રતિસર્ગથ વંશો મન્વન્તરણિ ચ વશાનુચરિત ચૌત પુરાણં પ્મલક્ષણમ્ ।”

કવિ-વાણીના વિસ્તાર-આ પુરાણ કથાઓના પ્રસંગોનો આધાર મગધથી કવિઓની વાણી નિસ્તાર પામી શકી છે. જો આર્ષા-વર્તમાં રામ અને કૃષ્ણ જેવા આર્ષ પુરુષો થવા પામ્યા ન હોત તો કવિઓને પીજો કોઈ એટલો સુન્દર વિષય વર્ણવવાને નહોતો. ભાગવત ને રામકથા-અઠાર યુગલોમાં મુખ્ય અને ‘મહાપુરાણ’ કહેવાતું ભાગવત; અને આદિકવિનું સ્ત્રોતું રામાયણુ-એ એ વીર-કથાઓ આર્ષ પ્રજ્ઞના હૃદયમાં આજે પણ ધર કરીને રહેલી છે

૧-૧૧ પલ્લવુ—(સ. વલ્લ, વલન) કંઠકુ, પૂરું થવા આવે તે વખતે ઉપસંહારમાં છેલ્લી દૂંકનું છેલ્લું ચરણ ઉલટાવી [આથી જ કેટલાક કવિઓ પલ્લવુને જાણે 'હિયવો' શબ્દ મૂકે છે], 'વલ્લવુ' કથામાં આવે છે, જહુ વાળી લેવામાં-સમેટી લેવામાં આવે તે 'વલ્લવુ'. કેટલાંક વલ્લવુમાં નવું કંઠકુ શા વિષયનું આપવાનું તેનો પણ નિદેશ કરેલો હોય છે; એટલે કે તે સર્ગ અથવા કંઠવાની 'અવસાનિકા' અથવા 'ઉત્થાનિકા'ની ગરજ સારે છે.

કંઠકુ. ૨ જુ.

૨-૧ રામાયણ (સ. રામસ્ય જલન - ચરિત્ર અધિકરણ હતો પ્રમ) રામચરિત્ર. શતકોટિ રામાયણ-લીલા-રામકથાનાં જે નવાં નવાં વર્ણનો ઉત્પન્ન થયાં અને પુસ્તકોમાં આપેલાં છે તેમાં વર્ણવેલી લીલા, એકલા સંસ્કૃતમાં જ ૮૬ રામાયણો આજે હયાતીમાં છે; સરખાવો ગિરધર, 'શતકોટિ રામાયણ કરી, વાલ્મિકિ મુનિએ સાર.' જે શતકોટિ અને રામાયણ-લીલા એમ બે શબ્દો લઈએ તો શતકોટિ-સો પ્રકારની-સો જાતની રામાયણલીલા એમ અર્થ થાય. જુધકાંડ- 'રામાયણ' મહાકાવ્યના સાત ભાગ ક્યાં છે તે દરેકને 'કાંડ' કહે છે. 'કાંડ' એટલે જસલું ઢાળખું-પેશખંડો (પત), તે સાત છે : ખાલકાંડ, અયોધ્યાકાંડ, અરણ્યકાંડ, કિષ્કિંધાકાંડ, સુંદરકાંડ, સુક્રકાંડ અને ઉત્તરકાંડ. મં'પ્રેષે (સં. લલિત) દૂંકમાં. રજ્જુજન (રણવજ) રજુ એ જ વજ; અથવા રજ્જુથી મસ જુગતે-(મં. યુગવા) યુગત રીતે, ખટતી રીતે.

૨-૨ આ દૂંકથી દૂંકે ૬ સુધીમાં, પહેલા 'કાંડ'માં આવી મચેલી રામલીલાનો, સાર આપ્યો છે. માતૃપિતા-સ્વરૂપ અને કંઠકી આ દૂંકમાં 'અયોધ્યાકાંડ', ત્રીજામાં 'અરણ્યકાંડ', ચોથીમાં 'કિષ્કિંધા' અને પાંચમીમાં 'સુંદરકાંડ' એમ દરેક કાંડનું સ્થાન

૧૮૬ : રેણુચરિત્ર — ટીકા

ખડુ જ દ્રુત સખ્દોમાં કવિએ કયું છે. છઠ્ઠી દ્રુતથી કવિ પ્રવૃત્ત
કાવ્યનો વિષય હોયમાં લે છે.

૨-૪ પદ્ય-સો કરોડ વાનર સૈન્યની સંખ્યા અરાધ પદ્યની
હતી; તેની મળના માટે જુવો કડવું ૧૪. 'વિમારયુ'-(વિન્મય)
વિચારે કયો; અહીં ધાતુનો મૂલ્ય અર્થ સચવાઈ રહ્યો છે. સુગ્રીવ-
કિષ્કિંધાનો રાજા, વાલીનો ભાઈ. વાલીએ એતું રાજ્ય અને સ્ત્રી
તારાને લઈ લીધા હતાં; એટલે એ રામને મળ્યો. રામે વાલીને મારી
તારા અને રાજ્ય અપાવ્યાં. એટલે સીતાની પ્રાપ્તિ માટે રામ સાથે
પોતાના સૈન્ય સહિત એ આવ્યો અને રાવણ સાથે યુદ્ધ કર્યું. સુગ્રીવે
મિત્ર તરીકે રામને સીતા મેળવવામાં સારી મદદ કરી હતી.

૨-૫ સમુદ્રપાળ-(સ. પચા-પ્રા. પચ્છા) પાળ, પાળ.
અંગદ-વાલીનો પુત્ર, બૃહસ્પતિનો અવનાર, હનુમાન સાથે દક્ષિણમાં
સીતાની શોધ કરવા એ ગયો હતો. રામના તરફથી રાવણ કને એ
વિદિ લઈ ગયો હતો, અને તે વખતે રાવણ-સભામાં ખડુ પરાક્રમ
ખતાવ્યું હતું. એ ખડાદુર સેનાપતિ હતો. વિષ્ટિ-(સં. વિષ જલુ,
ધાતુ ઉપરથી) સલાહનું કહેણ; કવિ શામળ ભટે અંગદવિષ્ટિતું
સુન્દર કાવ્ય રચ્યું છે. મળવાની વાત ના બાધી-બાઝી-સિદ્ધ
થઈ કોઈ સાથે મેળ પડ્યો નહિ; સરખાવો ભાલણ 'કાદમરી'
પૂર્વભાગ પૃ. ૧૫૨ 'બાઝી નહિ કો સાથિ.' સીતા મળવાની વાત
સ્વીકારાઈ નહીં, વિરોધ-વારતા-વિરોધની, વેરની વાત

૨-૭ રણરથભ્રમ-મૂપ; જે ચાંકલે બલિને બાધવામાં આવે છે
તે. સરખાવો, વીરજીત 'સુરેખાદરણ' કડવું ૧૭-૨ (૨. સં
૧૭૨૫): "હારકાને ગોવાદરે તાર્હા, રણરથ ભ્રમ રોપાય" અહીંથી
રણનું પણ તરીકિતું રૂપક રસ થાય છે. આખા કાવ્યનું નામ આ
રૂપકશ્રેણી ઉપરથી જ કવિએ પાડ્યું છે. કવિ વનિયાદીત 'રણમંગ'
નામના અત્યાર સુધી અપ્રસિદ્ધ કાવ્યની સં. ૧૭૪૦માં લખેલી પ્રત
મળી આવી છે. તેનું નામ પ્રેમાનન્દે બ્યારે સં. ૧૭૪૧માં આ કાવ્ય

રચ્યુ ત્યારે, વખતે, તેમના સાંભળવામાં આવ્યું હોય એમ સંભવિત છે. સંસ્કૃત-‘વેણીસંહાર’ નાટકમાં ‘રણુચર’ કહ્યો છે; અને તેનું આખું રૂપક પહેલા અંકના ૨૫મા શ્લોકમાં જતાવ્યું છે. (જુવો ‘પ્રસ્તાવના.’) વળી જુવો ‘ગીતગોવિંદ’ ૩ ક. ૬. ધ્રુવનું ભાષાંતર : “રણુચરો રાવણનાં ચિર કાપી, તરુણ દિક્ષાવો બળિ આપી, જય કેશવ રાધવરૂપ, જય જમદીય હરે !”

યજ્ઞમાં જેમ યજ્ઞસ્તંભ રાપાય છે, વેદિ રચાય છે, આચાર્ય નીમાય છે, યજ્ઞમાન દીક્ષા લે છે, ઉપહાર-બેટ અને હોમવાની સામગ્રી સંબંધીઓ તરફથી આવે છે, સરવા વડે ઘી હોમાય છે, કંદમૂળની આહુતિઓ અપાય છે, પરુ-મદિષ અને અજ્ઞનાં બલિદાન દેવાય છે, મનુષ્યહોમ થાય છે, યજ્ઞકુંડમાં અગ્નિ રથપાય છે, તેની જ્વાલાઓ જળે છે, અને પવનથી તે અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે, શ્રીફળથી પૂર્ણાહુતિ થાય છે અને છેવટે કામના પરિપૂર્ણ થાય છે : તેમ અંહી, રણુચરમાં રણુસ્તંભ તે યજ્ઞસ્તંભ, રણુમૂર્તિ તે વેદિ, રામ તે આચાર્ય, વિભીષણ તે દીક્ષિત યજ્ઞમાન, હનુમાન તે ઉપહાર લાવનાર સંબંધી, બાણુ તે સરવા, રાક્ષસપરિવાર તે ઘી, મંત્રી તે કંદમૂળ, રાવણપુત્રો તે તક્ષગવ, કુંભકરણ્ય ને અતિક્રાય તે મદિષ અને અજ્ઞ, ધંદનિત તે હોમવાનો પુરુષ, ક્રોધ તે અગ્નિ, બધું બાળી નાખતી જ્વાળા તે જનકી, અને મદઃ કરનાર પવન તે લક્ષ્મણ, રાવણનાં સ્થ શીશ તે શ્રીફળ, અને યજ્ઞના રણરૂપ છેવટની પૂર્ણ થવાની કામના તે દેવનું કાર્ય-મૂર્તિ ઉપરનો પાપનો ભાર ઓઠા કરવાના રામના અવતારનો હેતુ-એમ રૂપકપરંપરા અંહી કવિએ ગોઠવી છે.

નિધિત્રક—(સં. તટ) સમુદ્રનો કાંઠો. ગુજરાતીમાં કેટલાક શબ્દોમાં ‘ત’ સાથે ‘રૂ’ ઉમેરી બોલાય છે; આ ‘ર’ પ્રક્ષિપ્ત છે : જેમકે ત્રાડે, ત્રક, દ્રોડવું, ત્રુકયા ધરાપ, સરાણુ, કરોડ વગેરે. આચાર્ય-રજ—(સ. ભાષ્ય ઉચ્ચથી અર્વાચીન તદ્ભવ : ‘ય’ નો ‘જ’)

અરખાલો, અખામૃત ‘હરણુ’ : “સૌનાં મેરો ફૂલી અર્ધાં, ગુરૂ અચાર્યરજ

કાણા થયા ” : ગુરુઅંગ.) ગુરુ

૨-૮ દીક્ષા—મત માટે નિયમ ગ્રહણ કરવા તે. સરુવે હોમ્યા (સઃ છુવઃ) લાકડાની કડછી જેવું, જેનાથી ઘી હોમાય છે તે. હૃતદ્રવ્ય-હોમવાની વસ્તુઓ. ઉપહાર-ઉપહાર; બલિપુષ્પ : જુવો કડવું ૧૬-૧૪. સેટ, ‘માનતા’ના’ અર્થમાં; જુવો, લાલચુકત ‘કાદમરી’ પૃ. ૨૦ : ‘નરમાંસ ઉપહાર.’

૨-૧૦ મહિષ—(સં. મહિષ) પાડો. ‘ય’નો ‘ખ’ થયો છે. પશુહોમનો ધ્વનિ આ લીટીમાં છે. અન્ય-અકરો.

૨-૧૧ બત્રીસ લક્ષણો—પુરુષનાં બત્રીસ લક્ષણ કહેવાય છે; તે બધાં પશુઓના ખાસ ગુણ ઉપરથી નક્કી કરાયાં છે : જુવો નર્મ-કવિતા “અકકેકો સિંહ બગ તણે કુકડાના તો ચાર; તણ વળી ગદાનાં કલાં, પાંચ કાગનાં ધાર. પુરુષ મોર કુતરા તણા પશુચર લેતાં થાય; પૂરાં બત્રીસ લક્ષણો, જેથી જન ચાલાય.” શ્રીકૃષ્ણ-નાસ્તિકા, પુરણાહુતિ-યરા પૂરો થતી વખતે આપવામાં આવતું ઉવટનું મોહું બલિદાન. જગ- (યજ્ઞ) હોમ. અહીં ‘સ’માંથી એક બ્યંજન ભોપ થઈ ‘ગ’ નો પૂર્વસ્વર ‘બ’ દીર્ઘ થયો છે; અને ‘ય’ નો ‘જ’ થયો છે.

કડવું ૩ જુ

૩-૧ કોષે શરીર રહ્યાં છે તપી—કોષથી રતાપીળા થઈ ગયા છે, મોં ઉપર લોહી તરી આવ્યું છે. સેનાપતિ-સરનાર, નીલ-અગ્નિનો પુત્ર; રામને સદાય કરનાર પાંચ વાનસ્નાયકોમાંનો એક.

૩-૨ વિનાતિ—(વિન્નમ ઉપરથી)-પ્રજ્વાલ : વિનંતિ સં. વિજ્ઞાપિત્રા. વિજ્ઞાપિત ઉપરથી થયું છે. નલ સ્થપતિ વિશ્વકર્માનો અવતાર; એણે સાગર ઉપર સેતુ બાંધ્યો હતો; વાનસ્નાયકોમાં એ પૃથ્વીપતિ હતો.

૩-૩ શ્રીરંગ-(સ યોઃ+જંગમ્) લક્ષ્મીના અંમરૂપ વિષ્ણુ-અહીં રામ. મરુતદા-સાંકળે—(મર્યાદાનુસાર) હૃદ, માત્રા, આમન્યા એ બે સાંકળ (કર્મધારક). કપિકુંજર-કપિઓમાં શ્રેષ્ઠ; અહીં ‘કુંજર’ શબ્દ શ્રેષ્ઠતા બતાવવા વપરાયો છે. સરખાવો— “ સ્યુ. સત્તરપદે વ્યાઘ્ર પુગવશ્વમરુંજરા. | સિંહસાદૃલનાગવાઃ પુષ્તિ યેષ્ટાર્થગોચરાઃ || ” લોહસાંકળે...બળે—જેમ લોખંડની સાંકળથી બંધાયેલા હાથી (માતંગ) મહામહેનતે (બળે) કનજમાં રહે, તેમ હે રામ ! તમારી આચાર્યી હસ્તમાં પૂરાયેલા શ્રેષ્ઠ વાનરા મહામહેનતે બંધાઈ રહ્યા છે. અસંકાર પૂરોપમા.

૩-૪ છૂટયા—(સ. વ્યુ ઉપરથી છૂટવું, છોડવું શબ્દો અપા છે; પરંતુ વહુટું શબ્દ વિચિત્ર ઉપરથી અપા છે)—છૂટેલા, ભાંગે—(સ મજ્જ્ ભાગવું)—ભાગે છૂટયા...લેણે તેમ-અસંકાર ઉપમા.

૩-૫ પ્રતિબોધ—વિનતી; દૂર પ થી ૭ મુધી કવિએ રામ-ધતુબળા ટકારની અસર વર્ણવી છે અસંકાર અતિશયોક્તિ. ‘ધૂળ્યો’-ને બદલે બીજો પાઠ ‘ ‘ ઉધકકયો ’ ’ છે-ગીજ્યો, ખળમળ્યો જેમ અર્થ થાય. પ્રેમાનંદ મામેરામા આ શબ્દ વાપરે છે—“ ઉધકડી ગીડીયો વેગે વૈકુંઠપતિ ”

૩-૬ ઝિગજ્ઝ—અકેડી દિશા ઊંચાઈ રાખનાર હાથી; ચાર દિશા અને ચારે ખૂણાના મળી આઠ છે. દિક્ષાળી—ચાર દિશા, ચાર ખૂણા, આકાશ અને પાતાળ મળી પંચ દિશાઓ થઈ તેના અધિષ્ઠાતા દેવ સાતે પાતાળ-અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ રસાતલ, મહાતલ અને પાતાલ. ડાહ્યા...પાતાળ—આ વર્ણન સૌ કવિઓને મન સામાન્ય છે; કંઈ મેટો પ્રસંગ કડાકો, યુદ્ધ કે એવું વર્ણવવું હોય ત્યારે આ જ શબ્દો એકસાથે વાપરવામાં આવે છે. સિંઘા-રાન—(સિંહાસન) સિંહના અગવાળા આકારનું આસન (મધ્યમપદ-લોપી) ધળ...પતન—રાજ્યને માટે આ અશુભ ચિહ્ન છે સરખાવો ઓખાહરજુમાં જ્યાં બાણાસુરની ‘ ધળ ભાગી પડી રે, તે તો આફડી

અકરમાત. કડવું ૨૩-૧૧ અક્ષપાત-(ગર્ભપાત) અર્થ ગળી ગયા.

૩-૭ માનશુકન-(સં. શકુન) અપશુકન; અપમાનસૂચક શુકન; પૂર્વપક્ષો લોપ છે; જેમ 'ખંડિતા' 'માનખંડિતા' માટે વપરાય છે તેમ.

૪-૮ પ્લવંગ-(પ્લવેન ગચ્છતિ અસૌ) કૂદકાથી ગળ્ય છે તે-વાનર; ખીન્ને પાઠ 'પન્નગ' છે. (પન્નમ્ અધોમુલં ગચ્છતિ સઃ) નીચે મોઝે જનાર સર્પ, શેયાવનાર હોવાથી અંદી લક્ષમણ. ઉત્પત્ત્યા-(ઉદ્ભવ્ય કૃત્વું) કૂદા બિછળી પડ્યા. હુકદી-હોંકારા કરીને. ચોહોપાસે-(સં. ચતુર્+પાશં બાણુ પ્રા. ચટ્વણ) ચારે બાજુથી. ઘેરો-(મદ્ અક્ષવું ઉપરથી) વીંટી વળો. લંકાગામ-લંકા આખો ખેટ છે એમ ઉલ્લેખ અંદી થતો નથી. 'લંકા નગરી' તું રાજ્ય એમ સામાન્ય રીતે બોલાય છે. પહેલાંના વખતમાં coty kingdom-ની પદ્ધતિ હતી; નગરને ફરતો કોટ રહેતો તેનું અંદી સૂચન છે.

૩-૯ પોળ-(સ. પ્રોલી જૂની ગુજરાતીમાં. 'પોલિ' વપરાયો છે. અનાદિ તતો લોપ થયો છે). લંકામાં પેસવાના મુખ્ય દરવાજા કોટ-(સં. કોટ) ફરતી દીવાલ હાંગરે-(ફા. ફંગુર) મડના ઉપલા ભાગ ઉપર ગોળ, અપદું અને ઉપરથી અણીવાળું જે અચૂતર હોય તે. સરખાવો-મુદામાચરિત્ર, 'મણિમાલેક જડયાં હાંગરે.' ઝાકી-જોસ બેર તૂટી પડી (શૂદ્ધવું ઉપરથી). ચોટી-(સં. ચતુર્ક; પ્રા. ચટ્વક) ચોપાસ ખુલ્લી જગામાં બેસાડેલા પહેરગીરો.

૩-૧૦ કોટાનકોટ (સં. કોટિ+અનુ+કોટિ) કરોડો, અસંખ્ય. કૂદે-(સં. કુદ્ કૃત્વું); ગુજરાતીમાં કુદ્ નો રૂ લોપાવાથી પૂર્વસ્વર ઉ દીર્ઘ થયો છે; તેથી જ રીતે મુદ્-નું મૂકવું થાય છે. પછાડે પૂંછ વગડે ગાલ-અંદી સ્વભાવોક્તિ છે; વાનરોનો દીખળો અને ઉઠાબળો સ્વભાવ અંદી ખનિત થયો છે; સરખાવો મુદામાચરિત્ર, 'પાડે તાળી વગડે ગાલ.'

૩-૧૧ ત્રાડિ-(ત્રાસન્નાડ, ત્રાસથી રાડ પાડે) અંદી તદ્-તદ્

‘માતૃ’ એ ધાતુ છે. ત્રાહી ‘પાડે’-(સં. ત્રુદ્-તોડવું) અંદી મૂલ
‘અકર્મક ધાતુ ગુજરાતીમાં સકર્મક થયો છે. છઠ્ઠા’-(પ્રા. સજ્જિઓ,
સં. સજ્જ-પુરસ્કૃતમ્)-ધરનો આગળ પડતો મૂલતો ભાગ. ઝરુખા—
(દા. દરીચહ) બારીનો મૂલતો ભાગ. નાખે-નિન્નઅસ-ફેંકવું ઉપરથી)
ફેંકે. તરુવર-(તરુનર) ઝાડ. શ્રેષ્ઠાર્થસૂચક ‘વર’ શબ્દ માટે સર-
ખાવો ‘સરવર’.

૩-૧૨ બૂબાણ—(સં. બૂ બોલવું; બૂબાટ, બૂબાટો, બૂબે
પંથુ આ ધાતુ ઉપરથી બન્યા છે) બૂબરાણ. પ્રહરેત-રાવણનો
મુખ્ય મંત્રી.

૩-૧૩ અંદી રાવણને સિંહ સાથે અને રામસેનાને શિયાળ
સાથે સરખાવી, કવિએ પ્રધાનકને વાનરોનો તુલ્યકાર કરાવ્યો છે.
અલંકાર ઉપમા. સિંહના ઘર પર-કુટુમ્બ ઉપર.

૩-૧૬ ધાણ—(સં. ધાતન, હન હણવું ઉપરથી; પ્રા. ધાયળ)
-નાશ કરું, છૂટી નાખું. નીસાણ—(સ. નિસ્વન અવાજ કરવો)
કોકો, નોખત. ‘નિશાન’ અને ‘નિશાની’(દારસી)થી આ શબ્દ
નોખો છે. દશકંધર-દશ ડોક-મરન છે જેને એવો (બહુવીહિ).
રાવણને દસ માથા હતાં એમ પુરાણકાળની કલ્પના વાસ્તવીકિ
રામાયણમાં એકેકે ડોકણે એવો ઉલ્લેખ નથી. જેમ સિંહને તેની
માળને લીધે ‘પંચાનન’ કહે છે તેમ રાવણને બે સિંહના જેટલો
બળવાન કહેવાને માટે ‘દશાનન’ કહ્યો હોય એમ વધુ સંભવે છે.

કંઠકુ ૪ થુ

આ કંઠકુ ‘સામેરીની દેશી’માં રચાયું છે બીજામાં ‘રાગ’ મુખ્ય
હોય છે.

૪-૧ ટોપ—માથે પહેલાવું પોલાવું બખતર; સરખાવો
ઓખાહરણ. ‘એને ટોપ કવચ બખતર, તમારે અંગે પીતાંમર.’

૪-૩ મુભટ—હાવૈયા. મજરો-(કા. મુજરો.). પ્રથામ; પગે લાગવું, સરખાવો દલપતરામ : ‘ મજરો લઈ મજ રોગ લે દરી. ’ રાણીજીયા (પછી તત્પુરુષ) રાજકુમારો.

૪-૪ અથવાર—(સ. અથવાર)-ધોડે બેસનાર.

વારણીપાન—મદિરાપાન. મોળીયાં-(સં. મુકટ-પ્રા. મુલક, મુલક-મોળ) માથે બાધવાનું વસ્ત્ર; સરખાવો, ‘ એનું મોળીયું કસુંબા ભાતનું, વહાલો પહેરે પીનાંબર ચીર. ’ લીને-(સ. અભ્યજન, અમિત્તઅઙ્ગ બીજવું ઉપરથી) ચક્ર-ચક્ર; તેજ મારવું. વાન-(મં. વર્ગ) શરીર; સરખાવો ‘ સોળે સાન. વીસે વાન. ’

૪-૬ અવનવાં-(સં. અભિવકં; પ્રા. અધિનવટં અન્હનવટ) નવાં; બીજો પાઠ ‘ નવધરા ’ (તાલ ઘટ-ઘડવું)-નવાં ધડેલાં; ‘ નવધડ ’ શબ્દ પણ વપરાયેલાં છે.

૪ ૭ દુગદુગી—એક જાનનું ગણાનું ધરેલું; સરખાવો પ્રેમાનંદ-દશમ-“ ચૌદ રત્નમાળા મધ્યે એક દુગદુગી, ‘ મધ્યે મોતી લળકે ગોપીનાથ રે. ’ વીંટી-(સં. વેષ્ટ વીંટવું ઉપરથી) આંગળીને વીંટનારું ધરેલું. કલાય (કાસી)-અંગરખું. સરખાવો ચંદ્રદાસ આખ્યાન ક. ૧૫-૧૬ “ એવે એક કલાયની કસે, કાગળ બંધન દીકો. ” ઉપરણી—(સં. પ્રાવરણક પ્રા. વાવરણક-વાટવરણક, ઉપરણું બ્યત્તય યવાથી,) વધારાનું ઓઢવાનું વસ્ત્ર જરકેશી—(કા. જર સોનું; અરખી વસ્ત્ર સોના-રૂપાના તાર)-જરીયાનના.

૪-૬-૧૦ આ કડીમાં હથિયારનાં નામ ગણાવ્યાં છે. આયુધ છત્રીસ ગણાય છે; તેનાં નામ માટે જુવો આગળ ટીકા. કડવું ૧૭-૮. લીંડમાળ-ગોદ્રથ. સરખાવો દશમ કડવું ૧૭ : “ જેમ ટાલો ફેરવે લીંડમાળ, તેમ કસે ફેલીયું બાળ. ”

૪-૧૧-પાખર (હેમ દેશી. પક્ષરા; સં. પક્ષર) હાથી કે ઘોડાનું બખ્તર. ટાટર-ધણું કરીને બોચી વગેરે ઢંકાવ એવો ધાતુનો ટોપ (પ્રાચીન શબ્દ) જીવઅંગ-રખી-(સં. રક્ષક પ્રા. રક્ષક

ઉપરથી) બખ્તર. સરખાવો 'પરખું.'

૪-૧૨ કર રાંધુટ-(સમસ્તુટ પોલાણ, બખોલ) કાચનો સંપુટ. કૂદડી-ગોળ ગોળ ફરતું. શોંઠ-કુચલ. હોશિયાર; સરખાવો 'રણ્યોંઠ' ઉપરથી 'રણ્યોંઠ' થયું છે તે; બીજો પાક 'ધીર,' ધૈર્યવાન.

૪-૧૬ રિંદ-અક્ષવાણ; અમંગલ વસ્તુ; ન્યોતિપદાન્ત્ર પ્રમાણે એક અવળેગ; જુવો આગળ કડવું ૨૫, કડી ૨૦. ન્યાં અષ્ટ અવળેગ ગણાય છે.

૪-૧૭ બરીસા-દાંત : સરખાવો કહેવત 'બરીસીએ ચડવું'.

૪-૧૯-૨૦ ભૂર-(સ. મૂર) અત્યંત. આ દૂંડોથી વાંચનારને કમકમાટી લેપજો છે અને જુલુપ્સા ચાલે છે; તેથી બીભત્સ રસનું વર્ણન થયું છે. જીભ સળકે સરખ સરખી-જીભનું સળકવું સાપના શરીરના અથવા તેની જીભના સળકવા સાથે સરખાવાયું છે; તેથી અલંકાર ઉપમા.

૪-૨૧ સરાણ-(સ. ગાળ; પ્રા. સાળ છાળ 'ર' વચમાં આવી ગયો છે.)-ધાર ઉનારવાનું પેકું.

૪-૨૩ કટક-સેન્ય; સરખાવો ઓખાદરચૂ. 'કામનીએ ન્યારે કટક દીકું. ત્યારે ચર્ધ એ નિરાશ'. તતખર-(સં, તત્પર) તૈયાર; આ તદ્દભવમા ખર્જનો ત્રીજો અક્ષર બ થયો છે.

કડવું ૫ મું

આ કડવાની 'દેશીનું' નામ છે 'મેવાડાની દેશી'. 'દેશી' સંબંધી લાંબી નોંધ માટે જુવો : કડવું ૨૬, કડી ૨૨.

રાવણમેનાના નાયકોનાં નામ : દેવાતક, નરાંતક, શુક, સારણ, પ્રહસ્ત, મહોદર. બ્રહ્મકંપન, મણિબદ્ધ, સર્વદમન, યમદોષ, વિદ્યાદાસ, વિદુ-માધી, પૂપાક્ષ, વાકાક્ષ, કુંભ, નિકુંભ, અતિશય, કંપન,

અતિકંપન, મકરાક્ષ, મહાપાચ, મુપાચ, મકરોત્તુ, ચંદ્રોત્તુ, મુલોચન,
અતિખલ, મહાખલ, વજ્રનાભ, મુનાભ, મુદ્ધન, ઈદ્રજિત.

આ કડવા સાથે સરખાવે રામસેનાનું કડવું ૧૪ મું.

૫-૪ શુક અને સારણુ એમ બે મંત્રી: જુવેા ક. ૧૫ દૂંક.
૧૬ અને ૪૯. 'પ્રાચીનકાવ્ય'માં 'શુકસારણુ' એમ એક વચનમાં
જ વાપરેલું છે તે જરાજર નથી.

૫-૭ નવકુલ નાગ-અનંત, વાસુકી, શેષ, પદ્મનાભ, કંબલ,
શંખમાલ, ધૃતરાષ્ટ્ર, તક્ષક અને કાલીય એમ નવ.

૫-૧૧ અપહરણ-(સં. અપહરણ: પ્રા. અપહરણ) જળમાંથી
ઉત્પન્ન થયેલી જાત. અહીં ઉચ્ચારસામના નિયમથી 'સ્' નો 'હ' થયો છે.

૫-૨૧ પાદવી-(પ્ર. પદ્મ: રામવાદી; દેવ્ય પદ્મો મુખ્ય ઉપરથી)
- યુવરાજ.

કડવું ૬

આ કડવાના પદ્યમંથનનું નામ 'રામગ્રી' ('સામગ્રી' અશુદ્ધ
છે)ની દેશી છે

અહીં આપેલું અશ્વર્ણન વિસ્તારી અને રસમયું છે. વર્ણન-
વિસ્તાર ઘોડાના રમ (વર્ણ) ઉપરથી, દેશ ઉપરથી, વેગ ઉપરથી અને
ખીજા ખાસ ગુણ ઉપરથી કરેલો છે. પ્રેમાનંદકૃત અભિમન્યુ આખ્યા-
નમાં ૩૬મા કડવામાં આવું કંઈક વર્ણન છે. (કડી ૯-૧૦-૧૧).

૬-૧ આ કડીમાં રહેલું સરળ વર્ણનું સ્વમાધુર્ય, નોંધપાત્ર છે.
'નગાખ્યાન'માં હંસ જ્યાં દમયંતીનું વર્ણન કરે છે કે 'ભૂપ, મેં
દીડી ગર્વગેહેલડી, સખી બે મધ્ય જિભી અલભેલડી: કદળીસ્થંભ જુગલ
સાહેલડી, વચ્ચે વૈદર્ભી કનકની વેલડી' -તેનું એ રમરેણુ કરાવે છે.

વગેહેલો-(સં. ગૃહીત, પ્રા. ગદિયલો, ઘડલો.) અભિમાનથી

ઉન્મત્ત મસાહણી—(સ મદ્ય+સાધન(ધોડો)+હક, પ્રા મદ્યસાદનિમ્ન સરખાવે. સાણી' કે 'સાની'—અ ક્યુલ—હાથીધોડાના સૈન્યને ઉપરીઅધિકારી—વાહનપતિ કર્મણ્યમત્રી કૃત સીતાહરણમાં 'મસા હણી પૂતાર બોલાવુ,' દ્રુ ૨૪૭ તથા 'મસાહણી પાંડવ બોલાવા' દ્રુ ૨૫૬માં એ શબ્દ વપરાયો છે. વળિયો પણ વાપરે છે, 'મસાંણી તેડાવીયો' (કડવુ ૧૦)

૬-૨ વાજિન—(સ વાજિન—બળવાળો)—ધોડો (બલુવચન) તોખાર—[શરણી તવારીખમાં જેને 'તુખારીસ્તાન' કહે છે તેનું અસલ નામ તુખાર ■ ત્યા બારે માસ દિન પડે છે તેથી તે તુખાર સ્થાન કહેવાતું તે તરફનો ધોડો તુલસાર કહેવાય છે] ધોડો સરખાવે રાણકહેવીનો સોરઠો 'તરવરીયા તોખાર, હૈયુ ન શટધુ હસતા'

૬-૫ હુ સહરણની જાત—કેટલાક હસમતિના હતા, કેટલાક હરણના જેવી શણ બરનાર હતા અડાણા (અનહી; શા દાનહ ડાબો) ઉન્મત્ત અખનખ—(અરેબીક અલફ) ડાબરચિતરા

૬-૬ કલકી (સ કલ્કિ)—લીવો ધોડો દસમા અવતારનું ચિહ્ન પણ એ એવો ધોડો જ છે) કુમેદ—(કા) લાલ રંગના આલ—ઉડણુ આલ મુખી હડનારા પખાળા—મણે પાંખો હોય એવા ખગને પખાડે ખેડ—પક્ષીને પણ મણે જીડવાની શક્તિમાં એનાથી પાછા પડવું પડે ને ખેડ (યાક) થાય એવા—અતિશયોક્તિ

૬-૭-૮ વૈતાળા—ભૂતની જાતના વાયુસ્વરૂપ વિજળીયા—વીજળીના ઝંકારાની જેવી ગતિ છે તેવી ગતિવાળા પન્નગા—સાપના જેવી ત્વરિત અને વાળીચૂકી ગતિવાળા પિરોજા—(કા) આસમાની રંગના આપ્પુઆ—આજુ તરફના

૬-૧૧ કેમગીલ કા—સિદ્ધની કેડ જેવી નાજુક હોય છે તેવી કેડવાળા ચિત્રવકા—ચિત્તાના જેવા વાંકા, વળી કમાન કહે તેવા હુણુપે દે ફાળ—અલકાર ઉપમા પે—(સ વાર્દ ઉપરથી ગૂ ગૂ માં વાહિ, વાહ વહ વે—એમ યથુ છે) ના કર્તા, ની જેમ સર

ખામણી કરવી હોય ત્યારે આ પદ વપરાય છે: જુવે! કડવું ૨૦, કડી ૩૯.

૬-૧૨ કેશિ—(સં. કેશિન્-કેશવાળો) કેશાવલિ—કેશવાળી-વાળો અથ્થ કરમને પાર-ધણા 'મુંદર. આ વાક્યમાં 'ભાગ્યના અંતિમ રૂળ જેવો'—એવો અર્થ પ્રચલિત છે. કંબૂઝા-કમ્બોઝ પ્રાંતના.

૬-૧૩ કુંગરીયા—પહાડ ઉપરના; ખરખચડી જમીન ઉપર પણ પગ ફેરવીને દોડનાર.

૬-૧૬ ઉચ્ચિત્રવાની જાતના (સં. ઉચ્ચૈઃચિત્ર-ઈન્દ્રનો ઘોડો) આ જાતના અથ્થના કાન જિંથા હોય છે.

૬-૧૮ મોહોરડે—ઘોડાને લગામ ઉપરાંત કાબૂમાં રાખવાને તેના મેંમાં જે નાખવામાં આવે છે તે. મખીયારડામાં-માંખીઓ જોડે નહિ માટે ઘોડાને પહેરાવવામાં આવે છે તે.

૬-૨૦ તિમિર તેજે જાય-અલંકાર અતિશયોક્તિ-નંગના તેજથી અંધારું જણું રહેતું, જન-(શ.) પક્ષાણુ; સરખાવે! મુકપરાયણ માયકવાડ સરકારતું રાજસૂત્ર 'જન ધર જન તપ્ત.' (જન એ જ એમનું ધર અને એમની રાજમાલી).

કડવું ૭ સું

આ કડવામાં રાવજીનો વૈભવ પરોક્ષપણે વર્ણવેલો છે. રાવજીને બેટ તરીકે અથવા ખંડણીમાં જે જે 'હમ, હસ્તિ, વાહન' મળ્યાં છે તેમથી પોતાના નામકોને તે વહેંચી આપે છે. આ તથા ૧૪ મા કડવાનો પદમધ્ય 'મેધમદ્ધારની દેશી' એક જ છે; મામેરામાં "વડ-સામુ ધણું ભારે માણસ. વળતી બોલ્યાં વચન-વહુજી!"નો દાળ આવેલો જ છે. પ્રેમાનંદને આ ગ્રમકદાર તથા ગતિવંત દાળ ધણો પ્રિય હોય એમ લાગે છે.

૭-૩-૪ અકાળ—મૃત્યુ—(સપ્તમીતત્પુરુષ; અથવા બદ્ધવીરિ)
મૃત્યુનો કાળ આવ્યા વગર અકસ્માત મરવું તે. અયુત દસ હજાર.

૭-૫ અંત્રગતની વાત—(સં. અન્તર્ગત) મનમાં ચિંત-
વેલી વાત.

૭-૬ ગેહ—(સં. ગૃહ) ઘેર.

૭-૧૦ જોતામાં છંપાય—જોતજોતામાં અંપલાવે, ફેદી પડે
તેવા અપલ, ‘ તુરગ ’: બીજો પાક : જળમાં જોતા વાય—જળમાં
પણ જોમની દૃષ્ટિ પડે અને તેમાં છંપાયેલાં શત્રુ પણ પકડી શકે.

૭-૧૧ થી ૧૩ સુધી ચોરાશા કાદિનો સરવાળો થાય છે; તે ૪૨
કાદિ મંત્રીને વહેંચી આપતાં એમને દરેકને ભાગે બળખે આવે છે.

૭-૧૪ દીવીદાર—મથાલથી

૭-૧૬ સસે દ્વીપ—પુરાણ પ્રમાણે પૃથ્વી સાત ભાગમાં વહેંચા-
યેલી છે. તેમાં દરેક ભાગ ‘ દ્વીપ ’ કહેવાય છે—જંબુ (ભારતખંડ),
પ્લક્ષ શાલ્મલિ, કુશ, કૌચ, શાકલ અને પુષ્કર.

૭-૨૦ પ્રાગજ્યોતિષ—શાકલ દ્વીપની ઉત્તરનો પ્રદેશ, નરકા-
સુર ત્યાંનો રાજા હતો. પ્રગથ—બિહાર અને બંગાળના મગીને થતા
પ્રદેશનું જૂનું નામ. એ રાજ્યમાં જરાસંધ ચંદ્રસુપ્ત, અશોક વગેરે
મહાન રાજા થયેલા છે.

૭-૨૧ સિંગલદ્વીપ—સિલહદ્વીપ, હાલની લંકા એ એક
ઉપદ્વીપ છે. નેમાં—(શ.) લૂગડાનો કકડો—ધમ્મ.

૭-૨૨ ખાસા—(શ. ચાસતર ઉપરથી)—છંપાયેલા; સરખાવે.
‘ દિવાન—એ ખાસ’, ‘ ખાસ પાગા ’; અને સ્વપતરામની ઉંદરની
કવિતા ‘ ખાસાં કપડા કરડી ખામ ’.

૭-૨૪ મહારથી—એક હજાર થોડા સાથે એકલે હાથે લઢી
શકે એવો થોડો. અતિરથી—દસહજાર સાથે એકલે હાથે લઢનાર.

આ કડવામાં આવતા મંદોદરીના દારુણ દુઃસ્વપ્નનો શોકપ્રસંગ અને તેને અનુરૂપ યોગ્યેલા 'શોક મેવાડાની દેશી'ના લાળ માટે સરખાવો : 'ઉત્તરાસ્વપ્ન' પ્રેમાનંદકૃત અભિમન્યુઆખ્યાન કડવું ૩૧; તથા તાપીદાસકૃત અભિમન્યુઆખ્યાન કડવું ૧૨.

૮-૧ વળ્યા નીસાણે ઘાય રે—બીજા પાક પ્રમાણે નિશાન પ્રમાણે ચોદાઓ પોતાની જગાએ ગોઠવાઈ આગળ ધસતા હતાં. નીસાણુ ઉપર ઘા પડવા લાગ્યા

૮-૨ ધૂમસધૂંધળી—(સ. ધૂમ-સિદ્ધા; પ્રા. ધૂમરી) જાણે ધૂમસ પડવું હોય ને આછું આછું—અરપટ જણાવું હોય તેવી. ધૂંધળી—(સ. ધૂમબંધ).

૮-૪ સ્વપ્નની યથાર્થતા અહીં કવિએ બતાવી છે; કારણ કે સ્વપ્નની વાત બધી ચે સાચી પડે છે. ભવિષ્યના સાચા પડછાયા અહીં જાણે પડ્યા છે. દહાડાય—(સ. જલાતમ્, પ્રા. જલાય)—અળી જવું તે. હનુમાન ખરેખર લંકા બાળે જ છે. સરખાવો 'દહાડાય લેતી' (દેવાણુ કાઢવું)માં દહાડાયનો અર્થ.

૮-૫ ચૂડા—(સ. ચૂડા—કરબૂણ) સૌભાગ્યના ચણગાર. કેશ અને ચૂડા—વગરની સ્ત્રી પતિના મરણની જ શાપ પૂરે છે; રાવણના વધથી ખરેખરાત આવું જ બને છે.

૮-૬ છિંટ ઉપર થઈ સવાર—(સ. કવટ; પ્રા. ઉટ) છિંટની સવારી મંગલકારી કહેવાતી નથી; સરખાવો ઉત્તરાસ્વપ્નમાં 'જાણે છિંટ ઉપર બે જણ બેઠાં, હું ને મારો કંથ રે.' કરેણાના હાર—(સં. કળકાર; પ્રા. કળેર) જેવું બલિદાન આપવાનું હોય અથવા વધ કરવાનો હોય તેને રાત્રી કરેણુનો દાર પહેરાવતા. દક્ષિણ દિશા—યમ એ દક્ષિણ દિશાનો પ્રિય પાલ છે; અને પિતૃલોક તથા મૃત્યુનો સ્વામી તેથી એ દિશા અશુભ ગણાય છે.

૮-૭ પાધર-(સં. પ્રજ્વર સીધુ; પદર હેમ. દેશી.) સીધુ; સરખાવો 'પાધર ચાં રે-પરદેશ' નરસિંહ મહેતા. વંઠી-(સં. વિ+જઠ) નાશ પામી. નવચે-નવ ગ્રહ; સોમથી રવિ સુધીના સાત ગ્રહ, રાહુ અને કેતુ. વાહાર-સાહાય્ય, મદદ, સરખાવો, કહેવત 'વાહાર ત્યાંથી ધાડા'.

૮-૮ તેત્રીસ કોટિ-કોટિ એટલે જાત, પ્રકાર; અથવા ગણવામાં 'માયા' કહીએ છીએ તે : ૧૨ આદિત્ય, ૧૧ સુદ, ૮ વસુ, ૪દ્ર અને બ્રહ્મા એમ મળી ૩૩; કોટિનો અર્થ અંદા 'કરોડ' થતો નથી. ધરાધર-ધરા-પૃથ્વીને ધારણ કરનાર શેખનામ; લક્ષ્મણ શેખનો અવતાર હતા એમ પુરાણ-કલ્પના છે. સરખાવો નજાખ્યાન : 'શકે ધરાધર વાસ લેવા, ચક્રો ચંદનજલ.'.

૮-૯ અંબક-શિવે જનકરાજને આપેલું ધનુષ્ય. તોજ્યુ' તરણા સમાન-તરણું હોય એમ ઊંચકી લીધું; અલંકાર રૂપક. પાઠાંતર 'લેખવ્યું' અર્થ. અહીં સીતારવ્યંવરને સંભારવામાં આવ્યો છે. મારિય-રાવણનો મામો, સીતાને મોઢ લગાડનારું સુવર્ણ-મૃગનું રૂપ લક્ષ્મીને આપનાર એ હતો; રામના બાણથી એ મર્યો હતો. દેવશુરામ-પરશુ (કુદાડી) જેવું પ્રિય શસ્ત્ર હતું એવા જન્મદિગ્ગના પુત્ર; એ બહુ હિમ સ્વભાવના હતા. રામ, શિવધનુષ્યનો ભાંગ કરીને, સીતા પરશુને જતા હતા ત્યાં રસ્તામાં એ મળ્યા. એમનું બાણ રામને અસર કરી શક્યું નહિ; એટલે એમનો તેજોવધ થયો-એમનું બળ અને તેજ ધટ્યાં. જ્યાં રામે તેમનું સન્માન કરી જવા દીધા હતા. એ વિષ્ણુના 'આવેશ-અવતાર' ગણાય છે.

૮-કડી ૭ થી ૧૩ : વાંકો-(સં. વક્ર પ્રા વક) આ શબ્દના નામે પ્રમાણે વિવિધ અર્થ કવિએ પડાવ્યા છે : ૧ અવગો; ૨ પંઠા-ચેતો, બંડખોર; ૩ વસમો; ૪ બાકો; ૫ કુટિલ; ૬ આડે આવતો, નડતો; ૭ રેકોમો; ૮ ભાંકર; ૯ નમતું, ટળતું; ૧૦ વક્ર; ૧૧ અંકોડાવાળું; ૧૨ દુઃખમય; ૧૩ પ્રતિકુલ.

૮-૧૦ એકે વારે સમ તાડ વેધીયા—રામને સુગ્રીવ સાથે મૈત્રી થઈ તેનો અહીં ઉલ્લેખ છે. રામે સુગ્રીવને વાલી સ્થાને મદદ કરવા વચન આપ્યું ત્યારે સુગ્રીવને તેમના બળનો ભરોસો પડ્યો નહિ. તે વખતે રામે એક જ બાણે, પાસે હતો તે સાત તાડ વીંધી નાખી સુગ્રીવની ખાત્રી કરી આપી અને તેથી તેમની મૈત્રી થઈ હતી વાલ—વાલી; ક્ષિત્કિન્ધાનો રાજા, ઇંદ્રનો પુત્ર, સુગ્રીવનો ભાઈ. સમુદ્ર કિનારે એ એક વખત ધ્યાન ધરતો એકો હતો ત્યાં રાવણ તેને પકડવા આવ્યો, એટલે વાલી તેને પોતાની કાખમાં ધાલી ફરી ધ્યાન કરવા બેઠો; અને ઘેર જઈ પોતાના પુત્ર અંગબને પારણે અને બાંધી મૂક્યો. એટલે બધો એ જબરો હતો. સાહેર—(સં. સાગર; પ્રા. સાગર)—રામે લંકા જવા માટે સેતુ બાંધ્યો હતો તે પ્રસંગ. સરખાવો સામળ-બટ ‘કહાં ચંદન ? કહાં મધીયાગરી ? કહાં સાહેર ? કહાં નીર ?’. તમો સાહેજે ન બંધાયે પાળ—રામે તો મોટો સેતુ બાંધ્યો, તમારાથી એક પણ સરખા બંધાઈ નથી—અહીં વિષમ અલંકાર થયો છે. આ લીટીના વિવિધ પાઠ મળ્યા આવ્યા છે; હતાં ઘણા રપટ નથી. “તમો બાંધો સાજે પાળ ’ને મળતો પાઠ અભિમન્યુ આખ્યાનમાં કડવા ૧૬ માં છે—‘તમો રામકૃષ્ણને સંભળાવો; જે પાળ બાંધે સાજે છ.’ ‘તમો બાંધો સ્વત્વની પાળ ’ને અર્થ અગમ્ય છે.

૮-૧૧ હનુમંત હાથીયો—‘હાથી’ શબ્દ શ્રેષ્ઠતા ખતાવતા વપરાયો છે. જૂવો કડવું ૩-૪. હો-હકારા કરે; વાનરજાતિનો ‘હુપ’ જેવો ઉચ્ચાર કરે. લટકે લગાડયું લંકા ગામ—અહીં લ, જ સાથે આવવાથી શ્રુતિપ્રતિ નામનો શબ્દાલંકાર થયો છે.

૮-૧૨ ઘણું વાંકું રામનાં બાણ—ઘણું શબ્દ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે પ્રેમાનન્દે ઠીક વખત વાપર્યો છે. મૂછ—(ગ. સ્પદ્મ; પ્રા. મસ્તુ); મૂછ મરોડવી એ એક અંગચેષ્ટાનું ચિહ્ન છે. વાંકું—(સં. વક્રું; આ વંકું ઉપરથી)

૮-૧૩ વાંકી વેળા-(સં. વેળા-સમય) વસંતી, દુર્દશાની વખતે; બીજો પાઠ 'સુખ સમે સૌ સાર થાય'—સાર (સં. સહકાર, પ્રા. સહકાર-મદદ કરવી, તે ઉપરથી) સાહાયના અર્થમાં વપરાયું છે. સરખાવો નરસિંહ મહેતા : 'સાર કર, સાર કર, સાર કર, શામળા.'

કડવું ૯ મું

આ કડવામાં રાવણ પોતે ત્રિભુવનપતિ તરીકે પોતાનો વૈભવ મણાવી જાય છે. વસ્તુની સંપત્તિનું વર્ણન થવાથી અહીં ઉદ્ધાર અલંકાર થયો છે. દેવને રાવણનાં ઘસપણાં કરવા પડે છે એ વર્ણન રાવણની સત્તા અને મહત્તાનું સૂચન કરે છે.

૯-૧-૨ મેઘાડંબર—(મેઘ+આદંબર) જીવીવાળા અંખાડી. નિપાવે—(સં. નિસ્તમ્બદ, નિષ્પન્ન કરે) નિપાળવે, બનાવે. છુહારે—(પ્રા. ઘોહારો. ઘઘહારો સાવરણી; હિન્દી-જુહારના) વાળે.

૯-૨ થી ૫ : સરખાવો કર્મણુમંત્રીકૃત 'સીતાહરણ,' દ્રુ. ૪૧૧-૪૧૩. સાપર પાજ બાંધી રામ લંકામાં આબ્યા તેથી, રાવણની સેનામાં પકડાયેલા દેવો છુટકારાની આશાથી કેવા પ્રસન્ન થયા—“.. હરિષ્ણુ વરુણ બરુણ નીર : હરિષ્ણુ સૂરજ રસ રાંધતુ, હરિષ્ણુ પવન ધર ઈ બહારતુ : હરિષ્ણુ ચામુંડ જાંડી કામ : સ્વામી બલધ પધાર્યા રામ. હરિષ્ણુ મણુપતિ પોલિહિ હતુ : હરિષ્ણુ અગ્નિ વસ્ત્ર ધોઅતુ.”

૯-૩ વેદ બાંદી ચાર-ચાર વેદ બાંદીજનની પેઠે, આશ્રિતથી પેઠે રાવણનું સ્તવન કરતા હતા. પ્રાણે—(સં. પ્રાણ) હાર પમાડવી. 'જય'માં અ, અ સાથે આવવાથી છેલ્લા વ્યંજનનો લોપ થયો અને 'જ'માં 'અ'નો 'એ' થયો છે.

૯-૪ જયેષ્ઠિકાદાર—જડીદાર. વિધિ-અલ્પા; જુવો અમરકોષ 'વિધિર્મદ્વા વિરંચિષ્' વાર તિથિ—રાત્ર અને ગ્રીષ્મતોને ઘેર જોવી અને પુરાણીઓ અવતરમાં તિથિ વાર કહીને કંઈક જાન પામે છે તેનો

ધ્વનિ આ વાક્યમાં છે. અહીં પ્રેમાનન્દના સમયના મુજરાતી સમાજનું પ્રતિબિંબ છે.

૯-૫ કોણ માત્ર લલિતમણ રામ—શી ગણત્રીમાં; આ ગવોક્તિ છે. આ વાક્ય—સ્થના પ્રેમાનન્દને બહુ પ્રિય છે. સરખાવે નળાખ્યાન, 'તેહેના દુઃખ આગળ મુધિષિર, તાહારું દુઃખ કોણ માત્ર,' સુદામાચરિત્ર, 'સુદામાના વૈભવ આગળ, કુમેર તે કોણ માત્ર,' ઓખાહરણ, 'અનેકમાં એક કોણ માત્ર, હો રે હડીલા રાણા'

૯-૬ કોણી—અક્ષૌહિણી; (અક્ષાણા રથના ઝઘઘ સમૂહઃ અસ્તિ અસ્થા) સૈન્યની એક સંખ્યા; જેમાં અસુક હથેળ, પાપદળ, હાથી, રથ વગેરે હોય છે. હારણ—ધોર.

કડવું ૧૦ મું

આ કડવું ધણું પ્રસિદ્ધ અને મનોરંજક છે કવિએ અતિશયોક્તિના રંગ પૂરી હાસ્યની રમ્ય જમાવટ અહીં કરેલી છે. પ્રેમાનન્દની રૈયીનું વિશિષ્ટપણું આ વર્ણનમાં સપૂર્ણપણે ખીની નીકળ્યું છે. ધડીબર ઓતાઓ, રાવણના મુઠના મંબીર પ્રસંગને બૂલી નાખે છે. રાવણના બધા પાસા અવળા પડ્યા એટલે છેવટે પોતાના લાઈને 'નળોને લાઈ બીંડ પડી છે' એમ કહી જમાડવા એ માણસો મોકલે છે કુંભકર્ણને સીતાહરણની વાત પહેલવહેલી આમ નળા પછી જ ખજાર પડે છે એમ વાંચતાં નવાઈ લાગે છે! વાદમીટિ રામાયણના મુદ્દકાડ—સર્ગ ૬૦ માં આવું જ હાસ્યરસયુક્ત અતિશયોક્તિવાળું વર્ણન આપેલું છે.

વડોદરાના વૈશ્ય ગિરધર કવિ(સં. ૧૮૪૩-૧૯૦૮)એ પોતાના 'રામાયણ'માં પ્રેમાનન્દન 'રણપ્રસાદ'ના કડવાં ૧૦ અને ૧૧ નો 'નૂતન આધાર' લીધો છે. જુવો જગજીવનદાસકૃત 'ગિરધર'ચરિત્રના પૃ ૧૧૪ થી ૧૧૯, ઉદ્ભવકૃત 'રામાયણ'માંથી પણ પ્રેમાનન્દની અસર તેમજે જણાવી છે.

કુંભકર્ણની નિદ્રા સાથે હામવતર્મા આવતા મુચુકુંદની વાત સરખાવવા જેવી છે. કુરાને શરીરમાં ' સાત સતારા 'ની કથામાં તે સાત જગ્યા હજી પણ બિંધે છે અને ક્યામત વખતે તે જગશે—એમ મુસલમાનોની માન્યતા, આ સાથે જાણવા જેવી છે. કેટલાક કહે છે, લંકા પૃથ્વીની મધ્યરેખા (equator) પાસે હોવાથી અતિ તાપને લીધે બિંધવાનો એક જાતનો રોગ ત્યાં હતો; તેથી કુંભકર્ણની આવી નિદ્રા હતી.

૧૦-૧-૨ રોહાય (સ. જુમ્)—શોભાય—શોભે. અહીં ' ભ ' નો ' હ ' થયો છે. હંદોળે—(હેન્ડ-ટુલ્લ) હાથ વડે ખૂબ હલાવે; શબ્દ અર્થસૂચક છે. ભીંડ—સંકટામય (સં. અન્વેષક; પ્રા. અન્નિવર્તન બીંડવું; બીંડ)

૧૦-૩-૪ શક્યાપડ—(સં. શિલાપટ)—પથ્થર. મહનભેર—મઠ ઉપગમનારી ભેરી (રજુવાદ) . મેઘશબ્દે—મેઘના જેવા ધોર ગંભીર સ્વરે.

૧૦-૬-૭ દૂંઠમાં અતિશયોક્તિનો અવધિ (olimax) બતાવ્યો છે. અધારી—(સં. ચોર બચકર; ' અ ' ઉમેશયો ' અન્નોપ, ' ' અમૂંઝણ 'ની જેમ) બધોર એ શિવતું એક નામ પણ છે, પણ તે ઉપરથી. હાલ આ શબ્દ હલકા અર્થમાં વપરાય છે.

૧૦-૮ કપોલ માંડિ—નાકમાંથી સર્પ જાંઝે ચડવા ■ ગાલના વિશાલ પ્રદેશમાં ગુંગળાઈ ગયા; કંઈ નીકળવાનો સ્તેનો બોળતાં બોળતાં કાતવું જિજ્ઞાસી આંખું એટલે તે રસ્તે સર્પ બહાર નીકળી ગયા—એમ કહેવાનો ભાવ છે.

૧૦-૯ વાજ આઠ્યો—(અરેબીક વસ્ત્ર વખાણના અર્થમાં; એનો વિરુદ્ધ અર્થ વ્યાધિ ઉપરથી ત્રાસ બતાવવા યોગ્યો સંભવે છે.) ત્રાસ પાગ્યો; સરખાવો સુખામાચરિત્ર, ' પાપણીઓ તમને પરમેશ્વર પૂછી, મુને કાં આણો છે વાજ ? '

૧૦-૧૦ અહીં કુંભકર્ણની સાર્વિક વૃત્તિનો ઉદ્દેશ થયો છે.

સામોપચાર રૂપે સંગીતગાન કરાવવાનું સૂચન તેને અનુરૂપ છે. રાક્ષસ હોવા છતાં કુંભકર્ણુ બ્રાહ્મણ હતો. 'ઈન્દ્રાસન' માગતાં 'નિન્દ્રાસન' મળ્યું તે ઉપરથી એ બડો તપસ્વી હતો એમ સમાચલ્ય કહે છે. હેલમાત્રમાં—રમતમાત્રમાં.

૧૦-૧૧-૧૨ અંખાર—દગસો, સમઠ. અલંકાર ઉપમા મણિધર-સર્પ.

૧૦-૧૩ જાગીને કુંભકર્ણુ પહેલાં અન્ન આરોગે છે; બીજું કશું પૂછતો જ નથી. અહીં કવિએ કુંભકર્ણુનો નિરાંતવાળો સ્વભાવ ધ્વનિત કરી દાસ્ય ઉપગમ્યું છે. આ ઠડીમાં બહુ જ ઓછા રાજદોમાં કુંભકર્ણુ પાસે કવિ સમાચાર પૂછાવે છે.

૨૦-૩૪ એ ગીત—આવી ગત (ગતિ) થઈ તેથી. બીજો પાઠ, 'અમત્ય' કરતાં પસંદ કરેલો પાઠ વધારે સ્પષ્ટ છે.

કહેલું ૧૧ સું

કુંભકર્ણુ મણિ ન્યાયી લાગે છે. એણે રાવણની મહતાની જરા તરકાર કર્યા વગર પોતાનો મત સાર સાર બહેર કપો છે. અહીં આપા બણી સચોટ છે. છેવટ 'હું મરણથી બીહીતો નથી. પણ મને હાથે તારું હેત રે' એમ છેલ્લી દલીલ કરીને એ ઉપસંહાર કરે છે.

૧૧-૧૬ ઘસી—દાઘ ઘસી; નિરાશા બતાવવાનું આ એક ચિહ્ન છે. ધૂણી ધૂણાવી. (અકર્મક). તેં દૂભાયા (હેમ-દેથી) દુહલો, સં. ડુભગ ઉપરથી.) તારાથી દૂભાયા (કર્મણિ રચના). ઘર ઘાલ્યું—નુકસાન કર્યું; મોટું સંકટ બિચું કર્યું. સુદામાચરિત્ર, 'લગ્ન ૧૫ ટકાની ખોઈ, ઘર ઘાલ્યું ધણીવાણી' તથા દયમરકંઠ અ.

૧. 'સીની પ્રીત યાત્રી સ્વામી ઉપર, કાઈએક દહાડા ઘર ઘાલે.' અંહી મુરપદ "વીરા તુને સું કહું રે" —અપેલી પ્રતિમા નથી. બળીયા સાથે બાથ—આ જ ચરણ ઓખાઢરણમાં કવિ વાપરે છે—

“એ તો બળીયા સાથે બાથ, હો રે હડીલા રાણા.” અલંકાર નિદર્શના.. બીજો પાઠ બાકરી બાંધવી (અરેબીક બાકર-દયાળુ) અતુરાગ બાંધવો. તે ઉપરથી સત્તુવટને આકારથી વધારવી એવો અર્થ થયો. સરખાવો પ્રેમાનંદ અભિમન્યુ આખ્યાન—“તો તમારે શું વલ્લુ”, બાંધી બાકરી કોરવ પર ચઢવું”.

૧૧-૨ ત્રંબક લેતાં—અહીં કુંભકર્ણુ રાવણને માનભંગ કરવા સારુ સીતા-સ્વયંવરને સંભારે છે. થ’પાણી—(સ. ઘમ્પૂ, હાલવું, જવું; ફા. ચસ્તિદન, દાખવું. વળગવું) થ’પાયા; જૂલકાળનો કાકિપાવાડી પ્રયોગ. કૃતબ્ધી—(સં. કૃતધ્વી) કરેલું જૂથી જાપ છે તે; નિમકકરમ બીજો પાઠ ‘કૃતઅંધ’—પોતાને કરેલા (ઉપકાર) તરફ જે અંધ થાય છે, એટલે ગણકારતો નથી તે.

૧૧-૩ સાગર—સેતુની વાત અહીં સંભારી છે. શકિયા તારી પુષ્પ સમાન—અલંકાર રૂપક. સરખાવો કહેવત ‘રામ નામે પાથર (શિલા) તરે. ‘સાન—(સ. સજ્ઞા) અક્ષય; સોળે સાન વીસે વાન.’

૧૧-૪ ઘરણી—(સં. ઘૃહિણી) પત્ની; અહીં એકસરખા ‘ઘ’ સ્વર સાથે આવવાથી બોલતાં શ્રમ પડે છે તેથી અસવર્ણુ સ્વર ‘ઉ’ થયો છે; જેમકે—માતુની (માનિની), જનુની (જનની). થયો છુટ્ટ ને ન ગઈ કુદેવ —માણસ વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે તેના વિકાર શમે છે; છતાં રાવણના વિકાર શમ્યા નથી તેથી કુંભકર્ણુ બોલ મારે છે; સરખાવો—‘મોગજ્ઞા જીવનાશા ચ જીર્મ્યતોઽપિ ન જીર્મ્યત । કારણ છતાં કાર્ય ન થવાથી અલંકાર વિરોધોક્તિ.

૧૧-૫ જગત જીતી...કામ રે—જગત જીત્યે બધું જગતમાં રહેલું જીત્યું કહેવાય; અને તેથી કામ ન જીત્યો એમ કહીએ તો વિરોધ લાગે છે; પણ મન અને માનસિક વિકાર કંઈ બાહ્ય જગત જીતવામાં આવી જતાં નથી. તેથી કૃત વિરોધનો એમાં આભાસ છે; અલંકાર વિરોધાભાસ. જે-કીધું—(ફા. જેર) વાગે ક્યું. કોંઈ ને કામ—મનના છ રિપુઓમાં કામ અને ક્રોધ મુખ્ય છે, બધા વિકારનાં

એ મૂળ છે. સરખાવો ગીતા, “કામ એવ જોવ એવ રજોગુણસમુદ્ભવઃ।”
શામ કેશ ઉજ્જવળ થયા-ધડપણમાં કાગા વાગ ઘોળા થયા છે,
છતાં તારું મન તો જેવું ને તેવું જ વિકારવાળું (દાળું) રહ્યું છે;
કારણ છતાં કાર્ય ન થવાથી અલંકાર વિશેષેષાંજિ.

૧૧-૬ ચંદ્ર વિના જેવી જામની-અલંકાર વિનોક્તિ-
એકના વિના બીજું મોભે નહિ, એવું ચમત્કારિક રીતે વર્ણવ્યું હોય
ત્યાં આ અલંકાર થાય છે. પરનારી જેવો પાવકનવાળા-અહીં
ઉપમા અને રૂપકની સસૃષ્ટિ છે.

૧૧-૮ દાઝે હેત—(મ. દહ દહતે કર્મણી; પ્રા. હહ હજ્જરૈઃ
અથવા સં. હમ્મકમ્ પ્રા. દહહ-દાહુ-દાધ્યું)-લામણી થાય હેત—(સ.
હયં-વહાહુ, અપમંચ હિજ્જુ; જૂ ગૂ હેજ)-વહાલ.

૧૧-૧૦ જાણે હોય આપણી માત—આ વિચારથી જ
જાણે જાનકી ઉપર અભાચાર કરનાં રાવણ અટકતો હતો. આ વિચાર-
ને લીધે કેટલાક લોકો અહીં કવિનો દોષ જુએ છે. “રાવણના આવા
મનુષ્ય-સ્વભાવથી વિરુદ્ધ વર્તન માટે કેટલાક આદિકવિ વાસ્તીકિનો
દોષ જુએ છે; પણ એ તકરારોને અહીં બહુ સખળ ઉત્તર મળ્યો છે.”
દી. આ કવેરીકૃત ‘શુન્દરાતી સાહિત્યના માર્મસ્યક સ્તંભો.’ પૃ ૭૧.

૧૧-૧૧ આ દૂંકના વિધવિધ પાઠ મળી આવ્યા છે. બીજા
પાઠ કૂતનોટ્ટમા આપ્યા છે. અહીં રાવણનો દુરાગ્રહ અને અડમ ટેક
ધ્યાનમાં રાખવા જેવાં છે; આ સાથે સરખાવો, મહાભારતમાં દુર્યો-
ધનનો એવો જ દુરાગ્રહ અને ટેક. રાવણ પાસે કવિએ જે કહેવરાવ્યું
તે જરા વિચિત્ર લાગે ■ રાવણ સીતાને માતા જેવી કહે છે; છતાં
ચિત્ત તેનામાં જ રહે છે, અને તે ચિત્ત ખસેડતાં પોતાને મરવું જ
પડે એમ એને લાગે છે

૧૧-૧૨ કાલક—કાલિમા, કાળાચ. સરખાવો મરાઠી ‘વાલ્કોલ.’
આ ઉવટના વલણથી કવિએ કુંભકર્ણના વિચારને સુંદર પદ્ધતે દીધો
છે અને ખુબી આણી છે.

કડવું ૧૨ મું

૧૨-૧-૨ એ દહામાં કવિ રણપદ દૂંકાવ્યાનો ઉલ્લેખ કરે છે. યુદ્ધકાંડમાં આવતા જ્યાં યુદ્ધપ્રસંગો અને લઠાઈની રમઝટ કવિ વર્ણવતા નથી. ફક્ત એમાંથી રસભર્યા અને વીરસ્તથી ઓપતા પ્રસંગો વીણી કાઢી કવિએ કાવ્ય રચ્યું છે. તેથી જ એ કહે છે—“વર્ણનની યથાર્થતા તરફ ધ્યાન ન આપશો; પણ એમાં રામચરિત્રનો જે સાર આપ્યો છે તેમાં ગાયેલું હરિતું નામ સંભારજો.”

૧૨-૪ “હો રે હઠીલા રાણા” આ ધ્રુવપદ પ્રેમાનન્દ પહેલાના કવિઓનાં કાવ્યોમાં પણ નજરે પડે છે. તેથી પ્રચલિત લોકગીતોમાંનું આ ગરણ કવિએ ઉપાડ્યું હોય એમ સંભવે છે. કવિ વર્ણવ્યાના રણજંગના ૧૧મા કડવામાં ‘હઠ છડિ આણી વાર. હઠીલા રાણા રે’ એમ ધ્રુવપદ છે. પ્રેમાનન્દના ઓખાહરણમાં લીટી છે—‘ઓખા કરતી કંથને સાદ, હો રે હઠીલા રાણા રે’ ક. ૨૬. એહેવાતન—(સં. અવિષ્ણવ-પ્રા. અવિહવાણ-અદિવાતણ, એવાતણ, હેવાતણ)—સૌભાગ્ય. જુઓ સુઠામાચરિત્ર ક. ૨-૧૫ ‘એહેવાતણમાં એક જ ચૂડી’; કથમસ્કંધ કડવું ૫૭—‘સર્પણી સહુ વલવલે, પ્રભુ આપે હેવાતન.’ આપે...દાન—તમે જીવીને મારું સૌભાગ્ય અખંડ રાખો. અહીં મંદોદરીના મુખમાં કવિએ આજીજના શબ્દો મૂક્યા છે. આ ઢાળ સાથે ઓખાહરણમાં અનિરુદ્ધને લક્ષ્મી વારતી ઓખાના બેસ સંભારવા જેવા છે.

૧૨-૫ જળીયા સાથે ન લરીયે બાથ—જુઓ ક. ૧૧ - ૧; સરખાવો અભિમન્યુ આખ્યાન કડવું ૬—‘જળીયા શું બટ્ટાયે નહી, વીરા વહાલા રે પર્વત શું લીડે બાથ, વીરા વહાલા રે.’

અહીંથી રામસેનાના નાપકો અને રામ લક્ષ્મણ વગેરેના અવતારોની કલ્પનાનો પટ મૂલ રામાયણનાં પાત્રોને દેવાયો છે. આ અવતાર—કલ્પના પુરાણ કાલની છે. વાત્મીકિમાં તેને માટે આધાર નથી. કવિ ત્રિશ્વરે ‘અધ્યાત્મરામાયણ’ને અનુસરી ‘રામાયણ’નાં એકંદર પાત્રોનો

૧૨-૩૬ બૃહસ્પતિ-ગુરુ; દેવતાના ગુરુ; જૂઠા પાક-રાક્ષસો પ્રત્યે સમભાવ ન હોવાથી દેખાવ પૂરતા, ભાવવગરના સ્તુતિપાઠ મિથ્યા નીવડ્યા છે. રૂઠયા-(સં. દર, રીસાણું ચીડાણું તેનું જૂ. ફ. દટ) કુપિત થયા.

૧૨-૩૮ શનિ-શનિદેવ એવો મદ્દ છે, જેની સામી નગર પડનાવેંત અનિષ્ટ થાય છે: 'શનેશ્વર અને વિક્રમ'ની પશ્ચિમ દિશાની લોકકથામાં તથા બંગાળની 'શ્રીવત્સરાજ અને ચિંતારાણી'ની લોક-કથામાં શનિમાહાત્મ્યની વાર્તા આવે છે.

૧૨-૩૯-૪૦ સાહુમી દટ-વાંકી, કરડી નગર. ક્યું-નૃમિત્તિ અને જ્યોતિષમાં એક ખૂણામાંથી સ્લામે ખૂણે. કાટખૂણે દોરેલી રેખા (Hypotenuse). રાહુ પડયો સૂરજને દર્શ-રાહુ (એક દુષ્ટ મહ) સૂર્યથી સ્લામે પડયો છે. એટલે તમારું અનિષ્ટ થશે એમ મદોદરીના કહેવાનો ભાવ છે.

૧૨-૪૧-માન શુકન-અપમાનસૂચક શુકન; પૂર્વપદ ભોપ થયો છે.

૧૨-૪૨ આદિણીયે-(સ. જાતન ઉપરથી; પ્રા. જાણુજો) પોતાની મેળે. આપોઆપ ડાળી આંખે-ઝીઝોની ડાળી આંખ ફરે તે શુકન કહેવાય; પરંતુ તે આંખમાંથી આંસુ પડે તે અશુભ છે. જમણી ફરે તે અશુભ છે. પરાં-વેગમાં; દૂર.

કડવું ૧૩ મું

આ કડવામાં રાવણુ જ્ઞાનદષ્ટિએ વિચાર કરે છે; એટલા ઉપરથી જણાય છે કે રાવણુ દર્ષ છેક નીચ વૃત્તિનો નહોતો. અહીં એનો બોધ-યુક્ત જવાબ સતી મદોદરીને પણ જ્ઞાન્ત કરી દે છે. રાવણુ પોતાની પત્નીને ચઢાયે છે અને તેના પ્રત્યે પોતે માનની દષ્ટિએ જુએ છે.

રામનું છુડું ક્યું છે તેથી સીતા આપી પગે લાગો 'એવું' કહેનાર પોતાના આર્ષ વિજયજીને, લાત મારી જે દેશવટો આપે છે તે જ રાવણુ પોતાની પત્નીની તેની તે શિખામણુ ધૂતકારી શકતો નથી;

પરંતુ ઊલટો તેને વિનયથી જ્ઞાનલહેલો ઉતાર આપે છે; એટલો પ્રસંગ-
જેદ નેધિપાત્ર છે.

આ કડવાની ‘હંદ ભૂજંગીની ચાલ’ સાથે સરખાવો, ‘નળા-
ખ્યાન’ કડવું ૬૦; જ્યાં બાહુક અને દમયંતીનો આવો જ સંવાદ,
આ હંદમાં પ્રેમાનંદે વર્ણવ્યો છે: તેમજ ‘દશમસ્કંધ’માં ‘નાગદમન’-
નું કડવું ૫૪મું આ જ હંદમાં છે.

૧૩-૧-૨ પાખે-સં. પક્ષ બાબુ; જૂ. ગૂ. વાસિ=વિના.]
સિવાય લેખ-વિધિના લેખ. પરિશ્રદ્ધા-પરશદ્ધા-ચોપાસ આપતા
એવા પરમ પ્રહા, પરમેશ્વર.

૧૩-૩ અપ્પટ્ટોગ-જ્યોતિષમાં વિષ્ણુના આદિ સત્તાવીશ ‘યોગ’
ગણાવ્યા છે તેમાંના મુખ્ય અશુભ એવા આઠ. સૂર્ય કે ચંદ્રના અમુક
સ્થાનમાં આવવાથી થતા વિશિષ્ટ અવસરનું નામ ‘યોગ’ ખટ
દર્શન-નાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા અને વેદાન્ત-એ છ
‘દર્શન’-જે દ્વારા ધર્મિયર દેખાય છે તે) શાસ્ત્રો. નેમ-નિયમ ન
આવે સ્વપ્નામાં-પરમેશ્વર મન, વાણીથી અતીત છે તેથી ધ્યાન કે
સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ એનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. સરખાવો શ્રુતિ-
‘યતો વાચો નિવર્તન્તે અગ્રાપ્ય મનસા સદા.’

૧૪-૫ મોરારી (મુર+અરિ) મુર નામના દેવના શત્રુ, કૃષ્ણ;
અહીં રામ. અહીં ‘ઉ’નો અસવર્ણસ્વર ‘ઓ’ થયો છે

૧૩-૮ છત્રીસે હથિયાર-સરખાવો ‘પ્રવીણ સાગર’-સેહેર
૧૨-૧૧ માંનો છાંયો-

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
‘ચક્ર ચલ ધનુ વજ્ર, બાન કપાન તુલંગદ ॥ રસુ કટારદ હુરા, સેલ ખેટક, ગદ
૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪
સંગદ ॥ તોમર પાચ શુચંડ, બાક અંજરજંબુ લઠ ॥ જંત્રમુ અંકુશકાલ,
૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬
દલદ મૂચલ ખગ્ગરબઠ ॥ જંબલ જરદ ગુપતિ ગુરજ દામો પટા પિરતોલ

લિપ ॥ આયુષ પડાંગ પટ ત્રીચ જુત, નીતપાલ સન્ધ્યા ચલિપ ॥”
 (‘તુરં’ ગહ=મંદુક; કયાંન=કોકાચાણુ; સેલ=અરણી; તેમર=મતનું બાણુ;
 દાવ-કુહાડો) ઝમે-(સ જગજગાય ઉપરથી; અથવા દહ બાજવું ઉપરથી)
 ચળકાટ મારે ઝમે ...મંદુ-અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા. બે કાનમાં જાણે સૂર્ય
 (અર્ક) અને ચંદ્ર (મંદુ) ગોઠવાયા ન હોય એમ કુંડલનું તેજ પડતું
 હતું. સરખાવો ‘ નળાખ્યાન ’ દમયંતી વર્ણન, કડવું ૧૫-૮ ‘ આદિત્ય
 મંદુ અર્કેટી; ’ મદાલસા આખ્યાન કડવું ૧૧-૪ ‘ મંદુ આદિત્ય બે
 રથા ઝગકે, અડકી રથા છે જોરે ગાલ લળકે. ’ લોહ-ચપળ, હાસતાં.

૧૩-૬ અમર દાઝે-સુગંધી અમરુનો ધૂપ થતો હતો.
 સરખાવો લોકગીત, ‘ અગર ચંદનના રે ઝોરડા, રૂપે જડીયાં છે
 કમાડ રે. ’ કેશરી-કેસરવાળું ‘ ચંદન ’નું એ વિશેષણ છે.

૧૩-૧૦ એવારણ્યાં લઈ (સં. ઉપચાર; પ્રા. ઉપચારો;
 સરખાવો કાશ્મીરી જ્વલનમંદુલ)-આવકાર આપી મોતી પુષ્પે
 મોતી એ જ ફૂલ-તે વડે વધાવે. મંત્ર એલા-રાક્ષસની મક્કીન વૃત્તિને
 લીધે તામસ પ્રતિભા દેવોની એ આરાધના કરતા; તેમને રીઝવવાના
 મંત્ર પણ તેવા જ ‘ એલા ’ હતા. મારણ ઉચ્ચાટન વશીકરણ વગેરે
 જેવી સાધનામાં મત્રો પણ તેવા જ હીન અર્થના હોય છે.

૧૩-૧૩-૧૪ પાહાની—(સં. પાર્ણિ; પ્રા. પાહ્ણી) પગની
 પાની સરખાવો નળાખ્યાન, ‘ પગ પાહાનીથી હાર્યો બળતો ’ :
 કહેવત ‘ સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાહાનીએ. ’ અહીં મદોદરીએ એક શરી
 રજપૂતાણીને છાત્રે એવાં ઉત્સાહપ્રેરક વચનો મંદ્રન્વિતને કહ્યાં છે.
 પ્રસૂતા—માતા.

૧૩-૧૫ કહે ઉડવા મન આકાશ ઘોડા—અલંકાર
 અતિશયોક્તિ. દેખી છાંય—અમકિ—અહીં ઘોડાના અતિસ્વભાવનું
 સાદજીક અને સ્વાભાવિક વર્ણન છે તેથી અલંકાર સ્વભાવોક્તિ.

૧૩-૧૬ જાણે અમ્મ આકાશમાં ચંદ્ર ચાલે—આકાશ-
 માંથી આછી આછી વાળી હોય અને ત્યાં ઝાંખી છાયામાંથી ચંદ્ર-

નીજાતા દેખાય તેથી રીત—ઉત્પ્રેક્ષા બહુ સુંદર છે. નિકુંભના-
રાવણની ઇષ્ટ દેવી.

૧૩-૧૮ ઉન્માદ—હર્ષનો, ઉત્સાહનો ઉભરો. મેઘનાદ—
રાવણનો મોટો પુત્ર—એણે જન્મ સમયે મેઘના જેવો ગડગડાટ કર્યો
હતો તેથી એવું નામ પડ્યું હતું. એણે સત્તર વાર ઇન્દ્રને હાથે હતો
તેથી તે ‘ઇન્દ્રજિત’ કહેવાયો. યુદ્ધમાં રામ-લક્ષ્મણ સામે પરાક્રમ
ખતાથી તેમને નાગપાશમાં બાંધી લીધા હતા, અને મૂર્છિત કર્યા હતા.
દેવીની સાધના કરી એક અભેદ રૂપ મેળવવા એ યત્ન કરતો હતો;
વાનરોએ તેનો જાગ કર્યો. પછી ત્યાં યુદ્ધ થયું અને લક્ષ્મણના
બાણથી મરાયો. નવ નોર યોગે...—રથના આવા વર્ણન સાથે
ગીતામાં આત્માનું સ્વરૂપ સરખાવવા જેવું છે—‘યનં ચિન્દન્તિ જ્ઞાતાનિ
નૈન દહતિ કાવકઃ । ન ચૈન જ્ઞેદદત્ત્યાપો ન શોવયતિ માલન ॥’

૧૩-૨૦-૨૧ એક કૌસ ચોડો—રથની બંચાઈ કરતાં લંબાઈ
વધારે જોઈએ, નહિ તો તે ઊઘણી પડે. ચોડો (સં. ચતુર્ધન્યઠ
ચોપકું, ચંચકું તે ઉપરથી હિન્દી) પહોળો, કેસરિ (સં. કેશર+ફળ)
ફેસવાળો અથવા વાળવાળો; બીજો અર્થ સિંહ. ત્રેલિયાં—તરીલાં;
ગાડાને એક કરતાં વધારે જોડે જોડે છે ત્યારે આગલી જોડાને જેમાં
જોડે છે તે. હેમશાસ્ત્રી—(સ. રક્ષિઃ પ્રા રક્ષિ શસ) સોનાની લગામ
વડે; શુજરાતીમાં ‘રાશ’ બોલ્યો આલિંગમાં છે.

૧૩-૨૨ સૂતાર—(સં. સૂતઘારઃ પ્રા. સૂતારઃ)—સૂતરની દોરી
વડે આજંબાથી, માપ વગેરે લે છે તેથી). યુદ્ધની તૈયારીમાં કારીગરો
પણ સાથે રાખવામાં આવતા, જેથી દુસ્તરીનું કામ તરત થઈ શકે.

૧૩-૨૪-૨૫ મધુ માંસ—મધ અથવા મધ અને માંસ. ઇદ્ર-
આપ-ઇન્દ્રનું પતુષ્વ, મેધપતુષ્વ છે. મીટ માંડી—(મ. મિષ્ માંચલું
ઉપરથી નિમિષ, નિમેષ, રજ્જ આ ધાતુ ઉપરથી છે. જેમ દણ જેવું
ઉપરથી દટિ તેમ મિષ્ ઉપરથી મિટ—તેનું મિટિ અને ‘મીટ’ થયું)
દટિ કરી, જેવું.

૧૩-૨૬ રુદ્રરૂપ...વખાણે—અલંકાર અતિશયોક્તિ. મેરુ-શૃંગ જાણે—આખું, જીંચું એવું મેરુ પર્વતનું સિખર જ જાણે આવીને આવતું ન હોય એમ—અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા. લોચને ચાહ્યાં લોહી—અરાતન, ક્રોધ અને વેરભાવને લીધે આંખમાં લોહી તરી આવ્યું (રૌદ્ર રસ). લોહી—(મ. લોહિતં રાત્રું; અપ. લોહિત) રુધિર.

૧૩-૨૭ વિભીષણ—રાવણનો નાનો ભાઈ; એણે રામને સીતા પાછી આપવા સિખામણ આપી એટલે રાવણે તેને લાત મારી કાઢી મૂક્યો હતો. તે રામને જઈ મળ્યો અને રાવણની સર્વ શુભ વાતથી રામને જાણીતા કર્યાં. રાવણને માર્યા પછી લંકાનું રાજ્ય એને મળ્યું હતું. વિભીષણ રામના પક્ષમાં ન હોત તો રામનો વિજય શંકાભરેલો હતો એ એક મળવાથી જ રાવણનું રાજ્ય લૂંટાયું; તેથી કહેવત આલે છે કે ‘ધર ફૂટે ધર જાય.’

૧૩-૨૮ જયમંગલ, હંસલો, જય અને વિજય—એ ચાર રાવણના રથના અશ્વનાં નામ છે. પ્રખ્યાત યોદ્ધાઓના ઘોડાઓનાં નામ પણ ખ્યાલિ પામ્યાં છે. ‘સાહનામાહ’માં ફરતમ પહેલવાનના ઘોડાને ‘રક્ષ’ કહે છે; રાજા પ્રતાપનો ઘોડો ‘ચેતક’ હતો; રાખેંગારનો ઘોડો ‘હંસલો’ કહેવાતો.

૧૩-૩૦ ચંચ—પિત્તળની નાની વાટકી જેવું વાદ્ય; એની ‘નેક’ હોય છે.

૧૩-૩૧-૩૨—ખડા—(સં. પટ્ટઃ પ્રા. પટ્ટહા) દોલ ‘પડો વગાડવો’ શબ્દ અચલિત છે. તુરંગી—(ઃ). શીંગી—ચંગ—શીંગડાનું વાદ્ય. પિંગ પિંગ—તે પ્રકારના ધ્વનિનો સ્વરૂપ શબ્દ.

૧૩-૩૩-૩૪ નેજા—(કા) નાની ધમ; લાલાને લટકાવેલી તે. ચંદ્ર...લંકાનાથે—અલંકાર અતિશયોક્તિ. લાલા—(કા. લાલ—માણેક ઉપરથી) રાતામાતા. ચતુરંગી—(સં. ચતુરંગ)

હયદળ, પાવદળ, રથદળ અને ગજદળ એ ચાર સૈન્યના અંગ કહેવાય છે-તે સમેત સેના.

૧૩-૩૫ ગોખ—(સં. ગવાક્ષઃ પ્રા ગવક્ષુ) છમ્મમાં પડતી બારી. અહીં રાવણના યુદ્ધપ્રવાણનું વર્ણન ધણું સુંદર અને આજ આગળ ખડું થાય તેવું ચિત્રાત્મક છે સરસ ઝડપિ-ગૌતમ, ભારદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, જનકજિ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ અને અત્રિ-એ સાત; કેટલાક પ્રમાણે મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ અને વસિષ્ઠ-એમ સાત છે; એ નામનું સાત તારાનું જૂથનું. વેણુ—(વીણા) બે તુખાને સિતાર; સરસ્વતી અને નારદનું ખાસ વાદ્ય.

૧૩-૪૯—કામધેનુ (કામવેનુ) કામનાને પૂરનારી ઇંદ્રની ગાય (મધ્યમપદ્મોષી).

કડવું ૧૪ સુ

આ કડવાનો હાજ સાતમાં કડવા સાથે સરખાવવા જેવો છે. વાનરસેનાના બધા નાયકો, એકેકે અપવાદ સિવાય ‘પર્વત ઉપરના જ રહેનાર’ એમ જણાય છે. એ ‘વાનર’ એ પર્વતની તળેટીમાં રહેતી અર્ધસંસ્કૃત પ્રજા તો ન હોય? વાસ્તીકિ રામાયણ-યુદ્ધકાંડ સર્ગ ૩૭ માં લંકા ઉપર હલ્લો અને રામસેનાની તૈયારી વર્ણવ્યાં છે. ત્યાં શ્લોક ૩૩ થી ૩૭ માં રામ કહે છે-“આ સગ્રામમાં કોઈ પણ વાનરે મનુષ્યસ્વરૂપ ધારણ કરવું નહિ; કારણ કે ‘વાનરસેના’ એ આપણી સંતા છે” ક્રતુ (શ્લો. ૩૪-૩૫) રામ, લક્ષ્મણ અને ચાર મંત્રીઓ સહિત વિગીપથ એટલા સાત જ ‘મનુષ્યો’ તરીકે ફરતા હતા.

વાનર સંસ્કૃતિના ધામ જેવા ‘પર્વત’ અને ‘અસલ’ની શૂળોલ સમજવા જેવી છે.

આ કડવામાં ગણાવેલી ‘અદાર પદ’ વાનરની સખ્યાનો મેળ એકે પ્રતમાં મળતો નથી કોટિ અને લાખના આકિડામાં બધે, કોઈ

પણ ધોરણ વગર, ફેરફાર કરેલો મળી આવે છે. તેથી બધી પ્રતોનો આધાર સેઈ ‘વાનર જોડા પદ્ય અદાર’નો મેળ અહીં બેસાડ્યો છે

રામસેનાના ‘કેટિપતિ’ નામકના નામ આ પ્રમાણે છે : વિનત, તાર, મયંદ, ગવાક્ષ, નલ નીલ, સુષેણ, કાપલ, મંધમાદન સતમળ, કેશરી, જાંબવાન, હનુમાન, હિમિખ, પશુપતિ, પ્રમથ, સુનામ, મહાબળ અને રિપુમર્દન. ‘પદ્યપતિ’ નામકના નામ વળ, અંગદ અને સુગ્રીવ છે

૧૪-૨ કિષ્કિન્ધા-સુગ્રીવની રાજધાની. ૧૪-૮, ધન્વન્તરીની અવતાર-સુષેણ લક્ષ્મણને રાવણની સાંગ વામવાથી મૂર્છા આવે છે, ત્યારે દ્રોણાચલ ઉપરથી આપંધી મંગાવી આ સુષેણ જ તેનો રસ છાંટી લક્ષ્મણને સજીવન કરે છે.

૧૪-૨૩ વૈષ્ણવજોડો-વિભીષણ; પરમભાગવત વૈષ્ણવોમ એની ગણના છે; સરખાવો પાંડવગીતા : “ પ્રહ્લાદનારવપરાશરુઢીક-શ્યાસાવરીપશુકશૌનવમીષ્મદાન્ધ્યાન્ ॥ સ્કમાગવાર્જુનવસિષ્ઠવિમોષણીન્ ॥ પુષ્યાનિમાન્પરમભાગવત્સ્મરામિ ॥

કડવું ૧૫ મું

આ કડવામાં લક્ષ્મણ પ્રથમ મુદ્દે ચડે છે. બહુ પરાક્રમ દાખવે છે અને હંદયુદ્ધ જામે છે; પછી વાનસ્સેના જોર ઉપર આવતાં રાવણ કહે છે : “ કે મારી સેનામાં જોડો નથી ? ”—એમ રાવણને બોલતે સર્વમળી ઈદ્રજિત સ્વબૂમિ ઉપર આવી ચડે છે અને અદ્ભુત શૌર્ય દાખવે છે જેવટ નામપાસથી લક્ષ્મણ, રામ અને બધી રામસેનામાંથી, ઈદ્રજિત વિજયી થાય છે

૧૫-૧ પરમારથ વાનર ઉદ્ધમી—અહીં વાનરોની નિસ્વાધ સાદાચ્છને રામ વખાણે છે. ટમટમી—અધીરાધી વાટ જોતી; શબ્દો અર્થસચ્ચ છે.

“ ૨ અસૂર—(સ. હસૂર—સ યોસૂરો વિકાલકે; સૂચ જતે

રહ્યો હોય ત્યારે, એટલે મોહું; મરાઠી તરિકર) મોહું: સરખાવે અભિ-
મન્યુઆખ્યાન કડવું ૩૪-૯ 'સંગ્રામ કરવાને થાય છે અસર, કૌતુક
કરશે માહાર' થર. ' ગઈ સીતા...સંભારિયે—રામ લક્ષ્મણને પાનેા
ચઢાવીને કહે છે કે 'તમારા બાહુના બળથી બાણ ફેંકવાની વિદ્યા
બરાબર સાર્થક થાય તેમ વાપરે અને સીતાને પાછી લાવે. '

૧૫-૫ હનુમાન ઉપર લક્ષ્મણ ચઢયો—ઈદ્રજિત, રાવણ,
કુંભકર્ણુ વગેરે મોટા મોટા યુદ્ધરથ ઉપર ચઢીને લડવા આવે છે; ત્યારે
એવા પ્રકારની સાધનસામગ્રી વગરના રામલક્ષ્મણ કંઈ સાદા હથિપાર
વડે લડે છે. તેથી જ અહીં હનુમાનની મળખૂત પીઠ ઉપર બેસે રહીને
લક્ષ્મણ લડે છે એમ કહ્યું છે.

૧૫-૫ વળડે ગાલ—રાક્ષસ સેના પાસે વગાડવાને જુદાં જુદાં
રથસંગીત અને રથવાદ્ય હતાં; વાનરો પાસે તે એમાંનું કયું નહોતું
તેથી 'વળડે ગાલ' એમ કહ્યું છે. પછુછમુખ વાગે—(સં પ્રત્યંચા;
ક્ષેપ વંદંચા) ધનુષ્યની દોરી(પ્રત્યંચા)નો ટંકાર થતો.

૧૫-૭ પાડે તાળી—અહીં સ્વલ્પાવેશિત છે. જુઓ કડવું
૩-૧૦ વાંકાં પૂંછ શુ' મણિધર કાળી-પૂંછડાની લંબાઈ, ચળકતો
કાળો રંગ અને તેનાં પાતળાં ગૂંચળાં ઉપરથી કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે
કે જાણે તે કાલીય નાગ જ ન હોય !

૧૫-૮ ઉલ્લે દગા—બંને સૈન્ય. થયાં ચક્રચૂર—(સં. ચૂર્ણ
ઉપરથી ચૂરો-દ્વિકૃતિ) તારાજ થયાં; અથવા પ્રચલિત અર્થ લઈએ
તો એકતાર થઈ ગયાં, લઢવામાં ગૂંચાયાં.

૧૫-૯ થયા એકાકાર—સેનબેળ થયા. રહે ફરી મંડાશે
સંસાર—જાણે જગતની ઉત્પત્તિ ફરીથી ચવાતી હોય અને તેને માટે
પ્રયત્ન થતો ન હોય ! અલંકારઉત્પ્રેક્ષા. હંદયુદ્ધનો ઘોર સંગ્રામ પછીની
દુઃકામાં વર્ણવ્યો છે.

૧૫-૧૦ લથળથ—(લાત અને બાજ) બર્થબર્થ પર આવી
ગયા. અહીં રૌદ્ર અને કાયાનક રસનાં વર્ણન છે. સૈન્યમાં મારામારીને

‘લીધે કાઈના હાથ, કાઈના પગ, કાઈનાં માર્યા, કાઈનાં ધડ એમ વિવિધ અવયવો કપાઈ ને રણુમાં રજીલે છે; અને તેથી રણુક્ષેત્ર લયનક લાગે છે—એમ વર્ણન છે.

૧૫-૧૨ શું શું મેઢ માંસનાં ઉગ્યાં ક્ષેત્ર—જાણે માસ અને ચરખીનાં જ ખેતર હોય એમ દેખાતું; અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા.

૧૫-૧૩ મરતકવોહોણા વઢે કખંધ—લટતાં લટતાં માથું કપાવા છતાં ધડ લટવા મંડ્યાં. મહાદ્વંદ્-દ્વંદ્વયુધને લીધે ભારે દોડા-દોડ ચર્ચ રહી અને તેથી ધૂળ જીડી રહી દિવસ રાત ન જાણે વઢી (પાકાન્તર) અલંકાર અતિશયોક્તિ. ‘ખળકે વહે—‘ખળકે’ શબ્દથી વહેવાનો વેગ અને ધોધનો ધ્વનિ નીકળે છે. શોણિતની નદી—યોહીની જાણે નદી વહેવા માંડી. ‘રણુ નદી, એમ પણ કવિઓ લખે ■ સરખાવો પ્રેમાનંદ્રૂત અભિમન્યુ આખ્યાન કડવું પર— “રૂધિરની નદી લયનક ખલકે વહેતી જતી. કુંજરનાં મરતક કાચખા સરખાં, મીન વીરનાં લોચન; જડના જૂજ જુજંગ સરખા, માયા-વિનાનાં તન. સેવાળ વાળ વીર શીરના, છોળ રૂધિરના છાંટા; પડે પાળા પ્રાક્રમી, અટવાયે આંતરડાના આંટા. માંસ પાળ બાધી જે પાસે, એવી લયનક નદી શુ કહું જનમેજે રાજા! મુખે વાત નવ જામ વઢી.” કહી ૬ થી ૧૨.

મહાધંધ—ધંધ—ધાંધળ.

૧૫-૧૪—વપુ.....રેવેદની—શરીર ઉપરથી પરસેવાના રેલા જીતરતા. લોહુદંત કડકડે—અહીં વાનસ્વભાવોક્તિ છે લોખંડના હોય એવા વાનરના મજબૂત હાંતની ચીચીવારી ચતી હતી.

૧૫-૧૫ ક્ષિત અંખર શું ચઢીયાં ચાક—જાણે પૃથ્વી અને આકાશને ચાક ઉપર ચઢાવ્યાં હોય ને જેવો ધીર અવાજ થાય એવો હનુમાનની હાકનો અવાજ થયો. અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા; સરખાવો અભિમન્યુ આખ્યાન કડવું ૪૬-૫ ‘અલ્યા એક જાણે એકો, પૃથ્વી ચઢાવું ચાક’ આ દ્વંદ્વથી દ્વંદ્વયુદ્ધની જોડનાં નામ ગણાવ્યાં છે. સી

પાતપોતાનો સમોવડીઓ અને સરખા બળવાનો થોડો બોળા લે છે.

ખાઝયા—(સં. વચ્ચે : પ્રા. વચ્ચે) લડયા; વળખા.

૧૫-૨૧-૨૩ હુરિ-વાનર. વાધ્યા જુધે...સમુદ્ર-અલંકાર ઉપમા. પર્વણિ—(સ. પર્વત ની સાતમી વિશક્તિ) પૂનમ-વાધે આગળ ધપે અને ધસે. પ્રદલે રામે-અહીં એ સમાન સ્વર અ, અ, સાથે આવવાથી તેને બદલે અસવર્ણ સ્વર 'એ' થયો છે. જ્યમ પ્રદલે ..રામચંદ્ર-અલંકાર ઉપમા.

૧૫-૨૪-૨૫ કોધે પરજળી (સ. પ્ર. + જલ) કોધથી બળી રહેલો એવો. હેલામાં-સહેજમાં. રમતમાત્રમાં, જુઓ ૬૩૫ ૧૦-૧૦; સરખાવો અભિમન્યુઆખ્યાન ૬૩૫ ૨૪-૧૭ 'હાથેવાળો હેલામાં મળ્યો રે'.

૧૫-૨૬-૨૭ હુરિનો ઉતારું ઉંમ્માદ-વાનરાને પાંચરા કરું. ગયો ઉંચો રવિમંડલ લગે-અલંકાર અતિશયોક્તિ. અમિત-જેતું માપ કાઢી ન સકાય એવું; અસંખ્ય કાગડપ કોપ્યો ઈદ્ર-જિત-અલંકાર ૬૫૬.

૧૫-૨૮-૨૯ શાખામૃગ-ગ્રાહી શાખા (હાળા) ઉપર પહો મૃગની ત્વરાથી ફૂટી શકે તે-વાનર. થયા નિષાત-માર્ગ ગમા. મોઝાર—[સં. મધ્યજગત, પ્રા. મગ્ગાર જૂની શ્રુ. 'મુઝારિ']-માં આ શબ્દ કવિતામાં જ વપરાય છે.

૧૫-૩૦-૩૧ મોહ પરભવતો નથી.—(સં. પરિભ્રમ હરાવતું) 'મોહ તમને હરાવે એ સંભવતું નથી'. ભડગન (સ. મટ-મટ) થોડાએનો સમૂહ. કડાજીડ—(સ. કટક-કડું ન્યત્ર જોડવું, સાંધવું) જેમ કડું સાંધવું હોય અને તેમાંથી કોઈ નીકળી શકે નહિ તેમ સજડ.

૧૫-૩૨ સરખાધ્યાં તપે કાંપે દિલ-સરખાં એર લીધે વાનરને શરીરે તાપ લાગ્યો. (પાકાન્તર.)

૧૫-૩૫-૩૬ સીતા જીત્યાની મૂકે આશ—આ લીટી રામ અને સીતા બન્નેને સરખી લાગુ પડે છે. વાયક—(વાક્યનો વર્ણ.

૧૨૨ : ૨ છુ ય ફા - ટી કા

‘નિજ, સાધન બળે, જે.યથો વ્રજનો હંસ.’-પ્રક્યા ઉગર્યાની ન પડે
પ્રીછ-સમજ ન પડે : અહીં, સહાર્થનો આબેહૂય ચિતાર ખડા
ચાપ છે.

૧૫-૫૫ આ હડીમાં માઠો બીભત્સ રસ છવાઈ રહ્યો છે.
ઓઘરાળી-(સં. ઓર્ષ સમૂહ, વહેણ)-રેલા, નિંગાળા.

૧૫-૫૬ વાળયો દાટ-(સં. દંત્; પ્રા. દદો) નામનિધાન ન
રાખ્યું; સરખાવો પ્રેમાનંદુત ‘મામેરું,’ કડવું ૭, ડાટ વાળયો રે,
ડાસીએ ડાટ વાળ્યો રે’. ઉચાટ-જીવો-જીવ.

૧૫-૫૮ વિરથ-રથ વગરનો.

૧૫-૫૯ પાળો-(સ. પાદ ઉપરથી) પમ ઉપર. અહીંથી
કવિ અતિયથોક્તિવાળા સુંદર વર્ણન ઉપર જીતરી પડ્યા છે. કુંભકર્ણના
વિરાટ શરીરમાં મોટા બેટ જેવડું પેટ છે. તેમાં વાનરો કેમ ફેરા ફેરે
છે અને પરસ્પર અજ્ઞાપ છે તેનાં વર્ણન બારોબાર હાસ્યરસનાં છે.

૧૫-૬૦ હનુમાન જાતે કુંભકર્ણના હાથમાં આવીને પડે છે.
બાકી એ અપજ વાનર વિશાળ કુંભકર્ણના સપાટમાં આવે એમ નહોતો.

૧૫-૬૧ અરેયો-(સં. પ્રસ) ગળી ગયો, કાળાયો કયો સરખાવો
પ્રેમાનંદુત ‘નળાખ્યાન’ કડવું ૫-૧૫ : ‘ગાળ્યાં હરી હીમાને અસ્થ,
પ્રસશે દમયંતીનો હસ્ત.’ તથા શબ્દ ‘અગ્રાસ.’

૧૫-૬૨ વાડીવાળો-અસૌક્યાડી લૂંટનાર હનુમાન; એવું આ
પરાક્રમ રાક્ષસોને બહુ ખૂંચવું હતું. તેથી તેમનું સૈન્ય હવે હરખાય છે.

૧૫-૬૩ કૂખ-(સં. કુશિ). અજ્ઞાપ-(સ. આનન્દ) અથડાય;
બીજો પાઠ ‘અજ્ઞાપ’-રખા છે.

૧૫-૬૪ દુર્ગંધ વાસના ...બેટ-અલંકાર પૂર્ણપ્રમા.
પેટને સાગરનું રૂપ આપવા માટે સરખાવો બાલ્ય ‘કાદંબરી પૂર્વ-
ભાગ’ પૃ. ૨૮ : ‘કુધા કરી અતિ જીંદુ’ પેટ, મુનિ પીધું મહિરાવણ
બેટ.’ ‘બેટ’ નો અર્થ ‘ન્હાનો’ એમ કરવો પડે. અંખગા-
અંખરાનાં જગાં.

૧૫-૧૧ ઉદર માંહે અજવાળું..... શોણિત વહું—
અહીં આદ્યુત રસ છે. નદીપેં શોણિત અદ્યુત વહું—અલંકાર
અતિશયોક્તિ. પેં—(સં. પાશ્વેન ઉપરથી પાશ્વિં પાશ્વિં, પાશ્વ, પેં—એ રીતે
ઉત્ક્રાન્તિ થઈ હોય એમ સંભવે છે.) ના કરતાં; ને મુકાવતે. જયમ
મોહોટા ઘરને લજથું—જેમ મોટા ઘરને અજવાળા માટે બારી
અને છજું હોય તેમ કુંભકર્ણના મોટા અંધારા પેટમાં છિદ્ર પડવાથી
બારી અથવા છજું મૂકવું હોય એમ અજવાળું યથું; અલંકાર ઉપમા.
લજથું—(સં—મત્ત આશ્રય લેવો, ના ઉપર આવવું—ઉપરથી.)

૧૫-૧૭—અહીં અતિશયોક્તિની પરિસ્થિતિ જતાવી છે.

૧૫-૧૮—જયમ કુંજરને સાહે કેશરી—અલંકાર ઉપમા.
કેશરી સિંહ. લઘુલાઘવી—ચરીરને સંક્રાંતિની નાનું કરવું તે.

૧૫-૭૦-૭૧ ખૂટે—(સં. કુચિત્તમ) ચૂંટ. રૂધિરધારા...
ગિરિપતિ—આ ઉત્પ્રેક્ષા વર્ણી મુંદર અને હૃદયંગમ છે. વાલ્મીકિ
' રામાયણ ' યુદ્ધકાંડ, સર્ગ ૬૭માં આ જ ઉત્પ્રેક્ષા સાંગોપાંગ નજરે
પડે છે. ધાતુ ગેરુ વગેરે; જેમ શિખર ઉપર વરસાદ પડે તે તથા
પર્વત ઉપરથી ગેરુ જેવી ધાતુઓ ધોવાઈને રતાં ઝરણુ વહે તેમ;
વિશાલ કુંભકર્ણના માથા ઉપરથી ભોહીના રેલા ઊતરતા હતા.

૧૫-૭૩ પદબંધ કરું—(મં. પદવદ્) કવિતામાં લખું. અહુ-
મેલ—અભિમાન, અલંકાર.

૧૫-૭૪ પાઠું—(સ. વદન આકૃતિ) લાત.

૧૫-૭૫ મરેનક પડતાં કંપો ધરા—અલંકાર અતિશ-
યોક્તિ. લંકા કોટના પડયા કાંચરા—આ વર્ણન સાથે સરખાવો
પૂતનાવધનું વર્ણન—' દશમ સ્કંધ ' ૬૩માં રૂઝ ' જહુ રૂઝ, ગોપના
ઝાપરાં રે, પડતાં ચૂરણુ થાય ! '

૧૫-૭૭ વિદે—(મં. વ્યવ) અસ્થિર, અસ્વસ્થ. જુઓ
-૩૩૭ ૧૭-૬.

કડવું ૧૬ મું

આ કડવામાં આવતો, માયાવી સીતાવધનો પ્રસંગ, મૂલ 'રામા-યણ્ય' યુદ્ધકાંડ: સર્ગ ૬૧ માં છે.

૧૬-૧ સેનઘટ્ટા—સૈન્યનો ગાઠો સમૂહ. આયયુ'—(આયુ) દોકી દીધું.

૧૬-૩ માયા તણી સીતા—અહીં આબેહૂળ બનાવેલા પૂતળાથી, જૂલાં પડાય એવી સાદસ્ય કલા બતાવવામાં, રાક્ષસોની શિષ્ટપદલા માટે જોયો અભિપ્રાય બંધાય છે.

૧૬-૪ આપ—(સ. આપ્યા, પ્રા. અપ્યા અપ્યા;) પોતાપણું સર-આપો 'અભિમન્યુઆખ્યાન' કડવું ૨૬ 'જલવ્યુ' વિષ્ણુ તે મૂક્યાં આપ, છે આગળનું 'આમળ પાપ' અને રણધરા ક. ૨૫-૩૪ 'મંદો-હરી વિલપે ધણું', વળી અવની પછાડે આપ રે.' કડવું ૧૮-૧ 'મત કરી કથમ કણ્યુ આપ ?'

૧૬-૫ કારમી—(સં. કૃત્રિમમ્; દેસ્ય કરિમમ્), સાચી નહિ તે; બનાવદી. પતિત—(વત્ પડ્યું) નીચે પડેલો, પાપથી પડેલો.

૧૬-૬ જુગત કરતા સોય-સો સુકિતઓ કરતા હતા.

૧૬-૮ હનુમાનને મુરછા થઈ—અહીં હનુમાનની સ્વામી-ભક્તિ ધ્વનિત થઈ છે. મોહ પામ્યા જુગદીશ—રામનો મતિભ્રમ થયો રામનો મનુષ્યસ્વભાવ બતાવ્યો છે. અહીં દેવનો નિર્વિકાર સ્વભાવ રામને માટે નથી વર્ણવાયો; અને તેથી જ રામચરિત્ર વધારે રસિક અને લોકપ્રિય થયું છે. વાલ્મીકિને મન પાણુ, રામ મનુષ્ય હતા, ૩ નહોતા.

૧૬-૧૧ વાનરનો પોહોતયો સ્વાદ—(સ. પ્રાસકં, પ્રા. પ્તાઉં પરથી પુકૃત; અને જૂ. ગૂ માં પુકૃતુ)—ખજા પૂરી થવાથી સંતોષ બીજો પાઠ 'અબેનો' એમ છે; ત્યાં 'યુદ્ધમાં અધિદાન મળ-થી હરખાતી મહાકાશિ' એમ અર્થ થાય.

૧૧-૧૨ પુરુષ પુરાણ—અહાંડમાં સૌથી જૂનામાં જૂનો, વિષ્ણુ. સરખાવો ગીતા, અ. ૧૧ શ્લો. ૩૮ ત્વમાદિદેવઃ પુણ્યઃ પુરાણઃ ।

૧૬-૧૫-ના સમાય ઘટમાં સંઘ—જેમ ઘડામાં આખો સિંધુ (દરિયો) સમાય નહિ તેમ—અલંકાર ઉપમા; બીજો પાઠ ‘સીપમાં ન રહે સંઘ’ છીપોલીમાં સિંધુ સમાઈ શકે નહિ. એ અર્થ પશ્ય-સારો છે.

૧૬-૧૭ સૂરજમંડળ લગે જઈ ને...સંઘામ—અતિશયોક્તિ; સરખાવો કર્મણ્મત્રી કૃત ‘સીતાહરણ’ દંક ૨૮૮, ૨૮૯. ‘લક્ષ્મણ ઉપરિ બાહુઃ સૂર્ય ચક્રા તિહાં જાંચું વાંચુ, ઈંદ્રજિત મિહું હેકું.’

૧૬-૨૦ અહીં રામનો મનુષ્યસ્વભાવ જ્વલિત છે રામ એક પ્રાકૃત-પામર મનુષ્યની પેઠે નાસીપાસ અર્થ ને આવા ઉદ્દગાર કાઢે છે.

૧૬-૨૨ બાપ-‘પિતા’ એ અર્થમાં વ્યવ દેશ્ય શબ્દ છે. હાડમાં પુત્રાદિકને ‘બાપ’ કહેવાય છે.

કડવું ૧૭ સુ

૧૭-૨ આપ્યા વાજ રે—જુવો કડવું ૧૦-૬. ૧૭-૪ સંન્યાસ-સકામ કર્મનો.

ત્યાગ ૧૭-૭ પરિશોધ-વિચાર, નિર્ણય.

૧૭-૬ ગેવનાદ સાગર કેમ પીધો રે—સાગર પીવો એ અશક્ય અને અધરું કામ કહેવાય; તેમ ઇંદ્રજિતને જીતવો એ એટલું જ દુર્ઘટ કાર્ય હતું. અલંકાર રૂપક.

૧૭-૧૦ કહિયે-કથારે.

૧૭-૧૧ આપ પ્રજાળયું—દેહ કષ્ટ કર્યું. સાલ-(સં. શલ્ય) ખૂંચતું દુઃખ. આજ સીતા ગયું રતન વાળયું રે—આજ હવે

એમ લાગે છે કે સીતાશ્રી સ્તન હાથમાંથી ગયું છે તે જાણે તમે પાછું આણ્યું.

કડવું ૧૮ સુ

આ કડવામાં લક્ષ્મણની પ્રત્યર્થના અહેવાલ ઉપરથી એની નીતિ-મત્તાનો હિચો ખ્યાલ આવે છે. એક વડીલ ભાઈ પ્રત્યે માન અને તીવ્ર આઘાપાલકતા, આચાર સાથેનો વિવેક અને માનસિક ધર્માચરણનું કંઠણ પ્રત્યે લક્ષ્મણના અખંડ જીવનમાં અને ખાસ કરીને વન-વાસના જીવનમાં એકસરખા જવલંત ચારિત્રનું દર્શાવે રજૂ કરે છે. કાપિક, વાચિક અને માનસિક એવું અચલ શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યપ્રત અને સીતા પ્રત્યે 'સુમિત્રા સરખી સીના માન'ના જેવો પૂજ્ય અને પવિત્રભાવ-લક્ષ્મણના જીવનમાં આગળ તરી આવે છે. સીતાહરણ પછી, રાવણનું જટાયુ સાથે શુદ્ધ મૃતું હતું તે વખતે, સીતાએ ફેંકેલાં કેપૂર અને નેપૂર રામના હાથમાં આવે છે; રામ લક્ષ્મણને તે બતાવે છે ત્યારે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીનો ઉત્તર છે કે, 'નાહ જાનામિ કેયૂર નાહ જાનામિ કુંહલમ્ । નૂપુરં ચેર જાનામિ નિત્યં પાદાભિવન્દનાત્ ॥' બાતપત્ની તરફ પણ જોયી દષ્ટિએ જોતું ન જોઈએ એવા હિંદુધર્મશાસ્ત્રના આદેશ પ્રમાણે વર્ણનાર લક્ષ્મણના આ વાક્ય જેવું સુંદર વાક્ય અન્યભાવાના સાદિત્વમાં બાગ્યે જ દરી.

૧૮-૧ લોચન દપકે આંધુ નીર—અહીં રામનો બાતુભાવ કળકળી રહ્યો છે બીજા પાઠ પ્રમાણે સ્નેહથી મદમદ ચલાથી, આંખ અને નાકમાંથી પાણી ઝડે છે. મલ્લોદર-સરખા ઉદરમાં જન્મેલા તે !૫-ભાઈ (બદુમીદિ) મંત્રી-રામનો સલાહકાર. બીજો પાઠ
.. બાપ - સુમિત્રાનો પુત્ર.

૧૮-૪ આન્તિએ કરી-બૂલથી.

૧૮-૬ બદરીદ્વજ—ગોર. ૧૮-૭ રમરંજા ઘર્ષ-સાંભરી

આબ્યું. મરેતક ધૂણી દંતે જીવ્યા ગાહી-શૂલ થવાથી, અને મહા
અનિષ્ટ થયું એમ લાગવાથી તંત વડે જીવને ક્યારી, બેલતી અટકાવી-
આ સામાન્ય મનુષ્યવર્તન છે. સરખાવો અભિમન્યુઆખ્યાન કેડવું
૧૫-૧૮ ‘નણુ દે જીવ કરડી ત્યાં દંત રે, લાભી કેધી તમારો
કંથ રે.’ બાધિક-બાધ કરેલું, નિષિદ્ધ.

૧૮-૯ દક્ષિણ અંગે હું, મધ્યે અવિનાશ, સીતા સૂતાં
હાથી પાસ—અરણ્યમાં રાક્ષસની જીક : તેથી રામ, સીતા અને
લક્ષ્મણ સાથે જ સૂતાં. રામજીમંદિરામાં મૂર્તિઓનો અતુલ્ય આ
પ્રભાણે જ હોય છે. સરખાવો ‘રામરક્ષાસ્તોત્ર’ : “દક્ષિણે લક્ષ્મણો यस્ય
ધામે જ જનકાત્મજા । પુરતો મારુતિર્યસ્ય તં વન્દે રણનન્દનમ્ ॥”

૧૮-૧૦ બીજો પાઠ ‘અમનબાહુ લાંબો અત્યંત’—
આમન-હીંચણ સુધી પહોંચે એવો લાંબો હાથ; પણ અહીં પુનરુ-
ક્તિહોય આવે છે.

૧૮-૧૧ વિવેક લલ્લો—સારાસાર વિચાર કર્યો. ૧૮-૧૨
સ્ત્રીનું મન હોય અંથળ ઘણું—કપટ વસવાતું કારણ ‘સ્ત્રીનું
મન હોય અંથળ ઘણું’ એ વાક્યમાં આપ્યું છે. તેથી અલંકાર
કાવ્યલિંગ. જાનકી નિમિત્તે તજશે દેહ—પરપુરુષનો સ્પર્શ થવાથી
જાનકી દેહ ધારણ નહિ કરી શકે. અશોકવાટિકામાં હનુમાન એંધાણીની
વીંટી લઈ સીતા પાસે આવે છે ત્યારે કહે છે કે, “રામચંદ્ર થોડા
સમયમાં સૈન્ય લઈને આ તરફ આવી પહોંચે છે; અથવા, આજ
ધડીએ તમે આવતાં હો તો મારી પીઠ ઉપર બેસી જવ, હું સમુદ્ર
ઓળંગી રામ પાસે તમને લઈ જઈશ.” ત્યારે સીતાજી પ્રત્યુત્તર આપે
છે કે ‘એક તો રામનો યજ્ઞ, તેમ કરું તો ઓછો થાય; અને બીજું,
રામ સિવાય પરપુરુષનો સ્પર્શ મારાથી થઈ શકે નહિ; (રાવણના
સ્પર્શ વખતે તો હું પરાધીન-વિવશ હતી)”—આ ઉપરથી જણાશે
કે લક્ષ્મણની ઉક્તિ સચારું છે.

૧૮-૧૩ સસર્ગ પાતક—સંસર્ગ-સ્પર્શસ્પર્શનું પાપ પાતક

-(પાડનારું માટે) પાપ સુમિત્રા-લક્ષ્મણની માતા. પ્રાશ્નિત-
(પ્રાયશ્ચિત્ત) કરેલા પાપકર્મના ક્ષય માટે શાસ્ત્રપ્રમાણે કરવાનું તપઃ-
કર્મ-ભુજો મનુષ્યૃતિ. "પ્રાયો નામ તપઃ પ્રોક્તં ચિત્તનિશ્ચય ઉચ્યતે ।
તપોનિશ્ચયસંયુક્ત પ્રાયશ્ચિત્તમિતિ સ્મૃતમ્ ॥" -

કડવું ૧૯-સુ

આ કડવામાં કવિએ ઈદંજિતના યજ્ઞમંત્રો પ્રસંગ વર્ણવતાં
હાસ્યરસની જમાવટ કરી, કાવ્યમાં ખૂબી આણી છે. મૂલ વાસ્તીકિ
રામાયણમાં ૮૭મા સર્ગમાં આ કથા છે. ઘેર મુલના વર્ણન પછી
જણે ધડીભર છુટકારાનો શ્વાસ આપણે લેતા હોઈએ એમ આ
વાચ્યતાં લાગે છે.

૧૯-૧ બીજો પાઠ 'સ્થુનંદન મન ઉપની રળી'—આનંદ
સરખાવો ગીતગોવિંદ—સાંગે, સ્વાગતમાં પ્રભુ શુડવતા પૂરો તમારી
'રળી!' પ્રશંસા વખાણ.

૧૯-૪-૬ જતિ-(યતે) યમ, નિયમ પાળનાર, વાહ્યાધુ—
(સં. વિમનક; પ્રા. વિહાજડ) સવાર.

૧૯-૭ આરદ્રત-સ્થેજ સ્તાશવાળાં, કરી પરિધાન—પહેરીને.

૧૯-૯ મગ—(સ. મુદ્ગ પ્રા. મુગ) એક અનાજ જે હવિ-
ધ્યાન્ન કહેવાય છે. બાકળા—(સ. વાવ્કલ) બાફેલા મગ અડદ; સરખાવો
કહેવત 'ભૂતને બાકળા નાખવા : સરખાવો 'પ્રતોષચિંતામણિ'
(પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય ૫ ૧૧૧) "ગ્રાહક સરિસઠિ વુદરતાં, તિથિ
રિ લાભ અસંખઃ આપિઠં જિડઃ બાકુલઠં, લખ્ખઠં કંચણુ લકખ." "

૧૯ સરસવ રાઈ મસૂર-આ જધાં આસુરી દેવીનાં હુનદ્રવ્ય છે.

૧૯-૧૨ ઈદંજિત બેઠો.....મેરુ સમાન-મન અને આસન
કરીને બેઠો અલંકાર પૂણેપિમા. ૧૯-૧૩ અહીં વાલત્યેષ્ટા
વિએ આબેહ્ય વર્ણવી છે.

૧૬-૨૩ પદ પ્રહારે ધરા ધમધમે—અતિશયોક્તિ. આખી અણી—(સ. જાણી-ગી ધાર, કોર) જરા પણ ઈજા વગર; સરખાવે. ‘અણી ચૂકપો સો વરસ જીવે.’

૧૬-૨૪ વઢે ઉતપાત—(ઉત્તમ્પત્ કુદ્ધુ) ફૂટી ફૂટીને, ઊછળી ઊછળીને સદતા.

૧૬-૨૬ રજુ રાખ્યું—અણી સાચવી લીધી; કટોકટીનો પ્રસંગ સાચવ્યો : સરખાવે ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ ૪૬૫ પં. ૨-૩૭ ‘પછી ખટરથીએ રજુ રાખ્યું’, ખાલે આપ્યો પરજન્ય.’

૧૬-૨૪ ઉતપાત—ફૂટકાએ, ફૂટકા મારીને, ઊછળીને.

૧૬-૨૭ શસ્ત્રાત્મ યુદ્ધ અહીંથી શરૂ થાય છે. આ પ્રકારના યુદ્ધમાં શસ્ત્ર પછી તેનું નિવારણ કરનાર બીજું શસ્ત્ર સામું ફેંકાય છે અને આવી અત્રપરંપરા વર્ણવવાનો કવિએનો સંપ્રદાય છે. કુસ્તીમાં જેમ એક દાવની બીજી તોડ હોય છે તેમ અહીં હોય છે.

આગ્નેવાત્મથી અગ્નિ વરસે તેનું નિવારણ પર્વન્યાત્મથી થતા વરસાદથી થાય છે. વરસાદના મેઘનાં વાળાં વિખેરી નાખવાને મેઘનાદે વાયુ પ્રેર્યા એટલે પવનના સપાટામાં વાળાં વિખેરાઈ ગયાં. સુસવાટ પ્રેરતો વાયુ ઓછો હરવાને સદ્મજે વાયુને બદી રહેનાર સર્પને સંભાર્યા અને તેનું અત્ર ફેંક્યું. સર્પ પવન ગળી ગયા એટલે એ સર્પને નસાડવા ઇંદ્રજિતે સર્પના જન્મવેરી એવા ગરુડને સંભાર્યા. ગરુડાત્મથી સર્પ નારી ગયા; એટલે ગરુડને ઊરાડી મૂકવા સદ્મજે મોટા મોટા પથ્થર વરસાવનારું ઘેઘાત્ર ફેંક્યું. એટલે એ પથ્થરને નિવારનાર વજ્રથી પથ્થરના બેઝૂકા થઈ ગયા. આ પછી દેવાનાં આપેલાં અત્રોનો ઉપયોગ થતા મંડપો. સદ્મજના પ્રજ્ઞાત્મ સામે ઇંદ્રજિતે રદાત્ર મૂક્યું. સદ્મજે વિષ્ણુનું (શિવ વ્યાપનું એ અર્થમાં) સર્વંબાપી અત્ર મૂક્યું. તેના પ્રતાપે સાગરે પણ જલજે માછા મૂકી—આટલે મુખી અત્રપરંપરાનું વર્ણન છે. (દ્રંક ૨૭ થી ૩૦) પ્રેમાનંદે આનું જ મુદ્ધવર્ણન અભિમન્યુ અને વૈશમદારથી વચ્ચે વર્ણવ્યું છે.

જુઓ ૬૩૫ ૫૨, દૂકો ૩૩-૪૦ સુધી. વળી ઓખાકરણનું ૬૩૫ ૩૮ મું આ વર્ણનથી જ લેવું છે. અસ્ત્ર-(જસ ફેંકવું) મંત્રથી ફેંકાતાં હથિયાર.

૧૯-૨૮ પ્રગટયા—પ્રગટાવ્યા (અકર્મક) ગિરિ કાપી નાખ્યા—ધંદના વજ્રે જાંચા વધતા જતા પર્વતોની પાંખો કાપી નાખી હતી, એ ધંદનું વજ્ર મેલનાદ તેને જીતીને લઈ આવ્યો હતો.

૧૯-૨૯ અહીં જોવા જેવું છે કે લક્ષ્મણનાં અસ્ત્ર સાર્વિક (વિષ્ણુ) અને રાજસ (બ્રહ્મા) પ્રકારનાં છે; પરંતુ ધંદનિત રાક્ષસ હોવાથી તેણે ઉગ્ર તેજસ્વી રુદ્રનું તામસ અસ્ત્ર, યોગ્યું છે. સુત રાવણે—રાવણસુત ધંદનિતે; વિલકિતનો વ્યત્પ થયો છે.

૧૯-૩૦ થી ૩૩ વૈષ્ણવાચની અસર થયે સુધી થઈ છે. અલંકાર અતિશયોક્તિ. ધીમાન—પુદ્ગિરાણો. દેવરાજાન—ધંદ. કાકુત્સ્થ કુલદોષન—સર્વવંશમાં ચર્ચ મયેલા ઇક્ષ્વાકુના પુત્ર કુલસ્થના કુલમાં રામ થયા હતા—તેથી તેના વંશને હીપાવનાર, હેતુમર્મ વિશેષણ હોવાથી અલંકાર કાવ્યલિંગ. પર્વણિએ જયમ વાધે સમુદ્ર—જેમ અમાસ અને પૂનમને દિવસે સમુદ્રમાં લસ્ટી આવે છે તેમ.

૧૯-૩૪ ‘ઇદ્રજિત અકળાયો થણું, કો પાસે ન હીકું પોતાતણું’. ૫. ૫૨ ઉપર ૩૪મી દૂંકની આ વધુ લીંદી જાપવામાં રહી ગઈ છે તે ત્યાં વાંચવી. ‘કો પાસે ન હીકું પોતાતણું’—સરખાવો, સાતમે કોડે આવી પહોંચેલા અભિમન્યુની સ્થિતિ—તાપી-દાસ્યુત ‘અભિમન્યુ’ આખ્યાન; ‘અર્ધપર’ શીષે તેણીવાર, દેખે નહિ કો આવે વાહાર; અકળાયો મન મેહેલી આગ, હવે બીમનો ગ્રો વિશ્વાસ !

૧૯-૩૫-૩૬ ધનુષ આકરખી—(આનકુર્ ખેંચવું) ધનુષ્ય ખેંચવું. ૫ નો ખ થયો છે. ધારા જાણે ચમકે વીજળી—ચરની ધારાનો અમગતો ચગકાટ અને વેગને લીધે વીજળીની ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. વીજળી—(સં. વિદ્યુષ્ઠા; ગ્રા. વિજ્જુલિગા; દેવ. વિજ્જુલા) શકે

...ફાલશે-ઉત્તેક્ષા. બ્રહ્માંડને ફાલશે—મંગાવનસ્થ વખતે બ્રહ્માંડ-
માંથી જિહ્વા પડયું હતું તે દ્વારા ગંગા નીચે આવ્યાં હતાં એમ કથા છે
તે ઉપરથી.

૧૬-૩૭ લોલ-હાલનાં. કપોલ-માલ. મુખ સોળકળા
શરણી ભાગ-મુખ તો સોળ કળાથી ખીલેતો ચંદ્ર જ ભેદ લ્યો
એવું હતું.

૧૬-૩૮-૩૯ મુલોચના-ચૈવનામની પુત્રી, ઈન્દ્રજિતની પત્ની
તે સતી ગણાય છે. ઈન્દ્રજિતનું માયું ખોગામાં લઈ એણે અગ્નિપ્રવેશ
કર્યો હતો, દોલતરામ પંડયાએ 'ઈન્દ્રજિતવધકાવ્ય' નામનું મહાકાવ્ય
આ પ્રસંગ ઉપર રચ્યું છે.

કડવું ૨૦ સું

ઈન્દ્રજિતવધથી મદારાણી મદોદરીના ત્રણે પુત્ર મરાયા; એવું
એકસામહું દુઃખ થવાથી, એક વદાસમોર્ષ માના જે વિલાપ કરે છે
તે હૃદયને દલમલાવી નાખે તેવો છે. પરિજામે, રાવણને એ દુખણી
માતાના વિલાપની અસર થાય છે; ને એ બીજાર પુદે ચડે છે.

૨૦-૨ અક્ષ-મદોદરીનો પુત્ર. અશોકાદિકા દનુમાને લીધી
ત્યારે તેની સામે લડવા એ આઠ ધોડાના રથમાં તેમની સામે થયો
હતો; આખરે દનુમાનના હાથે એ મરાયો હતો (સુદર્શકાંડ, અ. ૪૭).

અતિહાય-મદોદરીનો પુત્ર નદિ; પરંતુ માનવમાસિનીથી થયેલો
રાવણપુત્ર; એ શરીરે રથૂસ હતો બ્રહ્માની આરાધનાથી અન્ન, દિવ્યરથ,
ઠરથ વગેરે પામ્યો હતો. એણે ઈન્દ્રનો પરામત્ત કર્યો હતો, અને વરુણને
જીતી તેનો પાશ લાગ્યો હતો. કુંભકર્ણ મર્ધા પછી એ રણમાં જ ને
ત્યારે લક્ષ્મણના હાથે મરાયો હતો. (પુલકાંડ અ. ૭૧).

ઈન્દ્રજિત—મદોદરીનો નવેક પુત્ર; એનું મૂળ નામ મેધનાત.
પણ ઈન્દ્રે એણે જીત્યા પછી એનું નામ બદલાયું. બ્રહ્માની

એણે મેઘ જેવી ગર્જના કરી હતી તેથી 'મેઘનાદ' નામ : પણ પછીથી
પણે 'દંડજિત' તરીકે એનો ઉલ્લેખ થાય છે

૨૦-૨ વાંઝણી—(સં વચ્ચા; પ્રા. વચ્ચા) પુત્ર વગરની. થઈ
'કા ઉજ્જડ સમશાન-અલંકાર રૂપક.

૨૦-૩ ઘર ઘાલ્યું—ખાતું (સં ઘાત) : નાશ કર્યો.

૨૦-૪ જુગ જાણીતા-જગપ્રસિદ્ધ. દુઃખણી-(દુઃખિની)
ખવાળી.

૨૦-૬ કુમુદિની પેરે કરમાણી—અલંકાર ઉપમા

૨૦-૭ બીજે પાઠ બુદ્ધિભ્રષ્ટ-મંદોદરી પોતાના પતિ રાવણને
આવા કહણ શબ્દો કહે એ અજગતું લાગે છે

૨૦-૮ વાસવી સાંગ—વાસવ-ઈંદ્રે આપેલી સાંગ. હંસ—
જુઓ કહ્યું ૧૫-૫૪.

૨૦-૧૨ સળકે શેપ, ઘરા ધમધમે—ગેવ હાલવા માંડ્યા,
પૃથ્વી ધ્રુજવા મંડી; અતિશયોક્તિ.

૨૦-૧૩ ઉડે રેણુ...થાગે એક—અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા. શોષિત
સરિતા—જુઓ કહ્યું ૧૫-૧૩.

૨૦-૧૪ જાજુલ-જૂલ ઉપરથી જાગ્યત્યમન) ધીગધીગતો
અને રાતો, પ્રહસે અનલ.. તત્તલુલ્ય-અલંકાર ઉપમા.

૨૦-૧૬ શરપ્રહારે ઉડ્યા જેમ રેણુ—જેમ ધૂળના રજકણ
ઊડે તેમ-અલંકાર ઉપમા.

૨૦-૧૭ દોહોવટ (દક્ષ+વર્મ) રૂંધે દિશાએ.

૨૦-૧૮ સાથ અનાથવત થયો—જણું સૈન્ય રક્ષક-નેતા
વગરનું થયું.

૨૦-૧૯ લીધો લટપટી—લપેટી લીધો

૨૦-૨૧ માર્યું કપિદળ કદળી. અલંકાર ઉપમા.

૨૦-૨૨ ક્ષિતિતલ-જમીન. પડછંદા-(સ. પતિષ્ઠન્દ) પડ્યા.
સરખાવો ન્હાનાભાવ, 'ઝીંઝા ઝીંઝા મેઢ'નો રાસ-'મીઠા મૃદંગ

૧૩૪ : રણયજ્ઞ - ટીકા

પડછંદા રે', થયો' રુદ્રકોપં 'આવર્યો-કાપરપી તમસ-અંધકાર' લીધે રુદ્ર જેવો જવાનક થયો અને એનું મુખ ક્રોધના આવેશથી ઘેરા લાલ રંગથી જ્વાળું. તામસ-ક્રોધના અર્થમાં; ક્રોધમયો એ ક્રુપિત રુદ્ર જેવો દેખાયો.

૨૦-૨૪ જયમળીલમાંહે...પાપણી-અલંકાર પૂર્ણપ્રમાણીલ-૬૨; સરખાવો અભિમન્યુ આખ્યાન કડવું ૫૩-૨૨ 'એવેએક શમ્ભરાયે, મૂકી મોટી સાંગ; સર્પણી સરખી આવી પેઠી અભિમનને અંગ.'

૨૦-૨૭ શિતલ પદ...કર્ણુ આ બધાં મૃત્યુના ચિહ્નો છે; મૃત્યુ વખતનાં શીત આવે છે તેનો ઉદ્દેશ અહીં થયો છે. ૨૦-૨૮ પ્રાણુવોહોણી-(સં. વિહીન; પ્રા. વિહૂળ) પ્રાણુ વગરનો. ૨૦-૨૯ સુપેણુજન-'જન' શબ્દ માનાર્થે વપરાયો છે.

૨૦-૩૦ સંતશિરોમણુ-સાધુઓમાં શ્રેષ્ઠ. છેલ્લું-(સં. છિદ્ર કાપવું; વિચ્છેદ-વઠો આ ધાતુ ઉપરથી છે.) છેલ્લું દેવો-રનેદ કાપવો જો; દેવો, વિશ્વાસપાત કરવો. ૨૦-૩૧ ધીર-(સ. ધૈર્ય) ધીરજ ચિત્રકૂટ-એ નામનો જુદેલખડમાં પર્વત છે; ત્યાં રામે વનવાસમ પહેલો મુકામ કર્યો હતો.

૨૦-૩૪ મત્ય-(મતિ ધ નો મ થયો છે) જુદિ. પત્ય-(સ પ્રતિ+હ વિશ્વાસ મૂકવો. પ્રતીતિ) વિશ્વાસ માઠી-(મૃદ, મૃધ ધાતુ) ખરાબ. ૨૦-૩૬ ગોઝારો-(સ. ગો+હ્રસ્વ+કાર, પ્રા. ગોહ્રજ્ઞારો મહાપાપી. ૨૦-૩૭ મરેતક પડિયો આલ-મોહું દુખ પડ્યું. કરણી-(ક ધાતુનું નામ કરણ તેનું સ્ત્રીલિંગ) આચરણ સરખાવો 'કરણી તેવી પાર ઉતરણી.'

૨૦-૩૯ હોય કાષ્ટપેં પાપાણુ કંઠણુ.....મારું રૂઢે-અહીં ઉપમાનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ જતાવવાથી અલંકાર સાર. સરખાવો 'દયમ સ્કંધ', નામદન : 'હોય કાષ્ટપેં પાપાણુ કડીન, તેથી

કહી ન શકો; વજ્રવૃક્ષ છે, કાળજી મારે, શું, દેખાકું, મોહાકું રે ?
—સામળીયા.”

૨૦-૪૦ આ કડી અને પછીની કડીની એક લીટીમાં એક સંસ્કૃત શ્લોકનો ભાવાર્થ કવિએ મૂક્યો છે એમ લગભગ બધી પ્રતો ઉપરથી જણાય છે. એ શ્લોક લક્ષ્મીઆઓના દોષથી અશુદ્ધ છે, તે આમ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે—‘નિર્ગુણે हि शरीरे मे एकमेवादभुतं महत् । यद्यत् पतति सौमित्रे तत्सर्वं सहाते मया ॥’

કર્મણ્યમન્ત્રીકૃત ‘સીતાહરણ’ (રચનાસંવત ૧૫૨૬)માં આ જ ભાવ સૂચવ્યો છે : “રાયન્તાં નવિ છૂટુ, રાધવ ! જ’ પડક ત’ સાહીઈ; કહીનઈ દોષ મ દેસુ સ્વામી ! કર્મ આપણાં કહીઈ; કિહાં ચન્દન કિહાં મિલિયાગરી, કિહાં સાયર, કિહાં નીર ? : જિમજિમ પડક અવતથડી, તિમતિમ સહઈ શરીર.”

સં. ૧૬૨૧ માં માધવસુતરાજધરદાસે રચેલા ‘ચંદ્રહાસાખ્યાન’ (૨૭ કડવાં; પ્રતિ આચ્ચવિદ્યામંદિરમાં)માં ઉપરના સંસ્કૃત શ્લોકનું પ્રાકૃત મૂળ જોઈ શકાય છે : ‘નિર્ગુણ શરીરે એ ગુણ વડો, આગિ કહો એ અર્થ : મોઢાં દુઃખ જે પડિ લણાં, સહિવા તે સમરથ’ (કડવું ૨૪, કડી ૨૨).

૨૦-૪૨ તો આજ કેમ અધર્મી થયો—‘અધર્મી’ એટલે ધર્મવિરુદ્ધ વર્તનાર. સરખાવો ભવભૂતિનું ‘ઉત્તરામચરિત નાટક’—જ્યાં બ્રાહ્મણપુત્રના અકાળમૃત્યુથી તેનો પિતા, રામના રાજ્યને માથે અધર્મનો દોષ મૂકે છે. અહીં લક્ષ્મણના જીવનમાંથી પરિચિત એવા પ્રસંગો સંભારી સંભારી, રામ એના સ્નેહ માટે આંસુ સારે છે. આ વર્ણનમાં કરુણરક્તની રેલ રેલી છે, અને શ્રોતા રામના દુઃખમાં ભાગ લેવા મંડી જાય છે : એટલું જણું વર્ણન સ્વાભાવિક અને સચોટ છે.

૨૦-૪૫ દશરથ રાજાને સ્વર્ગમાં કલ્પી, રામ તેમને હિંદેશીને કહે છે; અહીં કવિએ કરુણ રક્તની હદ વાળી છે. ૨૦-૪૬ જડચેતન પ્રધું અહીં રહે છે અને રામના દુઃખમાં સમભાગી થાય છે. સરખાવો,

‘દશમ રકંધ’ દેવકીવિલાપ-“રોવાં વૃદ્ધ જોખન હો, રુવે બાળક બાકુઆં : રોવા હય હસ્તી હો, રોવાં નગર ઝાકુવાં-દેવકી રોતાં હો, રોઈ પ્રભ ગામની”-વૃક્ષને પશુ મનુષ્યની પેઠે લાગણી થાય છે એમ હો. જગદીશચંદ્ર બોઝે પૂરવાર કરી બતાવ્યું છે. ૨૦-૪૯ જલગંત -(જંતુ) જગચર પ્રાણી. ૨૦-૫૧ શલ્યવિશલ્યા-સમ્યને કાઢી નાખનાર ઔષધી; મૃતસંજીવની. જુઓ કડી ૫૮: ‘વશત્યકરણી.’ ૨૦-૫૩ પ્રાતસ્-સવાર.

૨૦-૫૭ આગળથી-આગળથી; પ્રેમાનંદ ‘થી’ ના અર્થમાં ‘થો’ ધણું વાપરે છે. (સં. સ્થિત: ઉપરથી) જુઓ ‘અંદ્રહાસઆખ્યાન’ કડવું ૧૫-૯ ‘મે’ પાપણીએ પુન્ય ન કીધું, તો કયાંથી આવો સ્વામી?; ‘અભિમન્યુઆખ્યાન’-‘પાપી રત્નો પ્રાણ લેવા, પેટમાંથી નવ હાલેછ.’ ૨૦-૬૦ નિઃશે-(નિશ્ચય) નિશ્ચય કરીને, નક્કી.

૨૦-૬૧ રજની ગયું-(પાકાન્તર) રાત થઈ અહીં ‘રજની’ સ્ત્રીલિંગ છતાં નપુંસકલિંગ વપરાયું છે. ૨૦-૬૨ સમૂળો-મૂળ સહિત બધો. તે પુષ્પવત લીધો કપિ રીશ-પર્વતને પુષ્પ સાથે સરખાવવાથી ફૂલ જેવો તે દલકો છે એવો ધ્વનિ નીકળે છે. અલંકાર રૂપક. ૨૦-૬૩ નિધન-(નિ + હન) મૃત્યુ.

૨૦-૬૪ દસ કડીમાં અહીં એક બોધક પ્રસંગ કવિએ મૂક્યો છે. જે પ્રચલિત મુદ્રિત પ્રતોમાં નથી. અલંકારના પાપ માટે સરખાવો બાઈબલમાંનું વાક્ય ‘Pride hath a fall.’ ૨૦-૬૫ પાવન-પુરી અયોધ્યા-સાત મોક્ષ આપનારી નગરીઓમાં અયોધ્યા એક છે. જુઓ-‘અયોધ્યા મધુરા માયા કાશી કાન્નો અવન્તિકા | પુરીદારવતી ચૈવ સપ્તૈતા મોક્ષદાયિકા: ||

૨૦-૬૬ તેણે સમે ..ફેરા ફેરે-અહીં કવિએ ભરતને દશરથ રાજ્યના અહોનિદ્ર રક્ષક તરીકે બતાવી તેના ઉદાત્તપણામાં ઉમેરો કર્યો છે. ૨૦-૬૮ ધરણુ-ધરણિ-પૃથ્વી. ગિરિ-દ્રોણાચલ. ૨૦-૭૧ શર પ્રહારની પીડા ઘણી-અહીં હનુમાનની સ્વાગિભક્તિ અને સેવા-

ધર્મની તીવ્ર લાગણી જ્વલંત પ્રકારે છે.

૨૦-૭૩ શર—(સં. શર) સંસ્કૃતમાં પુલ્લિંગવાચક છે; છતાં ગુજરાતીમાં 'બાણ' ના અર્થમાં એવું નપુંસક લિંગ છે; અહીં મૂલની જાતિ છોડી દેવાઈ નથી. ૨૦-૭૪ થઈ વિસર્જન—અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

૨૦-૭૭ કુમવેલી—વસ્ત્રીના રૂપની વનરપતિ

કડવું ૨૧ સુ

આ કડવામાં રામભાણુની સર્વવ્યાપકતા અને રાવણુની પરાધીન સ્થિતિ બતાવ્યા છે. સર્વ સંબંધીઓ દુઃખની વેળાએ એનાથી વેગળા જાય છે—તેનો પણ રાવણુને અનુભવ થાય છે. તેથી જ મદોદરી અર્થાન્તરન્યાસથી કહે છે : ' નથી નાથ ! કે દોહલે કાળ ભાથી. '

૨૧-૨ દશમુખ ફરીને નવ મુખ છાંડે—દશમુખ રાવણુ, રામનાં બાણ સામે ફરીને મોં માડી શકતો નહોતો અહીં 'ફલ' અને 'નવ' સાથે આવવાથી અર્થનો ભ્રમ થાય છે; પરંતુ 'નવ'નો અર્થ નકારમાં લેતાં એ બાન્તિ દૂર થાય છે. અલંકાર રૂપેય. પતીત પૂઠે . તેમાં—અલંકાર ઉપમા.

૨૧-૩ ઉદાન—વાડી; 'ઉગણી' શબ્દ આ ઉપરથી બન્યો છે. ભોંયરાં—(મૂમિઘૃં-મૃદ્ધર-મૂઝર). મેડી—(સ. માદિ મરાડીમાં આ જ શબ્દ વપરાય છે) ચણી ખેડી—પગથી આગળ ધપીને; ચલાવીને; સરખાવો શબ્દ 'ખણું', 'ખદુક', 'રેડવણું' વગેરે

૨૧-૪ મુખટાણો દર્ષ-ત્યજ્-ટાણવું ઉપરથી નામ 'ટાણો') મોં ન જોવું તે; મોં આગળથી દૂર-થવું. ૨૧-૬ મામ—(સ મમ) મમન. સરખાવો મુદામાચરિત્ર 'મામે વણુમે કામ, મામ ન મૂડીએ રે'

૨૧-૭ અરજદ—સતી મદોદરીની માઝા. રામનાં બાણ સતી મદોદરીની મર્યાદા ઊંડતાં નથી—એટલો જણે મદોદરીના સતીત્વનો

અને ચારિત્રનો મહિમા અહીં ધ્વનિત છે. ૨૧-૮ મુજ છુધ થોડી — વિનય બતાવે છે. લાગ્યા બોલ કહવા પ્રથમ બેદ મીઠા — પહેલાં મનને સારા લાગે એવા શબ્દો તમે સાંભળ્યા હવે એ તમને કહવા લાગશે. સરખાવો કવિ ભારવિ, ‘કિરાતાનું’ નીચ ‘હિતં મનોહારી ચ કુર્લમેં વચઃ ।’ તેમજ સુશાપિત ‘અગ્નિયસ્યાપિ વચ્ચસ્ય શ્રોત્રા વક્તા ચ કુર્લમઃ ।’

૨૧-૯ કંથ — (સ. કન્થ; પ્રા. વન્તુ) નાથ, પતિ. રંગીયા — (દા. રંગ) આડા, જણી. બીજો પાક રાગી — (રાગ કેાધના અર્થમાં મરાઠીમાં વપરાય છે). કચમ હંરણુ છતે. સાથે-અલંકાર વિપમ. કુંજર છત્યો કંઈ... સાથે-અલંકાર વિપમ.

૨૧-૧૦ કાંહાં મેરુ કાંહાં કાંકરો સમુદ્ર ખાડી — અલંકાર વિપમ. લાલી લાજ કાઠી — વચન કટાક્ષયુક્ત છે. ભલુ — (સં. મલ્લકં; પ્રા. મલ્લક) આ શબ્દ મુજર લોકોને ખૂબ પ્રિય ગણાયો છે. જુઓ ‘કુવલયમાલા’ (સં. ૮૨૨) મંત્રિ ઉચ્ચેખ ‘જડ રે મલ્લકઃ તથા હૈમ વ્યાકરણમ્ભાનું ઉદાહરણ ‘મજા હુવા જડ મારિઆ બહિગિ મ્હારા વન્તુ.’

૨૧-૧૩ સેજ સૂતા (સં. શય્યા; પ્રા. સેજા, સેજ) પયારીમાં સૂતા સમ — (સં. શય્યા અપમંશ સવહુ-સવહ-સવંહ-સવં-સમ એમ ક્રમ જણાય છે અરબી કસમ) — સોગમ. ૨૧-૧૪ નથી નાથ કો દોહલે કાળ ભાથી — અલંકાર અર્થાન્તરન્યાસ. સરખાવો કહવું ૮-૧૦ ‘વાંકી તે વેળાએ રે હો, વાહાલું કો નથી.’

દશમુખ નિરમુખ કહો કેમ ફરિયા ? — રાવજીને. દશમુખ છતાં મુખ વગરના એટલે કે ‘અવળે મેંએ,’ ‘વિમુખ’ કેમ ફર્યા એમ વિરોધ; પરંતુ ‘નિરમુખ’ એટલે પડી ગયેલે મેંએ ‘એમ અર્થ લેવાથી વિરોધનો પરિહાર થાય છે. તેથી અલંકાર વિરોધાભાસ. ૨૧-૧૫ લટપટી પાલ — સખજડખજ સરખાવો ‘મામેરું’ કહવું ૧૩-દામેદર દોશીનું વર્ણન ‘બાંધી પાલ તે અવળે આટિ રે.’ ૨૧-૨-

ધા-ખાણનો ધા.

૨૧-૧૬ લોજયો.....ગર્વવાણી-અભિમાનીનું અભિમાન મદોદરી આગળ પારાની પેઠે ભિતરી નય છે; અને એના મોંમાં હવે ગર્વવાણી શોભે નહિ; તેથી મદોદરીના ચન્દ્ર એ મૂળે મોંએ સાંભળી લે છે. ૨૧-૧૭ રૂડો દેહ મૂકી જ્યમ.....રાવણરાય-અલંકાર પૂર્ણપ્રમા. આ કરુણ ઉપમા આગળ જતાં સર્વથા સાચી પડે છે.

૨૧-૧૮ ભૂંગળ તણે નાદ...દિગપાળ ચારે-અલંકાર અતિશયોક્તિ. ૨૧-૧૯ આ દૂંકમાં બે ઉત્પ્રેક્ષાઓ છે. ૨૧-૨૦ આજય-ધી. ૨૧-૨૧ ખોટ-ખૂટવા-પણું, અંત. ૨૧-૨૨ ઓઠયાં ઊંઠનાં ચર્મ ફેધિર ગળતાં—અહીં બીભત્સ રસ છે. અળ, ઊંઠ, ખર, વાધ, જોંસ, શ્વાન, માર્ગર, સઢિ-એવાં મેંના રાક્ષસોનું વર્ણન અહીં કરેલું છે ૨૧-૨૪ શૂરને મુખ સંગ્રામ લેતા-સામે મોંએ લટતા. જૂઝાર-(સ. ગુદકાર; પ્રા. જુગ્મમાર, જૂઝાર) જૂઝનાર 'જૂઝણદાર' (કાન્હડે પ્રમથ.) રણસ્થાન-રણપટ્ટને પૂ. ૨૧-૨૫ શું પ્રહલે કરવા...વેશ લીધો—ઉત્પ્રેક્ષા.

૨૧ ૨૬ વધુકોધ...ભ્રાંતિ કરતો—રાવણના શરીર(વધુ)માં કોધ વ્યાપી રહ્યો હતો અને તેથી જાણે કાળ હોય તેવી એની મુખ-કાન્તિ ધર્ષ હતી; અને એ ફરે તેમ મેઘાડખર કરવાથી, જાણે એ આકાશ સાથે ફરતો હોય એમ લાગતું. ૨૧-૨૭ દરાશૂંગનો પર્વત રાય ભાસે-અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા. ગુફામુખ જેવાં વદન-રૂપક અલંકાર. છત્રીસે આશુધ-જુઓ કડવું ૧૩-૮.

કડવું ૨૨ સુ.

આ કડવામાં આપેલા મુદ્ધવર્ણનમાં દરેક ચરણમાં ત્રણ ત્રણ વચક આવે છે; તે ઉપર તાલ પડવાથી 'જંદ ત્રિતાલો' એમ કહ્યું છે.

નિશ્ચિત સમયે શબ્દ ઉપર જે હાર અથવા આધાત પડે છે તેને 'તાલ' કહે છે. હંદમાં અનુપ્રાસની ઝડઝમકને લીધે લઙાઈના વર્ણનને માટે તે બહુ અનુકૂળ જણાય છે. ચારણી ડિંગલભાષાના હંદમાં જે સ્વ-માધુર્યદારા, પ્રચલિત રસનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનું શક્ય બને છે તેનો લાભ પ્રેમાનંદે ઉઠાવ્યો છે. 'રણયજ્ઞ'ની પ્રથમ રચેલી કથામાં આ કડવું 'સારંગની ચોપાઈ'રૂપે મળી આવે છે તેને જ પ્રેમાનંદે ફરીથી 'ત્રિતાલ' સાચવીને સુધાર્યું છે.

ધોર સંપ્રામણું ધસમણું અને જિજ્ઞણતું વર્ણન એકપાસે વાંચી જઈએ તેવું છે. વર્ણનમાં, લઙાઈનું ધમસાણુ આંખ આગળ પ્રત્યક્ષ કરવાનો ગુણ છે; અને ત્યાં જ કવિની કલાની સફલતા છે. 'અભિમન્યુ-આખ્યાન'માં પ્રેમાનંદે ૪૪ મા કડવામાં આવા ત્રિતાલવાળા હંદમાં જ યુદ્ધવર્ણન કર્યું છે : તે વર્ણન આ કડવા સાથે વાંચી જવાની ખાસ બહામણ છે. યુદ્ધવર્ણન સિવાય દમયન્તીના સ્વરૂપવર્ણન વખતે પણ પ્રેમાનંદ નળાખ્યાનના ૨૭ મા કડવામાં 'નૃપલિખકતનયા, રૂપ બનયા, રસીકી રંગપૂરણા'—એ દરિગીતની ચાલમાં જે ધમકની ચત્તમટનિબધું વર્ણન આપે છે તે પણ આવું જ સુંદર બન્યું છે.

યુદ્ધમાં હથિયારનો કડકકાટ અને ખડખડાટ, દોડધામ, ધાંધલની ચીસ, મારફાડ, કાપાકાપી વગેરે થાય તેનું વર્ણન કરવામાં શબ્દો, પણ એવા કઠોર અને કર્કશ જોઈએ. ધોર ધર્ધર ખનિનો ખ્યાલ આપવા અગોર બળનો, અતુનાસિકો અને ધ, ઝ, દ, ધ, ભ જેવા દરેક વર્ગના ચતુર્થ બળનો વપરાય છે : આમ રસ અને પ્રસંગને અનુરૂપ વાણીની રચના કવિઓ કરે છે.

૨૨-૧ સોંઠયા—(સં મમુઝૌહ; સરખાવો દૂંકવું દૂંકડું; અથવા 'મમુદ્દ-સમુદ્દ-સવુદ્દ-સોંઠ-સમુદ્દ એટલે શૈર્ષની સમૃદ્ધિયુક્ત. શર ચડવાને સોંઠવું' કહે છે—'મીમાંસી બકરી સોંઠે જળ વાધકુ બી મારે.') સુંઠાડયા; તૈયાર થયા દુમદંડ—ઝાડનાં યડ. ૨૨-૨ મુલદલ—ભાલાવડે. સકચૂર—વીરસમાં મગ્ન. ૨૨-૩ અરિથ ચૂરે—હાડકાં

ચૂર્ણ કરે. ૨૨-૪ મુખે 'માર' ભાષે—'મારો. મારો' એમ મુખથી બોલે. ૨૨-૫ રૂંઠમુંડ—મૂડેલું રૂંઠ-ખોપરી. મૂડ—ખેલાન. ૨૨-૫ વર્ધ્યા—(સં. વધ્) હણ્યાં. ૨૨-૬ વકારે—(સ. વિનક્ર; વિકારય) મુઢને માટે બોલાવે. પણે ઝીંક—પગથી પકડીને ઝીંકી નાખે; પગડે. હૈયે હીંક આવે—'હીંક' એટલે અદર શ્વાસઃ સરખાવે. અભિમન્યુ-આખ્યાન ' 'ધસી મારે હીંક, હેયે આવે હીંક, છીંક ખાતાં ડોના છવ જાયે.' ૨૨-૭ યત્ર તત્ર સર્વત્ર—અહીં ત્યાં ને બધે. ૨૨-૬ એક જ થાયે—એક જગ્યામાં આવી જાય. ઠસિયા—ઠસાયસા. ૨૨-૧૦ જાજરી કીધી—(મં. મર્જરિત) વિખેરી નાખી; આછી કરી નાખી. વિકરાળ રુદ્રકાળ—રુદ્ર અને કાળ જેવા વિકરાળ.

કડવું ૨૩ મું (૧૪૧)

આ કડવામાં રામરાવણનું આખરનું યુદ્ધ વર્ણવાયું છે. વાક્યમીઠિ લખે છે, 'આ રામરાવણનું યુદ્ધ એટલે ગગન ગગનાકાર સાગરઃ મારોપસઃ । રામરાવણયોર્યુદ્ધ રામરાવણયોરિય ॥-' આ અનન્યપ અલંકારથી, રામરાવણ યુદ્ધ એ જાણે ન મૂળે ન મઠિવ્યતિ જેવું, અદ્વિતીય કહેવાય છે.

૨૩-૨ કોઈંડ—ખનુષ્ય; તેના ટંકારની અસર આ ટૂંકમાં અતિશયોકિતથી વર્ણવી છે. જુવે। કડવું ૩-ટૂક ૫-૬-૭. ૨૩-૩ માર્તંડ—સૂર્ય. શાતખંડ—સૌ કકડ. ૨૩-૫ ભારતી—સરસ્વતી. ૨૩-૬ નિર્જર—જેને જરા (જઘાપસ્યા) નથી. તે-દેવ (ખનુષ્યોદિ). અનુચર-ગસસ. ૨૩-૮ જન્મ પ્રડેલો.....સ્વરૂપ-અલંકાર પૂર્ણપિમા.

૨૩-૧૦ રાવણના મારથી વાનરા સંગ્રામ, રામ અને પોતાની મામ-ત્રણે મૂકીને નાસી ગયા. કવિએ રાવણના પરાક્રમ અને શરાતનને પુરતો ન્યાય આપ્યો છે. એને માટે વખાણ કરતાં દર્શિ અટક્યા નથી. આ ટૂંકમાં પહેલી લીટીમાં લ, લ અને બીજીમાં આમ આમ

૧૪૨ : ૨ છુ થ સ - ટી કા

આવવાથી અનુપ્રાસ નામનો શબ્દલંકાર થયો છે. મામ (સ. મમત્વ) ‘મારું બલ’ એવું અભિમાન; સરખાવો સુદામાચરિત્ર ‘મામ ન મૂકિયે રે’

૨૩-૧૩ શુ પ્રલ્લે.....રામે કરી—પ્રલયના વખતનો જાણે અગ્નિ (પાવક) ન હોય તેમ કેધની ઝાળથી ફર લાગતી દૃષ્ટિથી રામે જોયું. ૨૩-૧૬ વનચર—વનમાં ચરે તે, વનચર, વાનર. ૨૩-૧૮ અંબનુ—અંબાનું, માતાશનું. સાધન—આરાધન. -

૨૩-૧૯ સોડનો ઘા થયો સહોદર—ભાઈ યજ્ઞને ભાઈને જ ધા માર્યો; પેટમાં પેસી પાળી મારી. સરખાવો કહેવત “ ઘર ફૂટે ઘર જાય. ” વિભીષણ, રામના પક્ષમાં હોવા છતાં, નીતિબોધની ખાતર કવિએ તેને આડકતરો ઠીક ચાખકો માર્યો છે. સોડ-(સં. શટક) વચ્ચનો; અંગનો. સરખાવો ‘સોડ ધાલરી.’

કડવું ૨૪ મું

આ કડવામાં દેવીનું અનુજ્ઞાન અને તેની સાધનસામગ્રી કવિતા વખતના કર્મકાંડીઓ જેમ વાપરતા તેમ કવિએ વર્ણવ્યાં છે. શક્તિના ઉચ્ચ સ્વરૂપની આરાધનાનો પાપમાર્ગમાં ઉપદેશો પ્રચલિત વિધિ અહીં જણાવ્યો છે. ધ્યાનમંત્ર મારે વાનરો જે ઉપાયો યોગ્ય છે તેનું હાસ્યરસથી ઊજળાનું વર્ણન આપવાની તક અહીં કવિએ સાધી છે. એક સ્થાયી રસની પુષ્ટિને અર્થે બીજા સંચારી ભાવનું આલંબન કવિ વખતોવખત કરે છે, તેમ અહીં થયું છે. સરખાવો, ઇદ્રજિતયજ્ઞમંગ વખતનું વર્ણન: કડવું ૧૬.

૨૪-૧ નિકુંભના વાલ્મીકિ રામાયણમાં ‘નિકુંભિસા’ દેવીનું છે.

૨૪-૨ જામુના હાર—જામુનાં રાતાં ફૂલના હાર. ઉપહાર-૨.

૨૪-૪ કરે કોનક—(સ. કૌતુક) ઉપહાસ, ખરકરી કરે. ૨૪-૫

હિંદુ વચન આરાધન પ્રકાશ-જુઓ કહ્યું ૧૯-૧૬ 'લક્ષ ગાળ દીધી અહીં કાન'. નાના ભાત-અનેક પ્રકારે. સરખાવો 'નાના નારી, નિષ્ફળ લોકયાત્રા ૧.' મૂછ-(સં. સ્મૃત્; પ્રા. મસ્તુ). કૂછ-(સં. કૂર્ચ) દાદી; કૂચડા જેવી મૂછ. રંગડે-(કા. રજીદન શોક કરવો; 'રંગ' -શોક શબ્દ આ ઉપરથી છે.) ત્રાસ આપે, દુઃખ દે. ૨૪-૮ મદોદરીનું અપમાન કરવાનું ખીડું ઝડપવા અંગદ કેમ તૈયાર થયો તે જાણવા સાધન નથી.

૨૪-૧૦ અહીં જળવાન પતિસન્મુખ, હિંદુ વાનરોથી કેશ અહીંને અપમાન પામતી મદોદરીની સાથે, દુર્યોધનસભામાં યુધિષ્ઠિર-ભીમ-અર્જુન-સન્મુખ દુઃશાસનને હાથે અપમાન પામતી દ્રૌપદીનો પ્રસંગ, સરખાવવા જેવો છે. પાલખપટે-(સ. વજ્ર ઉપરથી 'પહેલો') વચ્ચેના છેડાવતે.

૨૪-૧૧ વીહું-(સં. વિહલક, પ્રા. વિહલક)-વિહલક) દયામણું; આશિયાળું. વિનતા-(વનિતા; વન રનેહ કરવો)-અહીં; અહીં સ્વર-સ્વત્યય થયો છે; અને વ, વ સાથે આવવાથી અનુપ્રાસ થયો છે. મેઘનાદની માતા-અહીં વિશેષણ સાભિપ્રાય છે-ઈદગિત જેવા પરાક્રમી પુત્રની માતાની આવી રિયતિ !-એવો ભાવ છે : અલંકાર પરિકર.

૨૪-૧૨ રોપે ભરીયો-અહીં ક્રિયાપદને સ્ત્રીવાચક બહુવચન સમાડવાનો દાખલો છે. પુરાણોની કથામાં 'ગોપીયો જતીયો હતીયો' એવી રીતના પ્રયોગો સાંભળીએ છીએ

૨૪-૧૩ શ્રવણ સાંભળો...ટીટ્ટી-અલંકાર ઉપમા; અહીં ઠપ્પે સુંદર ઉપમાન કહ્યું છે. વાસ્તીક પણ મુદકાંડ સર્ગ ૩૨ શ્લોક ૩ માં 'જોરાન્તી ફરતી ચ્યા' જોમ ઉપમા આપે છે. ટીટ્ટી-(ટિટ્તિ) નાનું સરખું પંખી છે; એટલે તેની કુશલતા, પામરતા અને બત્તલિનતા અહીં જાંટી અસર કરે છે.

૨૪-૧૪ રાત્રુથકા-સામા, વિરોધી પક્ષના હોવા ખતા; દેવને

અલંકાર ઉપમા. વિમાન—(વિમાન વળન જેવું વળન) નથી, બહુ હલકું છે એવું આકાશમાં ફરવાનું વાહન. ૨૫-૧૦. દૂર દૃષ્ટે—રામને પોતાની વિરુદ્ધ મદદ આપવાને લીધે, રાવણે ઈંદ્ર સામું કરડી નજરે જોયું. ૨૫-૧૧ ઊભાડું—ઉજ્જડ કરું.

૨૫-૧૩ આ દૂંકની પહેલી લીટીમાં પ, પ સાથે આવવાથી અનુપ્રાસ થયો છે. પદ્મજ—અહીં સમર્પણલાવ ધ્વનિત કર્યો છે.

૨૫-૧૬ આ દૂંકમાં, રાવણના અવસાનને નજીક લાવનાર કુષ્ટ પ્રહયોગનું જે જૂથ (રિષ્ટ) બાઝ્યું હતું તે નીચેની દૂંકમાં કવિ ગણાવી ગય છે. કવિ પ્રેમાનંદનો જ્યોતિષશાસ્ત્રનો પરિચય અહીં, તેમજ કડવા ૧૨ માંના ગ્રહની વર્તમાન મહાવતા કડી ૩૧ થી ૪૦ના ઉદ્દેશોથી પ્રતીત થાય છે. વિદ્યામિત્ર—મોટા તપસ્વી હતા; પોતે માધિનામે ક્ષત્રિય રાજાના પુત્ર હોવાથી રાજર્ષિ કહેવાતા. એમને પ્રજ્ઞર્ષિ થવાની ઇચ્છા હતી. તે બાનતર્માં એમને વસિષ્ઠ સાથે વાદ થયો હતો. એક વાર દ્વારથ રાજા પાસેથી પોતાના યજ્ઞના રક્ષણ માટે બાલક રામલક્ષ્મણને એ માગી ગયા હતા. ત્યાં રાક્ષસનો વધ થયા પછી ત્યાંથી જનકને ત્યાં સીતારવ્યંવરમાં એ લઈ ગયા હતા. રામલક્ષ્મણને ધનુર્-વિદ્યા એમણે શિખવાડી હતી. તેથી જ અહીં રામ એમનું સ્મરણ કરે છે.

૨૫-૧૭ શિવના અર્ધ રાખ્યા નહિ રે—જુઓ કડવું ૭-૧૬. શાપ છે નંદી તણો—એક સમયે રાવણે પોતે શિવભક્ત હોવા છતાં નંદીશરણું મોઢું જોઈ હસીને કહ્યું કે ‘આ તો સાવ વાનરમુખો છે.’ તેથી ક્રોધ પામી નંદીએ શાપ દીધો હતો કે ‘‘ તારું મૃત્યુ વાનરથી નિર્માણ થશે ’’—જુઓ વાક્યમીકે ‘રામાયણ’—ઉત્તરકાંડ સર્ગ ૧૬. શુદ્ધ—(નં. શુદ્ધિ) બાન.

૨૫-૧૮ સંધ્યા સમો—સંધ્યાકાળ સ્વનો કહેવાય છે; દિવસ અને રાતનો એ સંધિકાળ છે. સરખાવો દિવસકાલિયુનો વધ વિષ્ણુએ નૃસિંહઅવતાર લઈને સંધ્યાકાળે જ કર્યો હતો. બાણ અગદાયનું—

રામે રાવણને મારવાને યજ્ઞાન્ન કાઢ્યું; એ અન્ન પૂર્વે યજ્ઞાન્ને-ઉપર આપ્યું હતું. જુઓ વાસ્તીકે યુદ્ધકાંડ સર્ગ ૧૦૮. સીતાને આપ-શાપ રૂપે શબ્દોમાં દીધેલો. મળી આવતો નથી; છતાં એને મળતા સીતાના ઉદ્દગાર સુંદરકાંડ સર્ગ ૨૨ માં-જ્યાં રાવણ સીતાને ધમકી આપે છે-ત્યાં છે.

૨૫-૨૦ સ્ત્રી-અનિષ્ટ-યોગ; “રોગિણો મરણં યસ્માદવશ્યંભાવી ભવ્યતે । તત્ત્વક્ષણમરિષ્ટસ્યાદ્રિષ્ટમપ્યમિધીયતે ॥” અષ્ટયોગે રીષ્ટ ઉપન્યુ-આઠ અપયોગ-અનિષ્ટ ધડીઓ એકઠી ચવાથી ધણું માહું પરિણામ આવવાતું થયું. ૨૫-૨૧ રાવણે પોતાના બળના પ્રમાણમાં હારે યુદ્ધ કર્યું; છતાં છેવટની અણીની વખતે એતું બધું બળ, શક્તિ અને (શક્તાન્ન) વિદ્યા નાશ પામ્યા; અને રામનાં બાણ વાગતાં એનાં મર્મસ્થાન ભેદાવા મંડ્યાં.

૨૫-૨૧ પરાણુ—(સં. પ્રાણ) બળનો પ્રવાણ. બળપ્રમાણુ-બળને અનુરૂપ.

૨૫-૨૨ એટલે રાવણ કળી ગયો કે હવે ‘દિન પક્ષયો, પક્ષડી ધડી; અને હવે જરૂર મારો અંતકાળ આવી પહોંચ્યો છે. તેથી રાવણ પોતાનાં વીસે લોચન વડે રામને જોઈ રહ્યો, અને રામતું ૨૫ પોતાના હૃદયમાં ઉતાર્યું. ૨૫-૨૩ જગતના હિંત કારણે-રામને ઈશ્વરના અવતાર તરીકેનું એક ખરું કર્તવ્ય એ હતું કે સન્નતોના હિંતની ખાતર (લોકનાં જ હિતાય નૈ) દુર્જનોને દંડ દેવાનો હતો તેથી રામે કૃત્રિમ કોપ કર્યો (કોષે ગણ્યા જુગદીય રે).

૨૫-૨૪ પંગત—(સં. પક્ષિ) હારાં જોળાં તોયે ના મૂકે ટેક રે—રાવણ, એક વીરને જાણે તેમ, એક છેવટ સુધી યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. રાવણ એક પ્રતિનાયક તરીકે મહાન યોદ્ધો હતો એટલું ન્યાયની ખાતર દહેવું જોઈએ; આ સાથે સરખાવો. અભિમન્યુતું છેવટનું પરાક્રમ, જ્યારે હાથ કપાઈ જવાથી એ પગવડે બાણ છોડે

છે. મદાભારતમતિ કૌરવપતિ દુર્યોધન એવો જ ધર્મડી અને સ્વાધિ-
કારમત તથા અભિમાની પ્રતિનાયક હતો.

૨૫-૨૫ આ દૂકમાં પહેલી લીટીમાં ઉપમા અને બીજીમાં
ઉત્પ્રેક્ષા છે મગદળા—(સં. મદકલ) જેને મં ગળે છે-કરે
છે તેવો મસ્ત હાથી. એકદતો—એક દન્તુશળવાળો; લગ્નમાં જોનો
એક દન્તુશળ (દન્તુશલ) ભાગી ગયો હોય અને બીજો એકલ
રહ્યો હોય તેવા હાથી જેવો રાવણુ શોભતો હતો : એમ ઉપમાનો
ભાવ છે સરખાવો ' અભિમન્યુઆખ્યાન 'માં દર્શાવેલ પુત્ર ધવાય
છે તેનું વર્ણન-કડવું ૪૬-૧૯ ' કર વિના બિરાજતો, કુંવર
મહાકાળભાષી; તે ધૂમતો રણ વિષે, જેમ દંતવહોણો હાથી.'
શુ' એક શુ'ગે. રીસ રે—રાવણુ હવે એક માયાનો હોવા છતાં
બીજા મસ્તકના કપાયાથી ત્યાંથી રુધિરની ધાર વહેતી હતી; તે માટે
કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે જાણે કાર્મ ગિરિના એક શુ'ગ છપરથી ગેર
જેવી બીજા પાતુઓ ધોવાઈ ધોવાઈને નીચે વહી આવતી ન હોય !

૨૫-૨૬ અમર—જેને મૃત્યુ નથી તે-દેવ. એક હુસ્ત અધની
ભારે રે—હઠેવાય છે છે કે દુષ્ટ માણસોનો ભાર પૃથ્વીથી પણ
સહેવાતો નથી પૃથ્વી એનાથી ભારે મરે છે તેથી જ રાવણુથી દમાયથી
પૃથ્વી, તેના મરણથી ભાર ધટવાને લીધે એક હાથ ઊંચી આવી !
૨૫-૨૭ નારદ—(નરસ્ય ધર્મે નાર-તં દદાતિ સઃ માનવધર્મને શીખવનાર)
બ્રહ્માના માનસપુત્ર; તે મનુષ્યોને ધર્મનો બોધ કરતા તે સદૈવ ત્રીજા
વગાડતા, અને ઈશ્વરનું માન કરતા, વિધર્મા ફરે છે. દેવતાઓને પર-
સ્પર અથવા ઋષિને કે રાજાને સદૈશ પહોંચાડવો હોય છે તો તે
નારદ કરે છે એ દક્ષદમિષ્ટ હઠેવાય છે ગારદ—ચારદ ઋષુમાં જે
દેવીની પૂજા થાય છે તે દેવી શારદા.

૨૫-૨૮ અંતકાળે સ્તવન...આળખ્યા. જેવે રામને વિષ્ણુ
તરીકે રાવણુ ઓળખે છે એટલે તેમનું સ્તવન તેણે કર્યું. અર્ધ
જ્યવિજ્યના શાપની કથાનો સંગ્રહ કવિએ બનાવ્યો છે શુભો.

સનકાદિક-કડવું ૧: આ સાથે સરખાવો ગ્રાહથી સપકાવણા ગળેન્દ્રે
સૂટમાં કમળ ધરીને કરેલી આર્થના. ૨૫-૩૦ આવાગમનથી-
છાડાવો-જન્મ-મરણરૂપી સંસારમાં આવવું અને જવું તેમાંથી મારો
મોક્ષ કરો. શ્રુતિ કે જે બ્રહ્મને સાક્ષાત્ જુએ કે તે ન સ: પુનરા-
વર્તે. 'આપો મૂળ કામ-અહીં વિષ્ણુના દ્વારપાળ જ્ય અને વિજયને
બ્રહ્માના પુત્ર સનકુમારોએ દીધેલા શાપનો ઉલ્લેખ છે. પાંચ પાંચ
વર્ષના ચાર મધિખાલકોને વિષ્ણુના અંત:પુરમાં જતા અટકાવનાર
જ્યવિજયને શાપ થયો કે 'તમે રાક્ષસ થાવ; તમે અહીં વૈદ્યકમાં
રહેવાને પાત્ર નથી.' પછી જ્યવિજયે આર્થના કરતાં શાપનો અનુમ્મદ
થયો કે મૃત્યુલોકમાં જો વેરલાવે વિષ્ણુને (કે એમના અવતારને)
હાજરી તો ત્રણ જન્મમાં તમારો ઉદ્ધાર થશે, અને તમારું મૂળ સ્થાન
પામશે; નહિ તો જો રોહિણી વેરલાવે હાજરી તો સાત જન્મ વહી જશે'
તેથી જ્યવિજયે વેરલાવે હાકિત માગી; અને તેથી રામાવતારમાં રાવણ,
કુંભકર્ણરૂપે એ જન્મમાં હતો.

૨૫-૩૧ અહીં 'રીઝગા એટલે શીશ ઉલ્લુ'—એમ કહેવામાં
દેખાતો વિરોધ જણાય છે; પરંતુ તેમ કરીને, પણ મોક્ષ આપ્યો
એમ જાણવાથી વિરોધ જતો રહે છે. ૨૫-૩૨ અહીં કવિએ રાવણના
ભૂમિપતનને બહુ સુંદર ઉપમાઓથી શણગાર્યું છે. જેમ આખા નક્ષત્ર-
મંડળ સાથે સૂર્ય નીચે આવી પડે, અને જેમ મેઠ પર્વત મૂળમાંથી
બીખડીને તૂટી પડે તેમ લંકાપતિ રાવણ, સમના હેવટના બાણથી
જમીન ઉપર પડ્યો (અલંકાર ઉપમા). ૨૫-૩૩ અહીંથી કવિએ
રાવણવધના સમાચાર ફેલાવાનું વર્ણન ધણા જ થોડા પણ સચોટ
શબ્દોમાં કર્યું છે; આપણને સાંભળતાં જેટલો વખત યાદ છે તેટલો
જ સમય બધું થઈ રહેતાં લાગે છે.

૨૫-૩૪ સંસ્કાર—અંત્યેષ્ટિ-મરણ પછીના સંસ્કાર. ૨૫-૩૭
અહીં બારદાજનો સંદેહ સામાન્ય વાંચકને પણ થાય તેવો છે. અહીં
જે વાતરને સજીવન કર્યાની કથા છે તેનો આધાર યુદ્ધકાંડ સર્ગ ૧૨૦

માં છે ખરો; પરંતુ ત્યાં તો ફક્ત ઈં તેમને જીવતા કરે છે એટલી ક્યા છે. મુદિત પ્રતોમાં નથી એવો આ અહીંનો પ્રસંગ વધારે સ્પષ્ટ છે.

૨૫-૪૦ પાખ્યા સહુ લોક—લોક સાત કદા છે : બૂર, જુવર, સ્વર, મહર, જન, તપ, અને સત્ય. સૌસીની દરણી પ્રમાણે તે તે લોકને પાખ્યા—એમ લખે છે.

૨૫-૪૧ મહાને ઠામ—મહાની આસપાસ. મહું—(શ. મુદેહ) મહું; સરખાવો અભિમન્યુ આખ્યાન 'ક ૧૫-૮ 'જુઓ કમાઈ આપણા કંથની, જે મહું મસાણથી આભું'!

૨૫-૪૨ ભૂત—વાસનાદેવર; સિંમદેહ, દેહી-દેહના અર્થમાં; સરખાવો સુદામાચરિત્ર ૬૩૫ ૯-૮ 'કે શું ઉપર બરાણું નથી. તેણે સૂઝી દેહી?' જીવ ઘસેલી-વાસનાદેહ પોતાના જૂના દેવેવર પાસે ભમતો હતો તે ચેતન આવતાં ફરી દેવેવરમાં લખતો યથો અમી-વરસાત—(સં. ભમ્ભતઃ પ્રા. ભમીજ) ચર્ણાણ ઉપરથી 'વરસાત' અમ્ભનની વૃદ્ધિ.

૨૫-૪૪ ધીજ કરાવી—(ગ. દિવ્ય) અપરી કમોટી કરી જેને અમિમાં નાખ્યા હતાં અમિ બાળતો નથી તે પવિત્ર મણામ છે. સરખાવો મનુસ્મૃતિ અ. ૮-૪૧૫ ચામિદો ન દહાયસિઃ ન હેવઃ જપ્તે છવિઃ. 'સરખાવો દવાદામ 'કહે તો ધીજ ખલીજ કરે', સિરપિંડી હાથ મારાવો રેઃ' ખીજે પાક 'હીજ' પ્રાચીન કાવ્યમાં છે; અને તે ઉપર મોંપ ૩ 'મીતાને ઉપનયનસંસ્કાર કરાખ્યા; ઓએને ઉપનયનનો અધિકાર છે—વગેરે વિવેચન, તેમની પ્રતમાં 'ધીજ'ને બાલે 'દીજ' દોવાથી સંભળ્યું છે. સાખ પૂરી દશરથ રાધ રે—સીતાની અમિગુહિ ધવા પછી દશરથ રાજ ત્યાં વિમાનમાં બેઠીને આવે છે, અને સીતા શુદ્ધ ૩ એમ રામને કહે છે. (મુદકાંક સર્ગ ૧૧૬) કૈકેયીનો રાખ મૂકાવ્યો—કૈકેયીએ રામને માટે વનવાસની ખાતજી ફરી ત્યારે દશરથે આપ દીધો હતો કે 'હું પુત્ર બનવ સદિત તારો ત્યામ મડું છું.' રામના કહેવાથી એ આખનો એમણે અનુપદ કર્યો!

અહીં રામના ચરિત્રનું ઉદાત્તપણું વ્યક્ત થયું છે. 'જેનાં વચનથી પોતાને રાજ્યના સુખને બદલે-વનવાસનાં દુઃખ જોગવવાં પડ્યાં, અને સીતાદરણી આપત્તિ જોગવવી પડી તે જ દૈત્યી માટે, આટલી બધી રોહની લાગણી એક રામ જ રાખી શકે! (સર્ગ ૧૧૯ .

૨૫-૪૬ પુષ્પક વિમાન—કુએસું વાહન; તે રાવણે પોતાનાં ભાઈ પાસેથી પડાવી લીધું હતું. લંકાથી અયોધ્યા પહોંચવાને એક જ દિવસ લાગે (ભુએા સર્ગ ૧૨૧) એટલી એની ગતિ હતી.

કેડવું ૨૬ સુ

રાવણવધ પછી સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ અને સીતા સાથે રામનું અયોધ્યા તરફ પ્રયાણ—એ ગપા કેડવામાં કહેવાઈ ગયું છે. આ કેડવામાં કાબ્યનો ઉપસંહાર છે. લંકાથી પાછા અયોધ્યા જતાં રામ, પોતાના કેટલાક ચિરપરિચિત પ્રસંગો અને સ્થળો પુષ્પક વિમાનમાં બેઠાં બેઠાં સીતાને બતાવે છે. 'ઉત્તમરામચરિત નાટક'માં લવભૂતિ કવિ પહેલાં જ અંકમાં જે 'ચિત્રપટસ્થાન'નો પ્રસંગ ગોઠવે છે તેને ધણો મળતો છે. વાલ્મીકિમાં યુદ્ધકાંડ સર્ગ ૧૨૩માં આ કથા છે.

૨૬-૨ પાજખંડના કીધી—લંકા અને રામેશ્વર વચ્ચે જે સેતુ બાંધ્યો હતો તે પાછો રામે તોડી નાખ્યો; તે એવા હેતુથી કે કોઈ બીજો યત્ર વિભીષણને લંકા ઉપર અહીં આવી સંતાપે નહિ. રામેશ્વરમાં રામેશ્વરના મહાજ્યોતિર્લિંગની સ્થાપના રામે કરી હતી. વાલ્મીકિમાં સેતુબંધની કથા પહેલવહેલી આ જ સ્થળે આપેલી છે. ૨૬-૩ સીતાને ટ્રીરામ દેખાડે—ઉત્તમરામચરિત નાટકમાં લક્ષ્મણ સીતાને ચિત્રપટ બતાવે છે; અહીં રામ જાણું બતાવે છે. ઘાટ-ઉત્તાર, ઉતરાણ. અજ્ઞાત વાટ-અજાણે સ્તે; પંચરત્રીથી દક્ષિણમાં જનસ્થાન, કિર્કિંધા અને લંકા એ જાણે પ્રદેશ રામ-લક્ષ્મણને અજાણ્યો હતો; પણ પછી સુગ્રીવ સાથે મૈત્રી થવાથી રામ, સીતાની ભાજ કાઢતા

કાલતા લાંકા પહોંચ્યા હતા. ઋષભમૂક-પર્વત, જ્યાં રામને સુગ્રીવનો પ્રથમ મેળાપ થયો હતો. કિંબંધા-વાલીની રાજધાની. ૨૬-૪ પંચવટી વન-રામ સીતા વનવાસમાં પાંચ વડની છાયા નીચે પર્ણ-કુટી બાંધીને રહ્યાં હતાં. જટાયુશ-પક્ષી અરુણનો પુત્ર. એ દસરથનો મિત્ર હતો. 'વનવાસમાં, આગળ રાક્ષસનો બો છે તેથી પંચવટીમાં રહેજો' એમ રામને એણે કહ્યું હતું. રાવણ જ્યારે આશ્રમમાંથી સીતાને છોંટાડી જતો હતો ત્યારે રાવણ સાથે એણે યુદ્ધ કર્યું હતું. રામ સીતાની શોધ કરવા ગયા ત્યારે જટાયુએ બધા વૃત્તાન્ત કહીને પ્રાણ મુક્યા હતા. આશ્રમ નારી-ચળરી; એ બીલડી હતી. પંપા સરો-વરને કાઠે માતાંગ ઋષિનો આશ્રમ હતો ત્યાં એ રહેતી. ડાઈ દિવસ રામ અહીંથી આવશે એમ એને યદાથી, હમેશાં એ આશ્રમ વાળતી ને ફૂલફાલદિયે લાવી મૂકતી. વનમાંથી એ બોર વીણી લાવતી અને રામ આવે ત્યારે તેમને ધરવા માટે ચાખી ચાખીને તે મૂકતી, કે રખેને ડાઈ ખાદું બોર આવી જાય! આ ચળરીનાં ભાવખર્ચાં એકાં બોર પણ રામચંદ્રે આરોગ્યાં હતા. આ કથા અરવ્યકાંડ સર્ગ ૭૪ માં છે. શરણંગ-ઋષિનું નામ; વિરાધ રાક્ષસનો વધ કર્યા પછી, રામ એમના આશ્રમમાં ગયા હતા. અત્રિ-સપ્ત ઋષિમાંના એક; અનસુવાના પતિ-દત્તાત્રયના પિતા. ચિત્રકૂટથી નીકળી રામ અત્રિના આશ્રમમાં એમના સમાગમે આવ્યા હતા. જુઓ અયોધ્યાકાંડ સર્ગ ૧૧૭

૨૬-૫ ત્રિવેણીગંગા-ચિત્રકૂટ પાસેની મંદાકિની નદી, દાસની સત્ત્વતી છે તે પણ દોષ. આવાગમન-પાર જન્મું તે. ગોબિદસ નથ-શંભેરપુરનો શિવરાજ ગુદ જેને ત્યાં રામ. લક્ષ્મણ, સીતા, વનરાક્ષમાં નીકળ્યાં તે વખતે રાતવાસો રહ્યાં હતાં પછી બીજે દિવમે મંગાની સામે પાર ગુદે અપેક્ષા નાવમાં બેઠી એ ઊતર્યાં હતાં.

ત્રિવેણી-મુતીદ્વય મુનિનો સમાગમ શરમંગના આશ્રમમાંથી નીકળ્યા. રામને યથો હતો. જુઓ અરવ્યકાંડ સર્ગ ૭.

૨૬-૬ ભરન દોષીના પુત્ર એ એમને મોસાગ દના ત્યારે

કેકેયીએ દશરથ પાસે, રામને વનવાસ અને હારતને માટે રાજગાદી માગ્યા હતાં; પણ હારતે તો-ગાદી ન સ્વીકારતાં નંદીઆમમાં રામની પાદુકાઓ સ્થાપી અયોધ્યાનું રક્ષણ કર્યું હતું. રામને માટે એને આટલો બધો બાતપ્રેમ હતો. શત્રુઘન-સુમિત્રાનો પુત્ર, લક્ષ્મણનો ભાઈ, 'હે' 'હે' કહી હેલામાં ઉઠ્યા-અહીં ઉમંગને લીધે યતો ત્વરાતિથય કવિએ વર્ણવ્યો છે. સરખાવો, પ્રેમાનંદુત 'સુખમાચરિત્ર'માં શ્રીકૃષ્ણ, સુદામા આવ્યાના સમાચાર મળતાવેંત આવો જ ઉમંગ અને ત્વરા-તિથય બતાવે છે. ૨૬-૧૦ હાટ-(પ્રા. દટ) દુકાન; સરખાવો હડતાળ (હાટે + તાળાં). સમારે-(સ. સમાનરચ) સમું સરખું કરે. સુધારે. ૨૬-૧૧ તરીયા તોરણ-(સં ત્રિક ઉપરથી) બરના પોશા સાંકાનું ત્રિકોણ પાડીને બનાવેલું તોરણ; અથવા (ત્રયઃતોળ) ત્રણ બાતનાં તોરણ; આસોપાલવ, આંબો અને નારિયેળી એમ ત્રણનાં પાંદડાંનાં તોરણ બંધાય (પ્રા. કા. ટીકા). નાટક-નૃત્ય રૂપક. 'અવસ્થાનુ-કૃત્તિર્નાટ્યમ્ કલ્પં દૃશ્યતયોચ્યતે' રામચરિત્ર રૂરીરૂરી લગ્નવીને આનંદ મેળવે છે; લગ્નવાતી 'રામલીલા'નાં દરશો અને 'વેશો' આવાં નાટકની પરંપરામાંથી જ બીતરી આવેલાં છે. નૌતમ-(નવ નવું + તમ ઉત્કર્ષવાચક શબ્દ) વધારે નવું; અવનવું. ૨૬-૧૨ રાજયસામગ્રી-રામની પક્ષીને ઘટતી ને શોખતી સામગ્રી. (અધ્યમપદ્ધતોપી સમાસ) ૨૬-૧૩ 'પુણ્યપવિત્ર' એ શબ્દ લક્ષ્મણ સાથે અથવા હારતશત્રુઘન સાથે લઈ શકાય છે ૨૬-૧૪ કોટે કાકી, અભિલાષ સહિત કટક-સીન્ધ. ૨૬-૧૫ કુશલી ભેટ-કુશલ સમાચાર. ૨૬-૧૬ જયકરિયાં 'જય' સૂચવનારાં. ૨૬-૧૭ અપવાદ શિરનો લાગે છ-રામને વનવાસ મોકલ્યા બદલ અને દશરથ-મૃત્યુના નિમિત્ત થવારૂપ અપવાદ જય તે માટે જુઓ-રામે દશરથની પાસે કેકેયીનો શાપ મૂકાવ્યો છે. કહ્યું ૨૪-૪૪.

૨૬-૧૧ લવકુશ મૂક્યા નંદીઆમમાં-જ્યારે સગર્ભા સીતાને રામે લોકાપવાદને લીધે બરમાંથી કાઢી મૂક્યા હતાં ત્યારે વાલ્મીકિના

આશ્રમમાં રામના જોડકા પુત્ર લવ અને કુશ જન્મ્યા હતા. અહીંથી ઉત્તરકાંડના કથા-પ્રસંગનું સૂચન છે. હરિગુણ ગ્રામ-ધર્મરના ગુણોનો ચરિત્રોનો સમૂહ.

૨૬-૨૨ કડવાં છબીસ પદ પૂરણ સાતસેં—અહીં કાવ્યનું પૂર કવિ આપે છે; જેથી દૂકામાં વધધટ હોય તો પકડાઈ શકે. અહીં ઉદ્દેષ્યેનું કાવ્યનું પૂર કવિએ નક્કી કરેલું; તેનો મેળ ઘણી પ્રતોમાં મળતો નથી. ઊંડા સંશોધનને અંતે પદ(કડી)ની એકંદર સંખ્યા વધધટ વગર નક્કી થઈ શકી છે. એક પ્રતમાં ‘૫૬ પોણી સાતસેં’ એમ પાઠ છે; અને સાથેસાથે રચના સંવત (૧૭૪૬) તેમજ રચના-રથગ (વંદાવદ ?) નો ઉદ્દેશ્ય છે જે તદ્દન ચિંત્ય છે. બાર રાગ દસ દેશી છ—‘રાગ’ અને ‘(રાગિની) દેશી’ એ વચ્ચે ઊંદસ અને ગૈતિક સૂક્ષ્મ ભેદ છે. રચનાબંધનો જેનો અહીં માત્ર ઉદ્દેશ્ય જ શક્ય છે : ‘બાર રાગ’માં કેદારો, વેરાડી, સારંગ, સામેરી, વસંત, કામેરો, મેવાડો, દેશાખ, બૂજંગીની ગ્રાહ અને મારુ-એટલાનો નિર્દેશ ‘કડવા’ને મથાળે કરેલો મળે છે તેમાંથી વેરાડી અને દેશાખ વિશેષ કડવાંમાં યોગ્ય છે. ‘દસ દેશી’માં રામગ્રીની, સામેરીની, મેધમહારની, મેવાડાની અને ધવલધનાગ્રીની, સોરઠની, નટની અને પરગની—એટલી નોંધેલી મળે છે : પ્રેમાનંદને એનો જેવો રક્ષા ખ્યાલ હતો તેવો બાળે આપણે સમજી-સમજાવી શકતા નથી. નંદાવતી-નંદુરગાર; પશ્ચિમ ખાનદેશનું મુખ્ય શહેર. પ્રેમાનંદને અહીંના દેશાધિપ (દેશાઈ) મહેતા શંકરદાસનો આશ્રય મળ્યો હતો : તેથી જ એ લખે છે : ‘ઉાર કાળે, સેગ્યુ નંદુરગાર.’

૨૬-૨૩ સંવત ૧૭૪૨—કવિ પ્રેમાનંદ ખાસ કરીને સં. ૧૭૩૬ થી પંદર વર્ષ મુધી, નંદુરગારમાં રહીને પોતાનાં દશેક મેઘ આખ્યાનો રચ્યા છે. કાવ્યરચનાનો સંવન, માસ, તિથિ, વાર(અને કેટલીક વાર દિવસનો ચોમ તથા ધડી)ની નોંધ પણ આ મધ્યકાલીન કવિએ, ધર્મબુદ્ધિથી રાખવાનું મૂક્યા નથી. એટલે મુદિ-રામાવળી

કથા-અવજનું માહાત્મ્ય ચૈત્ર સુદી નોમને જિવસે આવતી 'રામનવમી'ની જયંતીને લીધે, ચૈત્રમાસમાં સવિશેષ ગણાય છે. કવિએ પણ આ સુયોગ સાધ્યો જણાય છે. રસિયા જનની રીઝ-રસિકજન જે હશે એટલે કે આખ્યાનના કાવ્યરસના જે સાચા અધિકારી-રસિયા હશે તેમને અવશ્ય આમાંથી આનંદ (રીઝ) મળશે: બાકી અરસિક માટે તો ગમે તેવું રસાભિનિવેદન નિર્વ્યક છે.

૨૬-૨૪ દેસાઈ—(સ દેશધિપ ઉપરથી) સરખાવો, શંકરદાસે સંવત ૧૭૪૪ માં નંદુરબાર પાસે બંધાવેલા આશાપુરી માતાના મંદિરમાં શિલાલેખ :

"આશાપુરી રાહલકામપુરી જનના : તથા નિકેતનમિદં બથ મંદપથ ॥ નંદાવતિસ્થશિવશકરદાસનામ્ના । દેશાધિપેન રચિતઃ સ્તુત્વં વેદિપ્રીત્યૈ ॥"

મહેતા—[રાં. મહત્કમ્ ; પ્રા. મહત્તઠ, જૂ. ગ. 'મહિતઉ ; સરખાવો 'માધવ મહિતઉ ગૂલગૂ પ્રધાન' (કા. ૩)] એવો જ બીજો શબ્દ 'મહત્તર' છે; તેમજ 'મહામંત્રી' ઉપરથી 'મહાવત્ત' અને ઉપરથી 'મહિતુ'—મહેતા એમ કેટલાક વ્યુત્પત્ત કરે છે રાજ-કાજધુરંધર પ્રધાન માટે 'મહેતા' શબ્દ રૂઢ છે જુઓ સોલંકીવંશનો ઇતિહાસ.

દેસાઈ મહેતા શંકરદાસ—ગૂળ અમદાવાદના પણ પછી, -કદાચ અમદાવાદમાં આવેલી અંગ્રેજોની કાઠી નંદુરબારમાં સં. ૧૭૨૬માં ખસેડાવાથી, -ખાનદેશમાં જઈને વસેલા દશાશ્રીમાલી વણિજ શ્રેષ્ઠી બાઈએ શિવદાસ અને શંકરદાસ : તેઓ ખાનદેશના કાનૂંગો અને દેસાઈ નિભાયા હતા: તેથી 'સરકાર દેસાઈ' એવું મહતાસૂચક નામ પણ તેમને મળ્યું હતું. અત્યાર સુધી 'નંદુરબારના ઠાકોર' તરીકે જેની સંભાવના થતી હતી તે જ આ 'સરકાર'. તેમણે સાહિત્યકાર કવિઓને તેમજ કથાકાર પુરાણીઓને સારો આશ્રય આપ્યો હતો. પ્રેમાનંદ જેવા મુજરાતી કવિ ઉપરાંત, એક દક્ષિણાત્ય મહારાષ્ટ્રી કવિ બાનુભટ્ટ અથવા હરિકવિ-જે સુસ્તમાં રહેતા હતા તેમને પણ

આશ્રય આપ્યો હતો. આ હરિકવિએ 'સંગુરજચરિત' એ નામનું સંસ્કૃત મહાકાવ્ય, શિવદાસના પુત્ર સંગુરજસનો વિવાહ સુરતના શેકની કન્યા ચંપા સાથે ઉજવાયો તે પ્રસંગ પર, રચ્યું છે. પ્રેમાનંદ નંદુરનાર અને સુરત આવજવ કરતા હતા તેનો પણ ખુલાસો આવા સંબંધથી, તેમજ એ શ્રેણીની ત્યાં પેટીઓ હોવાને લીધે, મળી રહે છે. આ શંકરદાસને ધણા ઈનામી ગામોની જગીર મળેલી તે તેમના આજના વંશજો જોગવે છે. અઢીસો વર્ષ પૂરના તેમના ધરના, ગુજરાતીમાં લખેલા ચોપડાઓમાંથી હકીકત મળી આવી છે કે આ આશ્રિત પડિતોને, સન્માન તરીકે વર્ષાસન અપાતું હતું; કથાકાર પુરાણીઓ દ્વારા અનેક કથાશ્રવણ ચતુ હતું; અને તેમને પણ માનદક્ષિણા અપાતી હતી.

૨૬-૨૪ મુજબ આજ્ઞા દીધી—કવિને આજ્ઞા કરી શકે એવું મોટું, અને કવિ એમની આજ્ઞાને માથે ચઢાવવા યોગ્ય ગણે એવું, માનાઈ કોણ હશે તે આટલા વર્ષો સુધી શોધી શકાયું નહોતું. હવે તે સ્પષ્ટ થયું છે.

૨૬-૨૪ સંક્ષેપે કથા કહી હતી પૂર્વે—હાલનું અખ્યાન પ્રેમાનંદ પોતાના પુરોગામી કવિ વિષ્ણુજસના 'યુદ્ધકાંડ' (અપ્રસિદ્ધ)ને અથવા કવિ વિજયપૂત 'રઘુજંગ'નો કંઈક આધાર લઈ વિસ્તાર્યું હોય - નવપદ્ધતિત કર્યું હોય - એવો એક અર્થ નીકળી શકે છે: ખીજે જરા વધારે સંભવિત અર્થ એ છે કે કવિએ પોતે જ માત્ર ચોડાક પ્રસંગ ગૂંથીને રામાયણના યુદ્ધકાંડનું કોઈક કાવ્ય રચ્યું હશે: તેને જરા વધારે વિસ્તારીને સુધારી-સંસ્કારીને શંકરદાસને સંભળાવવા-યોગ્ય બનાવ્યું હશે એમ લાગે છે: આના સમર્થનમાં, એક સુરતમાં જીતરેલી 'રઘુચંડ'ની પોથીમાં મૂળત્વ-એટલે પહેલી આવૃત્તિ (recension) માં જ હોય એમ ગણવા જેવું-કડવું ૨૨ મું જાયું જે આખું નીચે લેનારું છે: તેને જ 'ત્રિનાલા ભુજંગી' હંદના દાળમાં પછીથી સુધાર્યું હોય એમ માનવામાં વધી નથી. પહેલા

પાઠમાં અંતર્થમક છે; પરંતુ તે સર્વસામાન્ય સચવાયો નથી. તેને મુકામલે નવા ‘ત્રિતાલ’માંની વલ્લુયોજના સુદના ઉદ્ધત ‘રવમાધુર્વ’ને પરિપુષ્ટ કરે છે : [આ સાથે શ્રીકૃત ‘રણમલ્લ છંદ’ (સ. ૧૪૫૪) માંથી કડી ૬૬ થી ૬૯ સરખાવે.]

‘કડવું’ ૨૨ સુ

(સારંગની ચોપાઈ)

શ્રી રામ સંગ્રામે સોડયા રે, પાડી ત્રીસ કપિવીર દોડયા રે :
 ભુગદંડ પ્રમંડ કરતા રે, અસ્ત્રધાર અપરિમિત ધરતા રે—૧
 મહાબલે તે ચક્રચૂર થાય રે, મૂછ ફૂછ ઉઠાળા ખાય રે :
 મેલે સાંગ ત્રિશૂળે વેધે રે, મહા કોપ ધરી શિર છેદે રે—૨
 ચપા લથમથ સમરથ ચર રે, પદયાયે છેઢાયે પૂર રે :
 મહાધોર શબ્દો સહુ કરતા રે, ભયાં શ્વાસ ચોપાસે કરતા રે—૩
 ધરે જન મુખ, કરમુખ જાણે રે, કરે સંગ્રામઃ કા કોને ન સાણે રે.
 કીધું રાક્ષસલ સહાર રે, પ્રસન્ન આળ્યો તેણીવાર રે—૪
 રંડમૂંઠ મહાબલ પડિયા રે, રાક્ષસજુહપતિ રડવડિયા રે :
 નાસા-હર્ણ-વોહોણા કા કીધા રે, શોધિતની નદીમાં નાખી દીધા રે—૫
 કપિ હાથમાં લે તરવાર રે, કોઈને મારે ખડગની ધાર રે :
 સામસામા વડે બળવંત રે, બેહુ સેનાનો આવે અંત રે—૬
 રાવણરાયતણું શસ્ત્ર પડિયાં રે, પાખર બખ્તર બહુ રડવડિયા રે :
 પડિયા સુમટના મુગટ દોહોવટ જળ રે, બલ-પૂગમા સ્થ ચક્રચૂર થાય રે—૭
 પડે હલમૂસલના પ્રકાર રે, દલ મહુનો ચાલ સહાર રે :
 છૂટે બાણ સંખ્યા નવ ચાલ રે, રણ છોડીને નાહા રાય રે—૮
 પડે ધન સહિત હથિયાર રે, માહોમાહે કરે બહુ માર રે :
 પદ-પાણે પડજંદા વાળે રે, ધૂમધૂમ તે પૃથિવી કપિ રે—૯
 કોઈ જુદ ને કોઈ એક લાલા રે, લધુગપ છે કોઈ બાલા રે :
 બીજો જુવે લંકાનો રાય રે, દય નાહુ મુરજણી જળ રે—૧૦

દશકંધ ધનુષ્ય પછી તાણે રે, સેના જાગરી કીધી બહુ બાણે રેઃ
મહાકોધ આપ્યો પછે મન રે, બહુ માયુ' રામનું સર્ધન રે—૧૧

(વલણ)

સર્ધન માયુ' અતિધણું, તે જોઈ કાપ્યા શ્રી રામ રેઃ

ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, સવણ-રામનો સંગ્રામ રે—૧૨

૨૬-૨૫ વીરક્ષેત્ર—હનુમાન, વૈતાલ તથા કાલમેશ્વ જેવા
તામસી સાધનાના દેવોને 'વીર' કહીને ઝાળખાવે છેઃ તેનાં પુરાણાં
સ્થાનક આ ગામની આજુબાજુ હોવાથી કદાચ આવું નામ પડ્યું
સંભવે છે. જ્યાં વૈષ્ણવજન ઉપજે બહુ—સં. ૧૭૦૫ માં ઉતારેલી
એક પોથી (પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા)માં કેટલીક ત્રુટક કવિતા
ઉતારેલી છે તેમાં 'વડોદરું' ગામ ને વૈષ્ણવે બયુ' ; ગોપીચંદન મોધું
કયુ' ' એવું કટાક્ષવચન મળી આવે છેઃ તે સિવાય, પ્રેમાનંદ કવિના
મિત્ર માધવદાસ શેક, તેમના શિષ્ય વૈશ્ય દ્વારકાદાસ, તથા કોનોઈ નિવાસી
શ્રીમાલીલાલજી પંડિતશિષ્ય રત્નેશ્વર-એ બધા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયવાદી
હતાઃ તેથી વડોદરાને ખાતે આટલું મૌરવ કવિએ વર્ણવ્યું છે.

૨૬-૨૬ બુધ-અનુસાર—બુદ્ધિ પ્રમાણે; અહીં નિરખિમાની
કવિ વિનય બતાવે છે. જુઓ 'સુદામાચરિત્ર' 'બુધ-માને કથા જોડી.'
કથા જોડી—કથાની યોજના કરી; રામાયણમાંથી અને ખાસ કરીને
તેના 'યુદ્ધકાંડ'માંથી જુદા જુદા કથાતંત્રોને ભેગા કરીને તેમાંથી
એક સંગમ કાવ્યરચના ઉપજાવી કાઢી.

૨૬-૨૭-૩૦ અહીંથી ત્રણ કડીમાં કાવ્યની રૂસત્રુતિ તથા
થોનાઓને માટે શુભાશિર્વચન છે. નાટકમાં 'ભસ્તવાક્ય' હોય છે
આખ્યાનકાવ્યમાં આ ઉદ્યુ' સમાપ્તિ વચન છે.

‘પરિશિષ્ટ’ ૧

રસાલંકાર પ્રકરણ

કાવ્ય એટલે શું ?—સામાન્ય રીતે બોલીએ તો, કાવ્ય એટલે સુંદર અર્થનો સુંદર શબ્દમાં પ્રયોગ. કાવ્યસાહિત્યોએ કાવ્યનાં જુદાં જુદાં સક્ષણ આપ્યાં છે. કોઈએ રસને પ્રધાન મણી રસાત્મક વાક્યને કાવ્ય કહ્યું છે; કોઈએ વક્રોક્તિ—એટલે અમરકારવાળા ઉક્તિને કાવ્ય માન્યું છે; કોઈએ રમણીય અર્થ ઉત્પન્ન કરનાર શબ્દોને કાવ્ય કહ્યાં છે; કોઈએ શબ્દ અને અર્થ બંનેને કાવ્ય ગણ્યા છે. ખરું જોતાં, શબ્દ અને અર્થ પરસ્પર જોડાયેલા છે; માટે શબ્દ અને અર્થ બંને મળીને કાવ્ય થાય છે.

રસ—આ શબ્દ અને અર્થ એ કાવ્યનું શરીર છે; પરંતુ કાવ્યનો આત્મા તો રસ છે. જે લખાણમાં લાગણીઓ ઓરી સુંદર રીતે વર્ણવી હોય કે વાંચતાં વારને આપણું મન તેમાં તલ્લીન થઈ એક પ્રકારનો અલૌકિક-લોકોત્તર આનંદ ભોગવે, તો તેમાં રસ એમ કહેવાય. રસનું સ્વરૂપ એવું કહેવાય છે કે શબ્દાર્થનું મહત્ત્વ યતાં, આખો સંદર્ભ (વર્ણવાતો પ્રસંગ) આસે ત્યાં સુધી જે આનંદની સ્થિતિ મનમાં થાય—તે રસ; એ રસને ત્વરાથી મહત્ત્વ કરવાની શક્તિ તે રસિકતા.

રસની ઉત્પત્તિ—હૃદયમાં વાસનારૂપ રહેલા રતિ, શોક, ક્રોધ, વિરમવ વગેરે ડેટલાક ભાવોમાંથી રસની ઉત્પત્તિ છે. એ ભાવોનો અનુભવ થયાથી મનમાં તેમનો સંસ્કાર હમેશ રહે છે; અને તેથી જ સ્થાયીભાવ કહેવાય છે. આ સ્થાયીભાવ વ્યક્ત થાય છે ત્યારે રસ કહેવાય છે. કાવ્યમાં કવિ જેટલે અંશે પોતાના હૃદયના ભાવ ઉતારી શક્યો હોય અને તે હૃદયભાવ સાથે જેટલે અંશે પોતાના હૃદયભાવનું

એકથ કરી વાંચનાર, કવિની સૃષ્ટિનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યો હોય તેટલે અંશે વાંચનારના સ્થાયીભાવ, રસરૂપે વ્યક્ત થઈ કાવ્યરસમાં પ્રવાહિત થાય છે.

ધ્વનિ કાવ્ય—જે કાવ્યમાં વાંચ્ય અર્થ કરતાં વ્યંગ્ય અર્થ અડધાતો હોય, અને વધારે ચમત્કારી હોય તેને ધ્વનિકાવ્ય કહ્યું છે. વાંચતાંવેત તરત માલમ પડે તે વાચ્ય અર્થ; અંદર ગૂઢ રહેતો તરત માલમ ન પડી આવે પણ જરા ઊંડા ઊતપાંથી સહૃદયી- (કાવ્યની ખૂબીની પરીક્ષા કરવાના અનુભવવાળા) ને માલમ પડે તેવો અર્થ તે વ્યંગ્ય કહેવાય.

કાવ્યમાં શબ્દચમત્કૃતિ અને અર્થચમત્કૃતિ બંને જરૂરનાં છે. પરંતુ અર્થ પ્રધાન છે, શબ્દ ગૌણ છે. શબ્દચમત્કૃતિ એટલે રસની જમાવટને અનુસરતું પદ-લાલિત્ય; એકનું પદલાલિત્ય અથવા એકથી મનોહારી શબ્દરચના કે મધુર છંદરચના કંઈ કાવ્ય નથી. જ્યારે અર્થમાં ચમત્કાર બરાબર રહ્યો હોય ત્યારે જ કાવ્ય થયું કહેવાય.

અમુક વસ્તુ સામાન્ય મનુષ્ય જુએ અને કવિ જુએ તેમાં ભેદ ફેર છે. કવિ પોતાની પ્રતિભા અને કલ્પનાના બળવડે સામાન્ય વસ્તુનું વર્ણન એવું ખૂબીદાર બનાવે છે કે વાંચવાથી આપણને અતિશય આનંદ થાય છે. કાવ્યમાં સાથે સાથે પ્રસાદ અને સ્વાભાવિકપણું હોય તો જ તે હૃદયંગમ થાય છે.

આમ શબ્દ અને અર્થ એ કાવ્યચરીરના અંગો છે. અલંકારો એ કાવ્યચરીરના આભૂષણ છે.

અલંકાર—શીઘ્રા અથવા શીઘ્રા આપનારી વસ્તુ તેનું નામ 'અલંકાર' છે. જેમ ધરેજી ચરીરને શીખીનાં કરે તેમ લખાણની દૃષ્ટીક ચમત્કારિક રીત અથવા છટા, લખાણની શીઘ્રાને અને સચોટતાને પ્રદિ આપે છે—તેનું નામ અલંકાર. કાવ્યમાં બદ્ધપા શબ્દ અને અર્થ પ્રાથમિક હોવા જોઈએ; કરચિત્ત અલંકાર ન હોય તો પણ ચાલે; પરંતુ કાવ્યમાં જો રસનું અસ્તિત્વ હોય તો જ અલંકાર,

શબ્દ અને અર્થ—એ બન્ને કાવ્યનાં અંગ-માં ચારતા ઉત્પન્ન કરે છે; અને જેમ આશ્રયણ શરીરને શીલાથી આનન્દ પમાડે છે તેમ કાવ્યાલંકાર આત્માને આનન્દ પમાડી કાવ્યને ઉપકારક બને છે.

ઉપર કહ્યું તેમ, શબ્દ અને અર્થ એ કાવ્યનું કલેવર છે; રસ એનો આત્મા છે. જેમ શરીરને હાર વગેરે અલંકાર ભૂષિત કરે છે અને તે દ્વારા આત્માને આનન્દ પમાડે છે તેમ, કાવ્યમાં ઉપમાદિ અલંકાર શબ્દ અને અર્થને ઉત્કૃષ્ટ બનાવી, રસમાં વધારો કરે છે. રસનો અભાવ હોય તો અલંકાર માત્ર શબ્દ અને અર્થને શીલાવે છે, અને ઉક્તિમાં ફક્ત વૈચિત્ર્ય પેદા કરે છે. આમ કાવ્યને અલંકાર સાધનભૂત છે; સાધ્ય વસ્તુ નથી.

શબ્દાલંકાર—અલંકાર, શબ્દમાં અને અર્થમાં બન્નેમાં રહેલા હોય છે. વિશેષ કરીને જ્યાં શબ્દની ચમત્કૃતિ જોવામાં આવે છે, ત્યાં શબ્દાલંકાર થાય છે. અનુપ્રાસ., યમક વગેરે શબ્દાલંકાર છે.

૧. અનુપ્રાસ—એકનો એક વર્ણ એટલે બે વારંવાર આવે તેને અનુપ્રાસ કહે છે; જેમકે ‘વરણુ’ લીલા સ્તુપતિની વિમલ વાસ્તિક વાણી’ કંઠુ ૧-૭૪. [વિશેષ ઉદાહરણ માટે જુઓ, ૨૩-૧૦; ૨૪-૧૧].

૨. યમક—ભિન્નભિન્ન અર્થવાળા કે અર્થરહિત બે કે વધારે સ્વર કે સ્વરસમૂહ એક જ ક્રમમાં ફરીને આવે છે ત્યારે યમક થાય છે; જેમકે ‘અતુલ બલથી સકલ વાનર, સિયિલ બાકુલ થાય; સંત્રામ રામ ને મામ મૂઢી, કપિ નાઠા જાય.’ કંઠુ ૨૩-૧૦; [વળી-જુઓ આશુ ૨૨ મું કંઠુ]

અર્થાલંકાર—જ્યાં વાક્યના અર્થની અથવા વાક્ય માંહેલા વિચારની ચમત્કૃતિ અથવા સૌંદર્ય જોવામાં આવે તેને અર્થાલંકાર કહે છે; ઉપર રૂપકાદિ અર્થના અલંકાર છે, જે દ્વારા કાવ્યના આત્મારૂપ રસનો ઉત્કર્ષ સમાય છે.

* અહીં જ્યાં ઉદાહરણ પ્રેમાનંદકૃત ‘રઘુચંદ્ર’માંથી જ આપ્યા છે.

૧—અતિશયોક્તિ—જ્યાં વર્ણન કરવાની વસ્તુનું નામ જ ન હોય અને તેને બદલે બીજી જ વસ્તુનું વર્ણન એવી રીતે ક્યું હોય કે તેથી બનેલું ઐક્ય થયું હોય, ત્યાં આ અલંકાર થાય છે. આના પાંચ પ્રકાર છે: (૧) જ્યાં લિન્ન પદ્યર્થને અલિન્ન જેવા વર્ણવ્યા હોય એટલે બેદર્શી પણ અન્ને વર્ણવ્યો હોય, (૨) જ્યાં અન્નેદર્શી બેદ વર્ણવ્યો હોય, (૩) સંબંધ હોય છતાં અસંબંધ ઠહો હોય, (૪) અસંબંધમાં સંબંધ ઠહો હોય, અને (૫) કાર્યકારણના સ્વાભાવિક ક્રમથી ઊલટું જ વર્ણન થયું હોય—એમ પાંચ પ્રકાર છે.

અતિશયોક્તિ બધા અલંકારોનું મૂળ છે; દરેકમાં ખરેખર હોય તેના કરતાં તો વધારીને વર્ણન થાય છે જ. છતાં જ્યાં આ અતિશય ખાસ કરીને અમરકારપૂર્ણ બણાય ત્યારે આ અલંકાર થયો એમ કહેવાય છે, જેમકે ‘નદીપિંચોલિન અદકું વદ્યું’—૪૩૫ ૧૫-૬૬; ‘સગરે રીય, ખરા ધમધમે’ ૨૦-૧૨. [વિશેષ ઉદાહરણ માટે જુઓ ૪૩૫ ૩-૩, ૩-૧૬, ૬-૬, ૬-૨૦; ૪૩૫ ૧૦-૬ થી ૭; ૧૩-૧૫; ૧૩-૨૧; ૧૩-૩૫; ૧૫-૧૩; ૧૫-૨૭; ૧૫-૪૫; ૧૫-૬૭].

૨—અર્થાન્તરન્યાસ—જેમાં સામાન્ય દષ્ટીક્રમથી વિશેષ દષ્ટીક્રમનું કે વિશેષ દષ્ટીક્રમથી સામાન્ય દષ્ટીક્રમનું સમર્થન ક્યું હોય તે અર્થાન્તરન્યાસ કહેવાય છે; જેમકે, ‘નથી નાથ! કેા રોહને કાળમાથી’ ૪૩૫ ૨૧-૧૪.

૩—અપ્રસ્તુતપ્રશંસા—અપ્રસ્તુતનું—જેને વર્ણવવું નથી તેનું—વર્ણન કરવું, પરંતુ તેથી પ્રસ્તુત સમજાય તો આ અલંકાર થાય છે. અર્થાત્ જેનું વર્ણન કરવું હોય તેનું વર્ણન ન કરતાં તેને લાગુ પડે એવું બીજાનું વર્ણન કરવું તે; આને કેટલાક અન્યોક્તિ કહે છે; જેમકે ‘ન માનેા ક્યું કંચ રીસાગ રીસા, કપમ સુજા જીવા મને જોદિ અગીચાઃ કપમ દરજી જીતે વડે વાવ સાયે, કુંભર જીયો કરી મુણયો સિંદ સાયે?’ ૪૩૫ ૨૧-૬.

૪—હિતપ્રેક્ષા—ઉપમાનો કામ અન્યામાં સખી ઉપમેવ ઉપ

ઉપમાના સરખાપણાનો તર્ક અથવા સંશય બતાવાય ત્યાં ઉત્પ્રેક્ષા થાય છે. કંઈક કારણથી એક વસ્તુની બીજી વસ્તુ તરીકે સંભાવના (ઉત્પ્રેક્ષા) કરી હોય ત્યારે આ અલંકાર થાય છે. ‘ જાણે, ’ ‘ શકે, ’ ‘ રખે, ’ ‘ શું ’ એવા શબ્દ ઉત્પ્રેક્ષાના વ્યંજક છે. જેમકે ‘ રાક્ષસ વાનર થયા એકાકાર, શકે ફરી મંડારી સંસાર ’ કડવું ૧૫-૯; [વિશેષ ઉદાહરણ માટે જુઓ ૧૩-૧૬. ૧૫-૭, ૧૫-૧૦, ૧૫-૧૫, ૧૫-૭૧, ૨૧-૨૫, ૨૫-૨૪.]

૫—ઉદાત્ત—જ્યાં વસ્તુનું અથવા સંપત્તિનું વર્ણન થયું હોય ત્યાં ઉદાત્ત અલંકાર કહેવાય છે; જુઓ કડવું ૯ મું જ્યાં રાવણનો વૈભવ કવિ વર્ણવે છે.

૬—ઉપમા—જ્યાં બે પદાર્થનું સરખાપણું ચમત્કારી રીતે-મનને આનન્દ પમાડે એવી રીતે વર્ણવ્યું હોય ત્યાં ઉપમા અલંકાર થાય છે; જેમકે ‘ છૂટ્યા હસ્તિ વન ભાંગે જેમ છૂટ્યા વાનર લંકા લેશે તેમ ’ કડવું ૩-૪. [ઉદાહરણ માટે જુઓ; ૩-૩, ૩-૩, ૬-૧૧, ૧૦-૧૧, ૧૨, ૧૫-૨૩, ૧૫-૩૮, ૧૬-૧૫]

ઉપમામાં ચાર વસ્તુ જોઈએ—જે વસ્તુને સરખાવવી હોય તે—ઉપમેય, જેની સાથે સરખાવવી હોય તે—ઉપમાન, જે સાધારણ ગુણને લીધે બે પદાર્થની સરખામણી કરી હોય તે—સામાન્ય ધર્મ, અને ઉપમાવાચક-સામ્ય બતાવનાર શબ્દ,—જેમકે—જેમ તેમ, જેવું તેવું, પ્રમાણે, પેઠે, પેરે, સમ, સરખું, સમાન, તુલ્ય વગેરે. આ દર્શાવતાં ‘ વાનરા ’ એ ઉપમેય છે; ‘ હસ્તિ ’ ઉપમાન છે; ‘ છૂટીને વન ભાંગશે ’ અને ‘ છૂટીને લંકા લેશે ’ એ સામાન્ય ધર્મ છે; ‘ જેમ-તેમ ’ સાદરવાચક શબ્દ છે.

જ્યારે ઉપમામાં ચારે અંગ આપ્યાં હોય ત્યારે તે પૂરું ઉપમા કહેવાય છે; એકાદ ન આપ્યું હોય તો હુત્તેઉપમા બને છે. [ઉદાહરણ માટે જુઓ ૧૯-૧૨.]

૭—કાવ્યલિંગ—જે વાતનું સમર્થન કરવાની જરૂર હોય ત્યાં તેનું કારણ આપી સમર્થન કરવામાં આવે ત્યાં કાવ્યલિંગ અલંકાર

૧૭૪૦માં 'સુધન્વા આખ્યાન', (૬) સં. ૧૭૪૧માં 'રણુપરા', (૭) સં. ૧૭૪૨ માં 'નળાખ્યાન', (૮) સં. ૧૭૪૪માં 'વામનકથા' અને (૯) સં. ૧૭૪૫માં 'દ્રૌપદીહરણ' આટલાં આખ્યાનો ખાનદેશમાં આવેલા નંદુરખારમાં રહીને રચ્યાં છે. વચમાં વચમાં કવિ સુરત પશુ આવતા જતા રહ્યા છે, જે બાબત તેમણે પ્રગટપણે નોંધી છે.

નંદુરખારમાં કેમ ?

હવે પ્રશ્ન થાય કે વડોદરામાં જન્મેલા પ્રેમાનંદ સુરત અને નંદુરખારમાં કેમ વસ્યા હશે ? અને તે પશુ સમગ્ર પંદરેક જોટલાં વર્ષો માટે ? તેનો ખુલાસો આપણે મેળવવો રહે છે. કવિ પ્રેમાનંદ ખૂબ વિનયથી અને સંવયથી લખ્યું કે 'ઉદર કાળે સેવ્યું નંદુરખાર' : તો આ 'ઉદર કાળે'નો અર્થ કેમ ધટાવવો તે પ્રશ્ન આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

એ એક હકીકત છે કે પ્રેમાનંદ ભટ્ટ ચોલીયા જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણ હતા : જેમનો જ્ઞાતિસમૂહ ખાનદેશના અને નંદુરખાર બરહાનપુરમાં પશુ વસેલો હતો. વડોદરાની મિયાં મહમદની વાડી—જેમાં કવિ પ્રેમાનંદ રહેતા હતા—ત્યાંના બ્રાહ્મણો, નાદોરા તેમજ શ્રીજોડના લગ્નસંબંધી બાળે પશુ ખાનદેશનાં મુખ્ય ઘરેરામાં વસતી એમની જ્ઞાતિમાં ચાલુ રહ્યા છે. આમ કવિ પ્રેમાનંદે 'ઉદર કાળે નંદુરખાર' સેવ્યાનો ઉદ્દેશ્ય કરીને તેમના ખાનદેશના વસવાટ માટે લગભગ પાંચ હકીકત રજૂ કરી છે : તે ઉપરથી જોવાનું એ રહે છે કે 'ઉદર કાળે'નો અર્થ આપણે શી ધટાવવો ?

કોના આશ્રયે ?

અત્યાર સુધીમાં પ્રેમાનંદ કવિ સંબંધી જે જે જીવનપ્રસંગો મેલિવામાં આવ્યા છે તેમાં એક એવો પ્રસંગ અણુવવામાં આવે છે કે પ્રેમાનંદને નંદુરખારના કાકિરનો આશ્રય મળ્યો હતો; અને એ કાકિરની રાણી ગુજરી જતાં, તેના શોકને હળવો કરવા ખાતર પ્રેમાનંદે 'નળાખ્યાન'ની જે રચના પ્રથમ સં. ૧૭૩૭માં, કરી હતી

તેને પછીથી જરા વિસ્તારથી સં. ૧૭૪૨માં કરી હતી.

હવે ખાનદેશનો સમકાલીન ઇતિહાસ 'ગેઝેટિયર'માંથી ખોળતાં, તે વખતમાં ખાનદેશમાં કોઈ સ્વતંત્ર રાજા, કાકિર કે સૂબો હોવાનું મળી આવતું નથી; હકીકત આવી છે : ત્યારે 'ઉદર કાજે નંદુરખાર' સેન્યાની કવિસંમત વસ્તુનો મેળ કેમ બેસાડવો તે આપણને સૂઝતું નથી.

કવિના 'લક્ષમણહરણ' કાવ્યની રચના સં. ૧૭૨૦માં તેમના કોઈ મિત્ર માધવદાસનો ઉદ્દેશ્ય મળે છે જેણે તેમની દાઝ જાણી હોય; તે ઉપરાંત 'રણુચંદ્ર'ની રચના સં. ૧૭૪૧માં નંદુરખારમાં રહીને કવિએ કરી ત્યારે તેની રૂઝગુસ્તીમાં આવી નોંધ કરી છે :

વૈષ્ણવ મહેતા શંકરદાસે, મુજને આઝા દીધીછઃ

કથા પૂરવે કહી કોઈ છુટી, તે વિસ્તારી કીધીછ. "

આ મહેતા શંકરદાસ કોણ હશે જે કવિને આઝા કરી શકે ? તેવો કોઈ પ્રતાપી અને પ્રભાવશાળી પૂજ્યજન હોય તે જ કવિને આઝા કરી શકે, અને તેને જ કવિ પણ શિરસાવંશ મણે.

પ્રકાશ મળ્યો

જ્યારે સને ૧૬૨૫માં કવિના 'રણુચંદ્ર'ની સંશોધિત આવૃત્તિ મેં પહેલવહેલી પ્રગટ કરી ત્યારે, આ પંક્તિઓ સંબંધી મને કોઈ પણ પ્રકાશ મળ્યો નહીં; અને તેમાં ઉદ્દેશ્યેલા મહેતા શંકરદાસ સંબંધી કોઈ પણ માહિતી મેળવી શકાઈ નહીં; અને ટિપ્પણમાં તે સામે કેવલ પ્રત્યર્થચિહ્ન મૂકી સમ્પૂર્ણ હતું.

લગભગ એવીસ વર્ષ પછી એકાએક એ મહેતા શંકરદાસ સંબંધી પ્રકાશ મળ્યો છે. તેનો પરિચય, આ ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલન ગુજરાતી જનતાને ઠરાવવાની તક મેં લીધી છે.

નંદુરખારના મહેતા શંકરદાસ નંદુરખારના દેસાઈ અને કાવુન્નો

હરિકવિ ઉર્ફે ભાનુભટ્ટ નામના દક્ષિણાત્મ સંસ્કૃત કવિ, જે સુરતમાં રહેતા, તેમને પણ આશ્રય આપ્યો હતો.

આ ભાનુભટ્ટ “શંકુરાજચરિત” નામે મહાકાવ્યની ધાટીનું એક સંસ્કૃત કાવ્ય રચ્યું છે. આ કાવ્યનો નાયક હનુમાન શિવાજીનો પુત્ર શંભાજી હોવો જોઈએ એ પ્રકારનો પૂર્વપક્ષ એએક વર્ષ ઉપર પૂના ભાંડારકર એરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટવાળા પ્રો. ગોડસે કર્યો હતો.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરસન હુણિયા (પશ્ચિમ ખાનદેશ) માંના રાજવાડે ઐતિહાસિક સંશોધન મંડળના મંત્રી શ્રીયુત જી. આર. કુલકર્ણીએ બરાબર એક વર્ષ પછી, ૧૯૪૭ના જુલાઈના ‘મુંબઈ યુનિવર્સિટી જનરલ’ના અંકમાં કર્યું છે, એમાં એમણે બતાવ્યું છે કે ‘શંકુ-રાજચરિત’ના નાયક નંદરખારના જ રહીશ એવા શિવશંકરદાસ હતા. જેમના પુત્રનું નામ શંભુદાસ હતું.

આમ હોવાથી, શિવાજી મહારાજ અને શંભાજીની સાથે આ કાવ્યના નાયકનો સંબંધ જોડવાયુક્ત નથી; કારણ કે શિવાજીએ કદાપિ નંદરખાર પર આધિપત્ય ભોગવ્યાનો ઉદ્દેશ્ય નથી મળતો; સિવાય કે સુરત ભૂંટવા જતાં રસ્તામાં એ નગર આવતાં ત્યાં પણ ભૂંટકાટ થઈ હોય.

શિલાલેખ

ખાનદેશ પ્રાંતમાંના સિતખેડા નજીકના પાટણ ગામમાં આશાપુરી માતાના મંદિરમાં એક શિલાલેખ મોજૂદ છે. જેમાં લખ્યું છે કે સં. ૧૭૭૪માં એક શિવશંકરદાસ નામના નંદરખારના દેસાઈએ, દેવીની ભક્તિથી પ્રેરાઈને, આ મંદિર બંધાવ્યું છે. સંવત ૧૭૪૪ એટલે ઇ. સ. ૧૬૮૭નો સમય : આ સમય શિવાજીપુત્ર શંભાજીનો પણ સમ-કાલીન સમય છે.

“ નંદાવતિસ્ય દેશાધિપ એવા શિવશંકરદાસ નામના પુરુષે સોડાની અનેક આશાઓ અને કામનાઓને પૂરનારી એવી આશાપુરી માતાનું મંદિર તથા તેનો મંડપ, દેવી ઉપરની પ્રીતિને લીધે રચાવ્યાં છે. ”

+આશાપુરી અથવા આશાપરા એ નામની દેવી ગુજરાતમાં જ ખૂબ જાણીતી છે, દક્ષિણમાં નહીં.

આ પ્રકારના બીજા સ્વતંત્ર પુરાવાથી શંકરદાસનો જ ઉત્ત્તેજ 'શંભુરાજ્યસ્તિ'માં છે એમ માનવું પડે છે.

વર્ધાસન આધ્યાની નોંધ

શંકરદાસના વંશજો આજે પણ નંદુરબારના જાણીતા દેસાઈ, જાગીરદાર અને કાનુન્ગો તરીકે હયાત છે. તેમને તેમના પ્રાચીન વડીલો-પાર્શ્વના દક્ષ બદલ થોડાં ગ્રામ ખંનામી છે: તેમજ વર્તમાન સરકારમાંથી વર્ધાસન પણ તેમને મળે છે.

આ કુટુંબના શિવલાલદાસ શંભુદાસ આજે હયાત છે: જેમની પાસે કુટુંબના જૂના દિસાબના ચોપડા છે: જેમાંથી ડાઈ કરસનજી જાદુ તેમજ પરમાનંદ જાદુને તેમજ કવિ જાનુજાદુને વર્ધાસન આધ્યાની નોંધ મળી આવી છે: તેમ જ અશ્વમેધની, વિષ્ણુપુરાણની, ભાગવતની—એવી એવી કથા વાંચનાર બ્રાહ્મણની પણ સંભાવના કર્યાની નોંધ ચોપડામાંથી મળે છે. આ ચોપડા ગુજરાતી ભાષામાં લખેલા છે.

શ્રીયુત બી. આર કુલકર્ણીને તેમને લેખ પ્રગટ થયા પછી તથા શ્રીયુત શિવલાલદાસ દેસાઈને મેં લખી જણાવ્યું કે, 'રણપટ'માં દેસાઈ મહેતા શંકરદાસ' સંબંધીને 'નંદાવતિસ્થ દેશધિપ' શિવ શંકરદાસનો ઉત્તેજ:—એ બંનેને સાથે ગોઠવતાં સિવાજીસુત શંભાજીથી નિરાળા એવા શંકરદાસ દેસાઈનો પત્તો આપણને લાગે છે: અને તે જ કવિ પ્રેમાનંદના પણ આશ્રયતા હોવા જોઈએ.

આ પ્રકારના, મારા સંપાદિત 'રણપટ'માંથી સ્વતંત્ર રીતે મેળવેલા

+ "જાતાપુરી સવલકામપુરી જનાનાં

તસ્યા નિકેતનમિદં જય મંદપદ ।

નંદાવતિસ્થશિવશંકરદાસનામ્ના

દેશધિપેન રચિતઃ સહુ દેવોપ્રીયં ॥ "

ઉદ્દેશને, શ્રીયુત કુવચ્છીના પક્ષના સમર્થનમાં મેં જ્યારે લખી મોકલ્યો ત્યારે તેમના હર્ષનો પાર ન રહ્યો સસ્કૃત કાવ્યનો નાયક શ્રી ભાણી પદ્ય શબ્દદાસ દેસાઈજી હોવાનું સભવે છે તે સંબંધી તેમનો મન ધણો પુષ્ટ બન્યો.

આ સમાધાનમારક શોધને લીધે શ્રી રાજવાડેની ૨૧ મી પ્રુપ્ત તિથિના સમારંભને પ્રસંગે ૮ જાનેવારી ૧૯૪૮ ઉપર નીચેના ત્રણ લેખો મરાઠી સ્વરૂપે ધુળિયામાં વચ્ચાયા હતા —

(૧) નદુરમારના દેસાઈ અને તેમણે કરેલો વિદ્વાનોનો પુરસ્કાર (ડૉ મણુલાલ મળમુળાર)

(૨) નદુરમારના દેસાઈ કુટુંબનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ (શ્રી શિવમાલદાસ શબ્દદાસ દેસાઈ કાનુન્ગો, જાગીરદાર, નદુરમાર)

(૩) હરિકવિના 'શમુરાજચરિત'નો નાયક કેણુ? (શ્રી શિવનાથ દાસ દેસાઈ)

આ ઉપરાંત એક ચોથો લેખ 'રાજવાડે સંશોધન મંડળ'ના પ્રમુખ શ્રી ભારદ્વાજ વામન બટે વાચ્યો હતો. (૪) 'અમદાવાદનો પોષ્ટાયાસો વર્ષ ઉપરનો વેચાણુ દસ્તાવેજ' (શ્રી જી. વા. બટ્ટ) આ દસ્તાવેજ સંબંધી ફરીથી શ્રી બટ્ટે 'ઈન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ રેકર્ડ્સ કમીશન'ના તા. ૨૩-૨૪ ડિસેમ્બર ૧૯૪૮ના દિલ્લી અધિવેશન ઉપર, અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે.

હરિકવિ ઉર્ફે જાનુભટ્ટના 'શમુરાજચરિત'ના તેમજ દિદ્યન્દ્ર-ચરિતના સસ્કૃત કાવ્યમાં નદુરમારનું સુદર વર્ણન આવે છે, તે ઉપરાંત તેમાં તાપીનાસ નામના સુરતના શ્રીમત ગૃહસ્થની પુત્રી ચંપા સાથે શબ્દદાસના લગ્નવૈભવને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. દેસાઈજીના ચોખડામાં એક સ્થળે કન્યાને આણુ હર્ષનો ખર્ચ ઉધારેલો છે.

'તારીખ ૩ રોજ બુધે માહે જિજીત આખર સન ૧૦૮૯ દિજરી સવત ૧૭૩૪ જિતિ જ્યેષ્ઠ શુકલ ૫ શકે ૧૬૦૦ તારીખ ૧૫ માહે મે, સન ૧૬૭૮ ઈસવી)

દરવજે છુટક ચીરંજીવી મોટી વહુજી, વાવત નાની વહુને સુરત છાણ કરવા ગયા ત્યારે, હસ્તે રામનાથ. "

આ કુદર્યાના જૂના દસ્તાવેજોમાંથી ઈ. સ. ૧૫૮૩નો નારાયણજી મહેતાને સનંદ મળ્યાનો અકબરના સમયનો એક દાખડી દસ્તાવેજ (જેનો ઉદ્દેશ ઉપર કર્યો છે) સંસ્કૃત તથા ફારસી એવી બે ભાષામાં લખેલો મળી આવે છે, જેમાં ગુજરાતના સૂબા તરીકે અજીમ કોકાની સહી છે. તે જ સંકરદાસના પૂર્વજ હતા; અને તેમનાથી જ એમનું પેઢીનામું પ્રાપ્ત છે.

આ દસ્તાવેજદ્વારા શિવદાસ ગુજરાતના વણિક હતા તે રજૂ થાય છે. તેઓ યાતે દશા પોરવાડ : ખાનદેશમાં ગયા ત્યારે જૈન, તે પછી શૈવ, અને છેવટે વૈષ્ણવ, એમ એમના ધર્મપરિવર્તનની દૃઢીકૃત પથ મળી શકે છે : છતાં આજે પણ તેમનો સ્વીકારેલો ધર્મ વૈષ્ણવ હોવા છતાં શૈવધર્મની પકડ હજી મજબૂત રહી છે : જેથી તેમના ધરમા શૈવત્રિપુરું કરવાનું આપુ છે : અને નામ પાડવામાં પણ શિવના કાર્ધક પર્યાયનો ઉપયોગ અવશ્ય થતો જ આવ્યો છે.

તેમજે 'આશાપુરી માતા'નું મંદિર બંધાવ્યા ઉપરાંત નંદુર બારમાં જ 'જટાશંકર મહાદેવ'નું ચિરાલ્લવ બંધાવ્યું હોય અને એમાં મોટા નંદીનું સ્થાપન કરાવ્યું હોય એમ માનવામાં આવે છે. જેના ઉપરથી 'નંદીદારપુરી' એવું નંદુરબારનું નામ પડ્યું હોય એમ અનુમાન થાય છે. તે ઉપરાંત નંદુરબાર તાલુકાના દૂધાળા નામના ગામમાં 'સંજુસાગર' નામે તળાવ બંધાવ્યાનું પણ જાણવામાં આવ્યું છે.

'સરકર મહેનાસંકરદાસ' એવા જૌરવપૂર્ણ નામથી ચોપડાઓમાં અનેક સ્થળે ઉદ્દેશોના આ ગુજરાતી મુસદ્દી તથા વેપારીની સુસ્ત, જેવાં સ્થળોએ મોટી મોટી પેઢીઓ હોય, ને તેની કાડીઓમાં પ્રેમાનંદ જેવા કવિઓ અને કથાકારો પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યા હોય, એ ખૂબ સંભવિત છે.

‘શંભુદાસ, ‘શંકરદાસના’ માના ભાઈ હતા. તે પોતે પણ વિદ્યા-
પ્રેમી અને વિદ્વાન હતા. શંભુદાસના વડીલ ભાઈ-મહેતા શંકરદાસ
દેસાઈ-તેનો ઉલ્લેખ ‘શંભુરાજચરિત’ની પોથીના પાન ૨૩૫/૨૨
ઉપર “‘અપ્રજો यस्य ज्ञाता ज्यति महित’ शंकर इति ।” એવે! સ્પષ્ટ
ઉલ્લેખ છે.

આ બંનેને ‘રાજા’ નેટલું માન પ્રશસ્તિઓમાં મળેલું છે.

અગ્રેજોએ સં. ૧૭૨૨માં નંદુરખારમાં નાખેલી ફેક્ટરી લાઝ-
દાયક નીવડવાથી સં. ૧૭૨૬માં અમદાવાદની પોતાની કોઠી બદલીને
તેમણે નંદુરખારમાં નાખી. તેના અનુસંધાનમાં, મૂળ અમદાવાદના
વૈષ્ણવ મહેતા શંકરદાસ, નંદુરખારના ‘દેશાધિપ’-દેશાઈ તરીકે કદાચ
આ સમયમાં જ આવીને જમ્યા હોય એ અસંભવિત નથી.

સરકાર મહેતા શંકરદાસના ધરના સં. ૧૭૩૭, ૩૮, ૩૯ તથા,
૪૦ના ચોપડામાંથી તેમના જ વંશજ શ્રી શિવભાઈદાસે ‘સંશોધક’
નામે રાજવાડે જ્ઞાપનમંડળના ત્રૈમાસિકના વર્ષ ૧૬ના માર્ચ ‘૪૭થી
જાનેવારી ‘૪૮ના ભેગા અંકમાં કેટલાક માહિતીપૂર્ણ જમાખર્ચના
ઉતારા, ઉપરના લેખો લેખા હતાં છે :

રોજનામું નગદી, સરકાર મેતા શંકરદાસજી.

(અ) અગ્નિન વદ ૬, સં. ૧૭૩૭ વરખે, ધરમ ખાતે, હરતે
ભાઈ સાહેબ, કસનજી ભટ્ટની કથા વિષ્ણુપુરાણની
શોણી ત્યારે ‘રૂપિયા ૨૭’

(આ) જ્યેષ્ઠ વદ ૭, સં. ૧૭૩૭ : હરતે કસનજી ભટ્ટ નાના
જોસીને લખાઈ પોથીના સ્લોક ૮૦૦ની, લખાઈ
રૂપિયા ૧૧.

(ઇ) આવજુ સુદ ૪, સં. ૧૭૩૮, ધરમ ખાતે, હરતે હરિદાસ
બાબા વરખાસન કસનજી ભટ્ટને

(ઈ) માધ શુકલ ૬, સં. ૧૭૩૮ મરમ ખાતે, હરતે ભાઈ-
સાહેબ બાનુભટ્ટને દખલા રૂપિયા ૫૦.

૧૭૪ : ૨ છુ ય, ૨ : પરિશિષ્ટ ૨

(ઉ) અષાઢ શુદ્ધ ૩, સં. ૧૭૪૦ કૌલ શોકારણી પરમાનંદ
ભટ્ટના ધરની (ધર સચ્ચરામણી છે). [આપણા પ્રેમા-
નંદ ભટ્ટ આ હોય.]

હજી પણ ખાનદેશમાંથી પ્રેમાનંદના ‘જોખાહરણ’ની ત્રણેક
સચિત્ર હાથપ્રતો મારા જોવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત તેમનાં ધણાં
ધણાં આખ્યાનોની પોથીઓ પણ ત્યાંના ગુજરાતીઓ પાસે સચવાઈ
રહી છે. આ દૃષ્ટિએ ‘ઉદર કાળે સેન્યુ, નંદુરખાર’ એ પ્રાચીની ગ્રીણ-
વટભરી શોધખોળને હજી સારો અવકાશ છે.

પરિશિષ્ટ-૩

‘રાણુયજ્ઞ’ આખ્યાનના પ્રેરક

નંદુરખારના દેસાઈ મહેતા શંકરદાસ શંભાણ

શ્રી. ખેંદે ને ‘શંભાણ ચરિત્ર’નાં સાધનોની શોધ કરતાં, હરિ-
કવિદ્વંત્ર કૌમુદીચરિત્ર નામના સંસ્કૃત કાવ્યની બધી યધ્ધિ એ કાવ્ય
નુટક સ્વરૂપમાં હાથ લાગ્યું હતું; પરંતુ ‘શિવનૃપ’માંથી ‘શંભુનૃપતિ’
થવા એ પ્રકારનો ચરિત્રનાયકનો ઉદ્દેશ્ય તેમને તેમાં મળતાં, તે કાવ્યના
વિશેષ અભ્યાસ માટે, લાંડારકર ઓસ્મિન્ટલ ઈન્સ્ટીટ્યુટવાળા ડા. પી.
કે. ગોડેને તેમણે તે કાવ્ય ખતાવ્યું.

શ્રી. ગોડેએ તેમના અભ્યાસને અંતે ‘મુંબાઈ યુનિવર્સિટી
જર્નલ’ના જુલાઈ ૧૯૪૬ના અંકમાં ‘નંદુરખારનું જટાઈકર મંદિર’
એ સંબંધી ભેખ પ્રગટ કર્યો. તેમાં લાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યુટના ‘એનાલ્સ’
(જર્નલ)માં વર્ષ ૧૬. અંક ૩-૪માં તેમણે લખેલા લેખનું અનુ-
સંધાન હતું. એટલે જટાઈકર અને નંદુરખાર સંબંધી કાવ્યમાં જે
ઉદ્દેશ્યો હતા તેમાંથી, તેટલા પૂરતા જ તેમણે અવતરણ લીધાં. પરંતુ
આ અવતરણો વાંચતાં શ્રી. ગોડેને પહેલી વાત એ ખટકી કે શંકુ
રાખના બાપ ‘શિવાલયો વેશાનામધિપતિ;’ એ નંદુરખારના જ
હોય અને તેમનું આ નંદુરખાર તે ‘પુરં નંદીદ્વારં, નિખિલગુણસારં
વિજગતિ’ હોઈને, ‘સુદાનામાધારં મુવનવલયે સંવિલસતિ’
—એ પ્રકારનું હતું; અને ત્યાંના લોક ‘સકલજનસંતુષ્ટમનસા’
કવિને લાગ્યા છે. તે જ પ્રમાણે ચરિત્રનાયક શંભુના બાપ ‘શિવનૃપ’
તે દેખાવમાં હરિકવિને એટલા મુંદર લાગ્યા કે તે ‘હચિરતનુભાજા’
હતા; અને તે એટલે સુધી કે તેમને બોધને ‘સર્વવનિતાઃ સમુત્-
કીર્ણામિત્તાવિવ સમભવત્.’ એટલે કે ભીંત પર કાઢેલાં ચિત્રો
જેની તટસ્થ બની જતી હતી!—આ બધું કેમ સમજાવી શકાય!

શ્રી. બેદ્રે તથા શ્રી. ગોડે-એમને કાવ્યના નામક તરીકે સંભાળ
જણાયા; અને તે કારણે તેમને નંદુરનાસ્તું ' પુર ' સિવાજીના સમયથી
મરાઠીશાહી અમલમાં હતું. એમ કદમ્બ પાંચુ, વળી ચંપાનો વિવાદ
સંભાળ સાથે થયો હતો એટલી વાત જ શ્રી. બેદ્રેને અસર કરી મઈ.
વળી ' પારિજાતધ્વજ ' એટલે ' ભગવો ઝેડો ' અને સાનુભટ ઉર્ફે
હરિકવિને આ ' સંભુરાજ્યચરિત ' લખવાની પ્રેરણા આપનાર ' કૃષ્ણ
પંડિત ' એટલે ' કવિકુસેશ ' હોવાથી, એ તો સંભાળના-શુદ્ધ હતા.
સિવાજીની ભવાની તલવાર સંભાળને મળી હતી—પરંતુ, આ બધાનો
કાવ્યમાં બિલકુલ ઉત્તેજ નથી.

જોલકું ડો. ગોડેએ ' બી. ઝો. આર. આઈ ' માંના મેખમાં
તેમણે નંદુરનારનો મોઠો ગાળો કાઢ્યો છે; અને સિવસૌંદરની પ્રશસ્તિ
અધૂરી ઉતારી છે: ' ગોદ્વિજ...મક્તિ ' એવો જ ઉતારો—આપ્યો છે
છે ત્યાં મૂળમાં, 'મક્તિગોદ્વિજચંદ્રચૂડગુરુ ધીશંમુદાજાસ્તુ તે ।
એ પ્રમાણે છે.

આ ઉત્તેજ નંદીદારપુરી—નંદુરનારના અનુસંધાનમાં છે તે
પણ તેમણે પ્યાનમાં લીધું નહિ. નંદુરનારના અધિપતિ ઠહી ચે ન યનાર
એવા જનપતિ પિતાપુત્રની જોડીનો એમાં ઉત્તેજ નથી; એટલું જ નહિ
પરંતુ, નંદુરનારના દેસાઈ પરાણના પુરૂષો સંખંધી આ કાવ્ય રચાયું છે
તે, સિંદ્ધેશ તામુઠના પાદજી માખમાં આશાપુરી દેવીનું મંદિર બંધાવ્યું
છે, ત્યાંના સિદ્ધાંતેજ ઉપરથી આ અનુમાન વિશેષ દૃઢ થયું:—

“ આશાપુરી સફલકામપુરી જનાનામ્ ।

તમ્યા નિકેતનમિદં તથા મંડપથ ॥

નૈવાપતિસ્થશિષ્યદીક્ષદામ્નામ્ના ।

દેશાધિપેન રચિતઃ સન્તુ દેવિર્માતૈ ॥

સંવત ૧૭૪૩ વૈશાખ માસ સિવગરે માસાદ શુ. ૧૦ માનુષાગરે

આ મેખની માદિતી અજા પત્રી: નંદુરનારના દેસાઈ પરાં

મનિદાસ મેઘવતી માટે મારા એક કાગળમિત્ર શ્રી. જોડુગઢેર સાથે રેસાઈની નંદાવતી મેં મંગાવી. આ નંદાવતીમાં આપેલા નામો છે. તેમાંના પદેલા મૂળપુરુષ નારાયણજી સિવાય બીજાના નામો નથી. તેમાંના પદેલા પદોમાં છે : જેમો ચિત્રદાસ, ચિત્રચંદ્રદાસ, વીરવંશદાસ, ચંદ્રદાસ, ચંદ્રદાસ, ચિત્રવિરવંશદાસ, વિરવંશદાસ, ચિત્ર-દાસ, હરવંશદાસ : પ્રમાણ

આમાંથી ચિત્રદાસ-ચંદ્રદાસ અને ચિત્રચંદ્રદાસ-ચંદ્રદાસ ૩૧, પિનાયુનની એ જોડી, મળી આવે છે : એમાંથી ચંદ્રદાસ ૪૦ જોડી અભિપ્રેય છે. તેને તે વખતે પૂરું બદલ ન આપતા, ૩૧ આ 'ચરિત્ર' જાળવવાનું ન દોતા. નંદુરખારના એક ચંદ્રદાસ માર્કિંગ છે—એ મુદ્દો, અમલનો દત્તો

તેથી 'મુંબઈ યુનિવર્સિટી લર્નલ' (વર્ષ ૧૬, ભાગ ૧ જુલાઈ ૧૯૧૧)માં "એ નોટ એન મિ. જોડેક 'હિસ્ટ્રી ઓફ ધિ જ્ઞાતિ' ૨૩૫૫ એક નંદુરખાર" નામનો લેખ મેં ઉપાલે. તેમાં પદેલો આલેખ એ કરવામાં આવ્યો હતો કે ચિત્રદાસ તથા ચંદ્રદાસ 'નંદુરખારના રાજ' થઈને, હરિ ત્યાં રહ્યા હતા કે જેમ ૧ મુદ્દો જોતા, આ પિનાયુન ત્યાંના રેસાઈ ધરાવવામાં ના હોવા એક એક એક તેમાં મેં પ્રતિપાદન કર્યું.

તે પછી, કેઈ કાંઈ-કાંઈ નંદુરખાર જાણતું થતાં, ત્યાંના રેસાઈ ચિત્રદાસદાસ ચંદ્રદાસ હોઈ રાખેલ રેસાઈને ત્યાં, તેમના કુટુંબના જૂના કાગળપત્ર જોળવાની મેં પ્રયત્ન બતાવી; તેમને શ્રી. જોડેક તથા તે ઉપરનો મારો લેખ બતાવ્યો; એનાથી પ્રભાવિત થઈને, તેમણે બધાં દહાર ફેંદીને તેમાંથી આશરે ૫૦૦ કાગળ, મોટી બિપિમાં લખાવેલા, રાખવાડે સંચિત્ત મંડળમાં નક્કો કરાવવા માટે આજ્ઞા. શ્રી રેસાઈને ઐતિહાસિક કાગળોમાં સારો રસ જાનવાથી, તેમણે અમામલની એક જૂની મુદ્રણી 'વહી' પણ મને બતાવી.

શ્રી એટ્ટે તથા શ્રી. ગોડે—એમને કાવ્યના નાવક તરીકે શંભાજી જણાયા; અને તે કારણે તેમને નંદુરજાસ્તુ ‘પુર’ શિવાજીના સમયથી મરાઠીશાહી અમલમાં હતું એમ કહ્યું પડ્યું. વળી નંપાને વિવાહ શંભાજી સાથે થયો હતો એટલી વાત જ શ્રી. એટ્ટેને અસર કરી ગઈ. વળી ‘પારિજાતજ્વજ’ એટલે ‘ભગવો કોડા’ અને આનું ભટ્ટ ઉર્ફે હરિકવિને આ ‘શંશુરાજ્યચરિત’ લખવાની પ્રેરણા આપનાર ‘કૃષ્ણ પંડિત’ એટલે ‘કવિકુલેશ’ હોવાથી, એ તો શંભાજીના-શુદ્ધ હતા. શિવાજીની ભવાની તલવાર શંભાજીને મળી હતી—પરંતુ, આ બધાનો કાવ્યમાં બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી.

બિલકુલ ડો ગોડેએ ‘બી. ઓ. આર. આર્ષ’ માંના લેખમાં તેમણે નંદુરજાસ્તુનો સ્લોક ગાળી કાઢ્યો છે; અને સિવસૌંદર્યની પ્રશસ્તિ અધૂરી ઉતારી છે: ‘ગોદિજ...મક્તિ’ એવો જે ઉતારો—આપ્યો છે. ત્યાં મૂળમાં, ‘મક્તિગોદિજચંદ્રચૂડગુરુ શીશંમુરાજાસ્તુ તે । એ પ્રમાણે છે.

આ ઉલ્લેખ નંદોદારપુરી—નંદુરજાસ્તુના : અનુસંધાનમાં છે તે પણ તેમણે ધ્યાનમાં લીધું નહિ. નંદુરજાસ્તુના અધિપતિ કદી એ ન થનાર એવા હનપતિ પિતાપુત્રની જોડીનો એમા ઉલ્લેખ નથી; એટલું જ નહિ પરંતુ, નંદુરજાસ્તુના દેસાર્ધ ધરાણાના પુત્રપો સંબંધી આ કાવ્ય રચાયું છે તે, શિંદખેડા તાલુકાના પાટણ ગામમાં આશાપુરી દેવીનું મંદિર બંધાયું છે, ત્યાંના સિલાલેખ ઉપરથી આ અનુમાન વિશેષ દઢ થયું:—

“ આશાપુરી સકલકામપુરી જનાનામ્ ।

તસ્યા નિકેતનમિદં ત્વચ મંડપઘ્ન ॥

નંદાવતિસ્થશિવશંકરદાસનામ્ના ।

દેશાધિપેન રચિતઃ પ્લુ દેવિપ્રીત્યૈ ॥

સંવત ૧૭૪૪ પ્લવંગ નામ સંવત્સરે આપાદ શુ. ૧૦ માનુવાસરે ।”

આ લેખની માહિતી મળ્યા પછી, નંદુરજાસ્તુના દેસાર્ધ ધરાણાનો

જૂનો ઇતિહાસ મેળવવા માટે મારા એક શાળામિત્ર શ્રી. ગોકુળશંકર શંકરલાલ દેસાઈની વંશાવલી મેં મંગાવી. આ વંશાવલીમાં આપેલાં ૧૯ નામો છે. તેમાંના પહેલા મૂળપુરુષ નારાયણજી સિવાય બીજાનાં નામ, શિવના પર્યાયરૂપ પડેલાં છે : જ્યેષ્ઠ શિવદાસ, શિવશંકરદાસ, હરભોજનદાસ, શંભુદાસ, શંકરદાસ, શિવભોજનદાસ, ત્રિભોજનદાસ, શિવલાલદાસ, હરચરણદાસ; ઇત્યાદિ

આમથી શિવદાસ-શંભુદાસ અને શિવશંકરદાસ-શંભુદાસ એવી, પિતાપુત્રની બે જોડી, મળી આવે છેઃ એમાંથી સંસ્કૃત કાવ્યમાં કઈ જોડી અભિપ્રેત છે. તેને તે વખત પૂરતું બહુ મહત્ત્વ ન આપતાં, રક્ત આ 'ચરિત્ર' હામપતિનું ન હોતાં, નંદુરમારના એક શંભુદાસ દેસાઈનું છે—એ સુદો, અગત્યનો હતો.

તેથી 'મુબઈ યુનિવર્સિટી જર્નલ' (વર્ષ ૧૬, ભાગ ૧ જુલાઈ ૧૯૧૬)માં "એ નોટ બાન મિ. ગોડેઝ 'હિસ્ટ્રી ઓફ ધિ જટારાંકર ટેમ્પલ એટ નંદુરમાર'" નામનો લેખ મેં છપાવ્યો. તેમાં પહેલો આલોપ એ કરવામાં આવ્યો હતો કે શિવાજી તથા શંભાજી 'નંદુરમારના રાજા' થઈને, કહી ત્યાં રહ્યા હતા કે કેમ? ખટું જોતાં, આ પિતાપુત્ર ત્યાંના દેસાઈ ઘરાણામાંના જ હોવા જોઈએ એમ તેમાં મેં પ્રતિપાદન કર્યું.

તે પછી, ફાર્ક કાર્પ-પ્રસંગે નંદુરમાર જવાનું થતાં, ત્યાંના દેસાઈ શિવલાલદાસ શંભુદાઈ ઉર્ફે રામજી દેસાઈને ત્યાં, તેમના કુટુંબના જૂના કાગળપત્ર જોળવાની મેં ઇચ્છા બતાવી; તેમને શ્રી. ગોડેનો તથા તે ઉપરનો મારો લેખ બતાવ્યો; એનાથી પ્રભાવિત થઈને, તેમણે બધાં ક્ષતર ફેંદોને તેમાંથી આશરે ૫૦૦ કાગળ, મોડી લિપિમાં લખાવેલા, રાખવાડે સંશોધન મંડળમાં નક્કો કરાવવા માટે આપ્યા. શ્રી દેસાઈને ઐતિહાસિક કાવળોમાં સારો રસ જગવાથી, તેમણે જમાખર્ચની એક જૂની ગુમરાતી 'વહી' ખસી મને બતાવી.

તેમાં લાનુભટ (હરિકવિ), કિચનભટ (શ્રી ગોડેને આભાસ થયેલા કવિકુલેશ) વગેરેને વખતોવખત દક્ષિણા, વિદ્યાગીરી, સંભાવના આદેસાર્થ કુટુંબે આપ્યાની નોંધ, મિતિવાર તેમાં લખેલી મળી આવી. આ ઉપરાંત, ચંપા નામની 'નાની વહુ' નામથી ઉદ્દેશાયેલી બાર્ધને ક્ષાસરે પહેલું આણું કરવા માટે, તેને સુરતથી લાવવા માટે જે રકમ ખર્ચ થયેલી તેની પણ નોંધ, આ હિસાબ-વહીમાં લખેલી જોવામાં આવી.

આજ સંધિમાં, આ પ્રકરણને ગુજરાતમાંથી અણધાર્યો સહારો મળ્યો. મારો અંગ્રેજી લેખ વાંચનાં, ડૉ. મં. ર. મજમુદાર, વડોદરા વિદ્યાપીઠમાં ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક-એમને 'રણપટ'—એ નામના કાવ્યના કર્તા પ્રેમાનંદના આશ્રયદાતાની શોધ પ્રાપ્ત થઈ.

'રણપટ' રચના માટે 'મહેતા ચંકરદાસે મુજને આપ્યા આપીશ'—એટલે કે 'મહેતા ચંકરદાસે મને આપ્યા કરી'—એમ એ લખે છે. આ કવિ મૂળ વડોદરાના, પણ ઉદર-કાળે નંદુરભાર અને બરાનપુરા આવવાનો ઉદ્દેશ, તેમનાં આખ્યાનોને છેડે, તેમણે કરેલો છે. આ ઉપરથી નંદુરભારના દેસાર્ધમાંના ચંબુદાસના બાર્ધ ચંકરદાસ—એ જ પ્રેમાનંદના આશ્રયદાતા હતા.—એ નક્કર હકીકત, તેમને પ્રાપ્ત થઈ.

આ અરસામાં શ્રી રામજી દેસાર્ધ એ ધૂળિયા આવળ ચર કરી : અને પછી પોતાના ઘરમાંથી મળેલું નવું હસ્તાલેખ સાહિત્ય તથા લેખ લઈને, પૂના પ્રો. ગોડેને મળ્યા : અને તેમની મદદથી 'ચંબુરાજ-ચરિત'ની પોથી જીજીની લઈ આવ્યા. તેમાંથી 'અમ્રજો यस્ય આતા, જયતિ મહિતઃ ચંકર દત્તિ।' (પોથીપાનું ૨૩૫/૨૨)— એ લીટી પર નજર પડી. વંચાવળીમાં આપ્યા પ્રમાણે, 'ચંબુદાસના આ બાર્ધ ચંકરદાસ હતા'—એમ રજૂ આપેલું છે. આ પુરાવો પ્રત્યુત્પન્ન પ્રમતો કામમતો ઉકેલ લાવે છે.

શ્રી બેદેના પુસ્તકમાં 'ચંપા પ્રકરણ' એટી રસિક રીતે બહેલા-માં આબુ છે કે, તે પ્રમાણે જ્યારે ચંબાજી પિત્રપર રીસાર્ધને

મોગલો પાસે ગયો—તે સંધિમાં આ પ્રસંગ બન્યો હોય. પરંતુ આ સંધિમાં શંભાણનું લગ્ન થયું એમ માનીને ચાલીએ તો, ‘નંદુરબારના રાજા’ તેમને નંદુરબારની મનસખ-જાગીર કે સરંજામ કે એવું કશું આપ્યાનો ઉલ્લેખ મળવો જોઈએ: તે કાઈ ઢેકાણે મળતો નથી. વળી શંભાણનું આ બીજું લગ્ન હતું કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે, એ સાબિત કરવું જરૂરી હતું કે કાઈપણ વખતે નંદુરબારનો પ્રદેશ શિવાજી કે શંભાણની સત્તા નીચે કદી પહોંચ્યો હોતો ખરો !

વળી શંભુરાજચરિતનું બીજું નામ હૈદરચરિત પણ છે: અને બંનેનો વર્ણવિષય શંભુરાજ જ છે. ‘હૈદર’ એ નામ ‘ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગ’ માટે વપરાતો હતો. તે ઉપરથી પણ ચરિતનામક ગુજરાતના ઇર્ષિક ભાગનો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન નીકળે છે. ઉપરાંત, ચરિતકાર હરિઠાલ પણ પોતે પોતાને ‘દક્ષિણાન્ધય’ એટલે કે દક્ષિણી પંડિત કહીને ઓળખાવે છે: જો જનપતિ શંભાણનું આ આ ચરિત હોત તો, આવો ઉલ્લેખ કેવી રીતે ટકી શકે તેમ છે ?

‘પારિજાત ધ્વજ’—જેનો ઉલ્લેખ સંસ્કૃત કાવ્યમાં છે તેને ‘ભગવા ઝંડા’ સાથે બંધ બેસાડવાનો પ્રયત્ન શ્રી ગોડેએ કર્યો છે: પરંતુ ધોળા અને રાતો રંગ સાથેસાથ આવે એવા પ્રકારનો ધ્વજ નંદુરબારના દેસાઈના ઝંડાનો હતો: જેમાં લાલ અને ધોળા પટા સાથે-સાથ આવતા હતા: ત્યારે ‘ભગવા ઝંડો’ તો એક જ રંગનો રહેતો હતો.

દેસાઈ ધરાણું, ‘નંદુરબાર સરકાર’—એ નામના વિકાગના સર કાનુગો તરીકે લગભગ ત્રણસો વર્ષથી ઓળખાતું આવ્યું છે. આ ‘સરકાર’ આજના ધૂળિયા જિલ્લાનો લગભગ અડધો ભાગ યતો હતો. અંગ્રેજ અમલમાં તેમની ત્રણ ગ્રામની જાગીર ચાલુ રાખીને રૂ. ૧૪,૦૦૦ની રોકડ નિમણૂક બંધિવામાં આવી હતી. નંદુરબારમાં આવેલી તેમની બધી હવેલી આજે પણ ‘રંગમહાલ’ નામથી ઓળખાય છે: અને તેમના કુટુંબીજનો ઉદ્યોગ તથા વ્યાપાર કરી રહ્યા છે,

- એ દેસાઈ કુટુંબ યાતે દ્વાપોરવાડે છે. આજે તે વસ્ત્ર-સંપ્રદાય વૈશ્ય છે; પરંતુ પહેલાં તે શૈવ હતું; અને તેના પુરાવારૂપે તેમનાં નામ શિવના પર્યાયરૂપ પડતાં હતાં તે હકીકત છે. હવેલીની બાબુમાં એક નાનું શિવાલય પણ આવેલું છે. તે લોકો, કપાળમાં ત્રિપુંડ કરે છે; તેમની આ શિવભક્તિના સંદર્ભમાં કાવ્યમાં ઉલ્લેખ છે કે ‘મક્તિર્ગોદ્દિજચંદ્રચૂડગુરુપુ’ અર્થાત્ ચરિત્રનાથકે માય, બ્રાહ્મણ, મહાદેવ અને ગુરુ-એમની ભક્તિ કરનારા હતા.

આ પ્રમાણે નંદુરબારના દેસાઈ ધરાણાના શંકરદાસના ભાઈ શંભુદાસના સંબંધમાં શંભુરાજચરિત્ર એ પ્રસિદ્ધિશાળી કવિ બાબુભાઈ રચેલું છે એ નિર્વિવાદ છે.*

* મરાઠી જન્મમારત માસિકનો, જૂન ૧૯૬૧નો અંક: એમાં શ્રી મા.

૧. કલ્પર્ણો ભૂતપૂર્વ મંત્રી, ‘રાજવાડે સંશોધન મંડળ, ધુળિયા’ના મરાઠી લેખ ઉપરથી.

પરિશિષ્ટ-૪
કવિ' વળિયાકૃતં

રાણજંગ

કંડવું ૧૬

- શુભસમુદ્ર ગણુ ચરસ્વતિ, પૂજને કહું કર જોડઃ ૬
રાણજંગ લંકા કીધો રાધવ, ગાઈ ગુણ પા ધોડ^૧— ૧
જનકી-કારણુ જગત ત્રિ જણે, સાયર બાધી પાજ;
લીધા પેહિલી આપી લંકા, જોગવે છે આજ— ૨
જોહોતેર કોડ છે રીંછ રાખને, કપિ પદ્મ અદાર;
ત્રિકૂટ વીંટપો વાનરે, આબ્યો અયોદ્યા દાર— ૩
ગેય સગકથો કુવ પ્રમકથો, ચળવળ્યા રવિ ચદ્ર;
આગળ હાકવાગે હનુમંતની, (ત્યારે) ઉત્તરકથો બડ ધંદ— ૪
સીતાછગરે સેતબંધ બાધી, ઉતર્યો અણુભંજર;
લંકાગદ તળે સુરકાજ રાધવ રચ્યો મહા રણજંગ— ૫

કંડવું ૨૭

- રાવણે ત્રિકૂટાચર્ગ શબ્દગારીયો, જાણુ મેધાડંબર^૧ જત્ર,
તે કોટના કાંચરા ઉપર, રાવણુ નચાવે સુરપાત્ર— ૧
રામે સારંગનો ગુણુ સજ કરી, પોખીયા^૨ તાજ તીર;
જત્ર બાજીને જોમ પાડ્યું, જ્યો જ્યો રહુવીર— ૨
આપો લશ્કર પૂર, સાયરતીર ઉતરે રિઃ
તનહી સાયર પૂર, અગાધ સળહી બૃજે મરે રિ— ૩

૧ (૧) ૨. સીતા મેળવવા રૂપી છળ-કારણુ, બહાનું. જરા પાણુ
ગુડસાન વગર ૪ સારંગધનુષ્યની દોરી પ ફેંક્યા. ૭

તબ એક આંખથી કે વૃક્ષ, ત્યાંહાંથી આંખનો ડરો રિઃ
વાંનર સખી ધાય, આંખલા પાછળ ફરે રિ— ૪
તબ રામજી કેહિ એક વાત, હનુમંત વચન સુણો રેઃ—
અગાધ સાગરે તોયં, ધરી લંકેશ્વરસ્તથા ।
ચંચલે યાનરં સૈન્યં, ન જાને કિં મવિષ્યતિ ॥ ૧ ॥
હનુમંતોવાચ
પ્રકૃતિઃ સ્વસ્વભાવસ્ય, ન માં મુઞ્ચતિ રાઘવ ।
અહં પ્રકૃતિં મુઞ્ચામિ, પ્રકૃતિર્માં ન મુઞ્ચતિ ॥ ૨ ॥

કડવું ૩ જુ

માહારા સ્વામીજી બળ બોલી દેખાડું—
કોહો તે આંહાંથી ગડગડૂ, યમપૂરી ઉગડું;
આકાશ માંહી ઉતપત્તું,^૧ જઈ ઈંડાડું— ૧
સાત સાયર સિંધૂ શીપુ, મન ને પાતાળ જ પેપ્પું;
.....શીપ કે ડંખ દેખું. ૨
મૂળ વીરને વરદાન જ એહેવું, વળમે મોરં અંગ ડાખું;
અઆરમો હું રૂંડ કહાવું, કોહો તે હું કરી આવું— ૩
બધ ગદ જળ માંહે તારં, ત્રિકૂટ કટકા કરી નાખું;
કોણ યાપ આડું, સ્વામી બળ બોલી દેખાડું— ૪
એમ કેહેતાં રામ હરખ્યા, અને ક્યોં એહેંધાટ;
વાંનર સખળા હરખીયા, મન ભાગીપા ઊચાટ— ૫

કડવું ૪જુ

તીન દિન બયો ઉપવાસ, રામજી કહા કરે રે;
રામજી પૂરો શીખત બાણ, સાયર તબ ડરે રે— ૧

સાગર લે બાહ્યુકો રૂપ, આઈ પાયે પયોં રે;	૧
તથા રામજી કેહિ એક બાત, લટજી બચન સુણો રે:—	૨
“તુમ લીયો બાહ્યુકો રૂપ, લટજી કાહ પહોરે ?”	૩
પ્રભુ તુમકુ હે સજી જ્ઞાન, તુમસેં કાહ કહું રે ?	૪
સીતા હરી ગયો રાવજી રાધ, મેરો કહૂં ન ચસે રે—	૫
તુઝારે સુગ્રીવ હનુમંત સાથ, એસી વિધ કરો રે:	૬
પાપાણે બાધો પાજ સેન્યાઓ ઉતરે રે.”—	૭
જળ બાધી સાથર પાજ, સેન્યાઓ ઉતરી રે;	૮
તથા આયો લંકા હેઠ, રાવજી કહૂં ન ડરે રે.—	૯

કહણું પશું

બાવી કરી અંગદ બેનિયો, વિષ્ટિ કરે કાજ;	
અંગદ જતો ત્યાંહાં ગયો, જાંહાં કુતો રાવજી રાજ—	૧
ધીગટા ધીગટા, ફટફટ રે, ફોકટા, જોખડા ચોખડા	૨
કરે તું સીતાને ચોરી લાવ્યો	૩
રામ લક્ષ્મણ રૂઝા મારી,	
તુજ કાઠરી ખાસ, તુ ખાસ તોરી	૪
રાવજી આવડા શું દીસે, દશ મસ્તક દડડડવડા,	
બાણ ચોગાન રમરો કોપે ચઢ્યો, મહારાજ દોઢ દેરો,	
ધારી બાણને જેવે વર્ણસે	૫
એક ખલી સંકટ, બીજો કક્ષાપટ,	
ત્રીજો લંપટ જેણે સીતા ચોરી	૬
આવડા રાવજી શું દીસે બાપડા,	
રાવજીની મા શું જ્ઞાન કુતી ?	૭
અંગદ ઉચરે વર્ણ રાવજી મરે, કપિ કાપ્યા—	૮

રાય કહે . સાંભળે નમર આખું,
ભારક લિહુક (શું) અક રાખી રહ્યો,
રંક તું લંકામાંથી કોહોણે વાસ્યો ?
સીતા સરખા , અંતે કારે લાવ્યો ?

કડવું કહું

મુહને ધરી હો લંક દીધી ચિર સરે;
તો હું રાવણુ ચક્રો હરે— મુહને; ૧
ગમુ ગઠ લંક રાજ્ય રિદ્ધ રાણું, યુદ્ધ છડે તે યોધ જુખા, ૧૦
સીતા રામ સરીસો સંગમ હરે, મુજ વેકુઠ ગયા— મુહને. ૨
દશરથસુત કેહિ સુખ દાનવડા, રણવટ બાધા બોલ રેહિ,
એક બાણે દશ સિર અંબના, તો તું રાવણુ રામ કેહિ—મુહને ૩
મુખે રામ રંગ એરી નાહી, તો રવિ સચિ;
બે લંકાર સોણું, નભ કમલ જૂ શર—
શ્રી રઘુનાથ ચરણ પ્રતાપ થઈ રથે જુગ પસાર— મુહને ૪
સંકટ પડે બે ચરણ સંભાર, તો હું દીન ન કહાવું;
દશ સિદ્ધ ઇશનિર્માલ ૧૧ હે, અન કેસે ચરણ છોડાઉં—મુહને. ૫

કડવું બીજું

એક સહેતા તે વસે, ગયો શ્રી રઘુ પાસ,
એ મંદલુદિ કાઈ ન બાણે, પાંચરી સર્વ નાથ— ૧
એક વાર રવિ ઉગમતે કપિ, રઘુનાથજીને જન દહામા દીધ;
ઉપદ્રવ રાવણુ તણુ હસ્તિ, હાથ હનુમંત કાપ— ૨
સ્ત્રી તુલા કપિ રઘુનાથ આગળ, બેલ્યા બોહોત પ્રકાર;
મુખીવ હનુમંત લોકમણુ જાણુવંત, મળ્યા માણ ૧૨ આર— ૩

જિના જડ જળે લરયો, ધાયું જિનયો આપાડ,
અમુર ઓસર્યા ઈંદ્ર ત્રાહો ગંભા પાંખી ત્રાસ— ૪
લોકો ગદ તળે મુરકાજ રાધવ, રચ્યો મહા રણજંગ,
સીતજળે સેત બાંધી, જિતરયો અણુલંઘ— ૫

કંઠુ ૮ મું

આકાશથી ચારુ હિતરયુ, ઈંદ્ર મોહલ્યુ વિમાન; ૧૩ ૧
મનપવન ધોડા જોતરી એક ક્ષેત્ર ને બીજો સ્થાન—
સૂરજારી વિશ્વકર્મા, જડાબ્યા સ્થની જોડ;
નીલુઆ મણિ લસણીઆ, પદ્મરાગની કોડ— ૨
કર ધરયો નેજો મીમયો, ને લસે લોહાં લીસ;
રધુનાથ પાગ જ પરહતાં, ત્રેહેક્યા તલાવા ઈસ— ૩
રધુવીર વીરાસન વાલ્યું, કળા સોસે સાય;
બહુ હવ માથે ઝગહળે, ને પ્વજ સહિત પતાક— ૪

કંઠુ ૯ મું

બકતર પેહિયું બેસણું, હસે કસલે ૧૪હીર;
તરકસ બાપ્પુ રોમણ, ને દવો ગુણ જંગીર— ૧
મોજડી લાલ મુરંગ પહેરી, તેને જડયો જરદ જગાવ;
કટિલંક ઉપર કટારી, તેને જડયો કોડ જડાવ ૨
કટિ ધર્મા લાયા ને પૂંખ ૧૫ઝગક, બેઠા શ્રી રધુરાય;
ટોપ આગળ ઝૂમ ગૂમે, બાંહે વીજ આપાડ સોય— ૩
તાકવી જલે ત્રિકુટ ઉપર, પૂજ્યા—પોખ્યા તીર;
વીર હાક વાજે, વણે તે, સોંસરાં શરીર— ૪

રામજી નવાણ તરલ ને વદન રાત્રુ, દેહ ધખીયા ધોમ,
 રાવણને ધેર કાપ્યો રાધવ, કરે અસુરાં હોમ— ૫
 સારંગ^{૧૬}સરજો અસુર આહુત^{૧૭}, શાલિત તે સોમપાન;
 ઠબકે ઠીકે થયા, પોતે તાં જજમાન— ૬
 ત્રેતવાં ત્રંબકે દોલ ઠમકયાં, કપિ દે મેહેલાણ;
 સુગ્રીવ અંગદ ચોદા જાણુનંત, હનુમંત મુણેણ સુગ્રાણ. લંકા. ૭

કડવું ૧૦ મું

એકવારકુ રાવણે રઘુનાથ સાંઠામું, દેવરાવ્યું મેહેલાણ;
 મથાહણી^{૧૮} તેડાવીઓ મથ્યા સીદ્ધર સાંઠાણ પલાણ. ૧
 ૧૯ગરૂડ જામરો પદમપંખો, ગવાસો ને બાજ;
 ચંપારાવમ માંજીકે મનસખો; ત્યાંહાં હંસધો હંસરાજ. ૨
 વૈતાલ વાલો વાનરો, જાવતો જાવતું મૂલ;
 યુગમોહન જગજ્યોત જ્યદેવ, મકરકંઠ કપેલ. ૩
 મહાદેવ દક્ષ્યાવંત દ્વિનકર, તિલકે ટોપ ટટારું
 ઠનકે ઠથીપો કોટિધ્વજ, ત્યાંહાં ઝાંઝરે ઝમકાર. ૪
 નીલકંઠ સાએર સગ્રણો, અજૂઆસો આંખીઆર,
 પદારથ પીરોજો પાંખરો, તાંહાં નરલખો નક્ષીઆર. ૫
 ચિત્રાંગદ ચંચલ ચક્રવડો, વાગડો ચપલો આંજ;
 હીરસેન હીપકે હરમણી તે, રાજ પાજ પલાણ. ૬
 એક ઉડણ અણુમંત અટારે, મ્હારાજ મોતી હોડ,
 યોડેરાય ધણા મૂલ મનોહર, ચંદ્રમણી ચકાર. ૭
 યુગમોહન ને સુગ્રજ્યોત જ્યદેવ પટાસૂત પલાણ;
 બે કોડ પીળા પવનવેગી પાખરીઆ બ્હોરી આણ. ૮

૧૬ બાણુ અહીં રણુનું ચક્ષુ તગિડનું રૂપક કવિએ કર્યું છે. ૧૭ આહુતિ
 ડાવ નાંખ્યો; જાવણી કરી. ૧૮ યોડાનો ઉપરી. ૧૯ અહીં યોડાની નીચ
 મથાવી છે; સરખાવો પ્રેમાનંદ-‘રજુચક્ષુ’ કડવું ૬૬.

- ખીજ પાવગેના રાવરંજન, સુલુણા સજ્જમાર;
સરમેદ જંબુદીપ જમલા, આંણીઆ અણુઆલ. ૯
- શ્રીપાજ પાસ એ કોડ છે એવટા બાવન વીર;
તેજ તે સોહે અતિ લલા બણે ઝગકે ચંદ્ર પે હીર. ૧૦
- પાંચરંકેડ પાટીઆ ઉતાર છે, ઇંદ્રજિતને આંવધાર;
કાળરા નણ્ય કેડ જિ, કુંભકરણને મોકલાવ. ૧૧
- સાખ ધરણ માંડવ મોડ, લેખુ દેઈ તું આવ;
અઆર આટે આલગે, તેને અંકેકા તું દેવ. ૧૨
- કરડા કાળા ખોરડા, નીલુઆ દરડા લાલ;
આંવાવરણા મણિધરા, માંહે તુરી તેજે ધાલ ૧૩
- ખેરીઆ મોહેતેર કોડ છે, તે જમાઈએને આપ;
રંધુચંભને રણુમયંક તેણે, રીંછ પાખર ધાલ. ૧૪
- ધોડારના બોલ વેહેલીઆ, તે સોલ કોડ સજ્જમાર;
પલાંગ ધોડા રથતણા, તે પાખરા રણુ ઝોલ. ૧૫
- ચરણો સીંચાણો, સર રાહુઆ સજ્જમાર;
ગિરિવાંધુ મદમાહિ જિ, તે સીકલા સીતેર હજાર. ૧૬
- હંસજમલો હાથીઓ, આખડ ચિત્રા જોડ;
એ આર એકા સૂત છે, તે માહરે રથ પધાર. ૧૭
- ઠેલાસી-યો ખુને મનવેગી, મહારેવે મોકલ્યો છે કાલ;
સજ કરી માહારે સૂત આણી, પેલા મ્મગીને આલ. ૧૮
- તેર કોડ તાજા તલેટીના, કરી કુંચરા આપ;
હસ કોડ કાળી કરી મો રથ, ચઢીને તું ચાલ. ૧૯
- અરખી કોડ અદાર છે, આપ અસુરોંરે છોડ;
એક કોડ હિના અરખી પાખરી પાલા દોર— ૨૦

બલી તણા બાર કોડ છે તે જાત્યા કોહોણે નવિ જાય;	
તે વઢે વસાયે વેલુ થાય, જે વસે પાતાલ માંસ.	૨૧
ચંદ્રના ચોવીશ કોડ છે; તે જલ શીતલ જાત્ય;	
પ્રગટયા અગ્નિને આ હોણવે દિવસ ફેડી કરે રાત્ય.	૨૨
અર્કના આડત્રીસ કોડ છે, તે - તાં આણી ઉદાર,	
જ્યવિજ્યે પૂરા પાખરીને, સુખાસન રાજ્યગાર.	૨૩
પવનના પંચવીશ કોડ છે, તે પાડે પર્વત રૂંગ;	
સાત કોડ શુક્રાચાર્યના, તે માયારૂપ દુરંગ.	૨૪
આઠ હજાર ૬ દિના, ચ્યાર ચ્યાર ચમર બધાવ;	
આકાશ માર્ગે જાએ આવે, તે પંખાલા પલાંચ.	૨૫
યમ તણા ચાર કોડ છે, તે જાણે કલિંદ્રી કૂપ;	
દીસતા જાણે કુંજરા જોનાં થાય જળારૂપ. ૨૭	૨૬
જલે ધોડે ચંદ્રો રાવણ, સન્ધ્યા સર્ રાજ્યગાર;	
પંચરત્ન ધોડા પાખર્યા, તેહના વર્ણ કોડ અદાર.	૨૭
વખાણતાં વડી વાર લાગે, વાત કરતાં ફેર;	
પદારથ ધોડા જોઠવ્યા, જાણે પર્વત મેર.	૨૮
ગજધટ્ટા સાથર ધમેધમે, એવા સહસ્ર કોડ સુંદાળ;	
નેળ અંબાડી ઢલકે, અંકુશ હાથ કુંતાર. ૨૪	૨૯
જ્યમ જ્યમ કલા ત્યમ ત્યમ કરી, મોકલ્યા રાજદાર;	
ક્રગદળે માણિક ઝગે મોતી, દેવે વૈજ્યંતી માલ	૩૦
પદારથ ધોડા પાઠવ્યા, જાણે અર્ક કાટિ ઉઘોત;	
મખીઆરડે માણિક જડયાં, સાંકળ્યા સૂનાજ્યોત.	૩૧
ચમર ચાંપ્યાં સુઆ ચંદન, પૂજ્યા રેવંત રૂપ;	
મૃગમદરૂપ ચંદન આરતી, તાંદાં દોલ નાના જોગ અનુપ.	૩૨

હસતો રવિ : હાથીઓ, હોમે નગર મોઝાર :	
કનડે વીખડે ગીન મામે, વડે રાજદસ :	૩૩
જલ સાલીવ રવરૂષ હસે, રાવલ પેહિરે : જલ :	
વીસ લોચન ઝલે પાવક, ઝગલે દશવીણ :	૩૪
દશ લાખ મણનું ઝીણુ જગતર, પેહિરયું સખળ શરીર :	
ઝગમગે મોતી ઝળે માંધિય, ઝળે ઝમૂં હીર :	૩૫
ગદા હથેરાટા ટોપ ટટાર લખા નાના ન્યોત્પ :	
તેણિ તેજે આકાશમાહે, જલે અર્ધ કોટિ ઉચોત :	૩૬
મોજડી લાલ સુરંગ પેહિરી, જડયો જડ જગાહ :	
કોટિ લંક ઉપેરિ કટારી, તેણિ જડયો કોડ જડાવ :	૩૭
કેડ કટારી હાથ ભામે, ખંધ ખેડારેડ જોડ :	
ગદા મુદગર સજી કરી, ત્યાંહાં પટા ને પાધાર :	૩૮
શંકુ ધર્મ પાશ અંકુશ, તીર તરકશ માંન :	
ખમે નેજે મીમચો, ત્યાંહાં મૂઠ કરી કર્માન :	૩૯
છત્રીશ આયુધ ઉચકયાં, તેણિ આંણી ધાર અમોધ :	
મૃગમદ અંદન આરતી, ત્યાંહાં હોર્ક નાના બોમ :	૪૦
ચૂઆ અંદન આરતી, ચુરુ કરે ચુકાચાર :	૪૧
મોતીડે ઘાળ ભરી કરીને, વધાવે નિજ નાર :	
અંગના કરે ઓવારણાં, ને ઘણી દે આશીસ :	
‘રણજંગ’ છતી આવળે, છવળે કોડ વરીસ :	૪૨
આવે ઈંદની અપહરા, કરે લાંમણાં આશીસ :	
આવે દેવની અંગના, કહે છવળે કોડ વરીસ :	૪૩
અહાની સાવિત્રી આવે, કરે લાંમણાં આશીસ :	૪૪
‘રણજંગ’ છતી આવળે, છવળે કોડ વરસ :	
રણજંગ હાથ ચંચલ ચાળકો બીજે હાથે લિંદીમાલ :	
ત્રીજે હાથ દે દેખાંમણી, કરે કટકના બાલ :	૪૫

ચોથે હાથ કમાન સાહી, પાંચમે જરછો સોય;	
છઠે પુસ્તક વાંચે છિ, સાતમે દરખાશ જોય.	૪૬
આઠમે તિલકજ કરે નિલવટ, નોમે સાહી લખામ;	
દશમે તે શાહી રમરણીર, તેણે જપે ચિવનું નામ.	૪૭
અગિયારમે તેડે ચોદને, દે શીખાંમણ મુખ;	
બારમે તરબાર ઉધાડી, તે કરવાને મહાયુદ.	૪૮
તેરમે રાપ સજે જૂથણ ચાંદમે 'જરછી સાર;	
પંનરમે ચોદને મોકલે, આધા યુદ્ધ કરવા ધાર.	૪૯
સોલસમે મુછે તાપો દે સનરમે કરે ચમરનો વાય;	
અઠારમે તેડે ચોદને, આધા યુદ્ધ કરવા જાય.	૫૦
સર્વ આયુધ એમ ધરયા, ઓગણીસમે થાલે તીર;	
વીસમે સાલો વીંજણો એવો સુખટ સુધીર.	૫૧
દશ ખસ્તક વીસ હાથ ફડા, વીસ લોચન સાર;	
વીસ થવણે ઝગે મુકતા, વીસ-વિધના હાર.	૫૨
રાવણનો શુંગાર સુંદર, વજ્રિયો ફેદિ નિજ મર્મ;	
રાવણને ઘેર સર્વ હતું, પણ એક નોહોતો ધર્મ.	૫૩
રાવણ પૂછે રે 'મદોદરી', તું ફેદિ મુજ સાચી વાત,	
હું છું ફે નડી છું ફે તે કહો સાક્ષાત.	૫૪
મદોદરી ફેદિ મુખ્ય રે રાજા, સાચું કહું તે સાર;	
લોકાચારે એમ ફેદિ, ધર્મે જય નિરધાર.	૫૫

શ્લોક

અઘર્મીં રઘુનાથોઽસ્તિ, અઘર્મીં દશકંધરઃ ।

ચં ઘર્દંતી લોકાનાં । યતો ઘર્મસ્તતો જયઃ ॥

૨૯રાંમજી વઢિા ને આપજી પાધરાં રે, વઢિા સાથે લક્ષ્મણ પીર—
મુખ્ય હો રાજા રે—૫૬

સીતાને આપી રામજીને પાયે પડો રે, જોમ કહે મંદોદરી નાર; સુરપ. ૫૦
 પ્રાંકાં ધનુષં ને સરીયા પાધરા રે, વાંકાં વાનર ફેરાં પૂછ; સુરપ. ૫૮
 વાંકો તે વાંકો રે સુગ્રીવ રાજિયો રે, વાંકી સ્થુનાયજની મૂજ; સુરપ. ૫૯
 વાંકાં નાવ ને હેર પાંદરાં રે, વાંકે સાએર બાધી પાજ. સુરપ. ૬૦
 જેણે જલ ન તર્યાં તુંબડાં રે, ત્યાંહાં રામે તાર્યાં પાપાણુ. સુરપ. ૬૧

કંઠુ' ૧૧ મુ

ચંદ્રક જાડા આણી વાર, હડીલા રાણા રે
 તાહારા કટકમાદિ દોમે છે વાંકી વાત, સાંભળ હો રાણા રે. ૧
 વિભીષણ બાઈ રામજીને જઈ મળ્યો, તેને આપ્યું લંકાનું રાજ્ય.
 રાવણ, તુજને રામજી મારશે રે, ભેરી લંકાનું રાજ્ય, હડીલા. ૨
 રામજી બડ વાંચે લંકા બેળેરી, તારાં રાક્ષસડાંને કરશે લોટ, હડીલા. ૩
 ખગપતિ બોલ્યો હો રાણા તાહારે માળીએ રે, વાયસ બોલ્યો
 ધરને બાર. ૪
 રાવણ કહે જિ નાલનદા તે વાંનર થારી ચૂર,
 એ શં બોલી રાણી મંદોદરી, મુજરે ઉકરો નથી કો સૂર. ૫
 રાવણ એણી પેરે બોલીયો, સુધ્ય મંદોદરી નાર,
 તેત્રીશ કોડ માહારી સેવા કરે, ત્યાંહાં કોણ સુગ્રીવ મોરાર ? ૬
 નરપતિ ધુએ રે ઘોતીયાં, સૂર્ય કરે રે રસોઈ;
 બ્રહ્મ તે બરડે જી કોવરા, યમ આણે છે તોય. ૭
 ગંભીર મધેડાં ચારે છે, આમુડા દોળે છે વામ;
 પવન બાહારેય છે આંગણે, ઇંદ્ર એળગ કરાવ. ૮

૩૦ સરખાવો, પ્રેમાનંદ 'સ્તુતિ' કંઠુ' ૧૨ મુ. ૩૧ સરખાવો,
 પ્રેમાનંદ-સ્તુતિ-કંઠુ' ૨ મુ. ૩૨ આરાધી વ્યથિયાતો. ૩૩ બૃહસ્પતિ.
 ૩૪ સાદું કરે છે.

- ઘડા પુસ્તક વાંચે છે, નવ મહો બાંધ્યા ખાટ; ૬
 રામ લક્ષ્મણ મુજને શું કરે? તું તો ત્રિદિલી મમાર. ૯
 મુજ વારતાં તે કાં કર્યું રે, સીતા કેરું હર્ણ ? ૧૦
 મુતો સિંદ બગાવીઓ, માગી લીધું મર્ણ. ૧૦
 વણ પૂછે મંદોદરી, મોતી જાંખાં કાં; ૧૧
 દલ આવ્યું રઘુનાયનું, રજ લાગી રતનાં. ૧૧
 વણ રાંમજીના જાંણમે, ઘડા ઈંદ ને ઈંદ; ૧૨
 સીતાને તું લાવીયો, જોમ પડે દસ યીસ. ૧૨
 હડીમે સાથે લક્ષ્મણ અને હનુમંત વીર; ૧૩
 અસ્વાર આવ્યા શ્રીરામના રે, લંકામદ જોયો અણુધીર. ૧૩
 ખાન ને જોજી રામજીને ધણા રે, સંખ્યા નહીં સરદાર; ૧૪
 દટકનણે આંક કિમ વાલીએ રે, પાલાતણે નથી રે પાર. ૧૪
 પવન રાંમજીને પંખો કરે, દીવડીયા અંદ ને સડ; ૧૫
 આગા અસ્તાઆ લેઈ રણા, બારે મેષ હજૂર. ૧૫
 ગોખ ચઢી મેં નિદાળીયું, દટકનણે વિસ્તાર; ૧૬
 મંદોદરી કરે મુશકે, તુડે પો નવમેર દાર. ૧૬
 કેપઆજ દહાડો ધૂંધળો, મુજ પીયુડા મોરી વાત; ૧૭
 રાણો રાવણ રણ અદ્યે મંદોદરી કેદિ જી વાન. ૧૭
 એક અણચિંતમ્યું આવી મલે, આયોડું યાએ ફાંક; ૧૮
 દેવ લખાવે મંદીં લખે, મોટી ન સો લોક. ૧૮
 દે દે દેવ દયા નહીં, અષ્ટ-પટાવનદાર; ૧૯
 મુજ પીયુ રણ સાંચર્યો, નદી આવે બીજ વાર. ૧૯
 દે દે દેવ દયા નહીં, અલીઅલ એક જ પંચ; ૨૦
 સીતાનો ધણી આવીયો, મુજ પીયુડો નવ લદંત. ૨૦

લંકા ગાંભને ગોદરે રાવણે, રમ્યો રણતાલ તેણીવાર;	
રાણો રાવણ રણ ચઢ્યો, મંદોદરીતણો બતારિ.	૨૧
ઊગતે કીરણે ઝંઝૂલો કાધો, હા કાધાં કહે ચંત:	
દીપે દદામાં દડવડી, જાણે ધન ધોરંત.	૨૨
ઝોઢવા કપિ કાધા શબ્દોદોરે, હડવાડા પાડે હાક;	
કપિ રીંછ વાનર મળ્યા, પાડતા પ્રોઢા ઢાઢ.	૨૩
જાંબુવંત ત્રાડે હનું કરે હોકાર, સુમીવ સાહે ઝાડ;	
અંગદ સુપેણ ઉજળ્યા, પાડતા પોકાર.	૨૪
મદાના ગુંજર ધુમધુમે, રથના ધુમકાર, પાડતા તે પ્રહાર;	
ઝોઢવા ગુણ મુગળ બાપી, રામે કાધો ધનુષ્યદંકાર.	૨૫

કડવું ૧૪મું

ચંદ્રિકૂટાચળ તાલ, મળ્યા કપિરાલ, ઊગતે સુર સુ સોરણીયા;
 રામનો રણનંગ, જાણી અખળંગ, ઈંદ્ર બેસી વિમાન જોવા ચઢીયા. ૧
 કરડે કપિ દંત, ગાળે ગિરિશંગ, ત્રુટે ચિરમધ, ઢળે ઢળીયા;
 દેઈ તે દહાક, વાળે વીરહાક, પડે રોષ હાક, ચીસે ઢળીયા. ૨
 ખળહળે લોહી ખાલ, જ્યાંતા ખધાલ તોખાર; સો ઢમ વળીયા
 કાધો રિપુહોમ, દેઈ ખાંધ ધોમ, ઊડ્યા અંગ રોમ, ઉભા વળીયા. ૩
 ગડડે જાંબુવંત, હાકે હનુમંત, ઈન્દ્રિત ને હનુમાન આચડીયા;
 હનુ કરે હોકાર, મદાના ગુંજર, તાંહાં કુંભકર્ણને લક્ષ્મણ આચડીયા. ૪
 ભાજંતે ગામ, રાખ્યા ઝેક કામ, ત્યાંહાં રાવણ રાંમ ધાવે મળીયા;
 કવિ કરે વખાણ, સમરે પુરાણ, સાધે ગુણતા કવે દશ કંધરીયા. ૫
 કને દશકંધ, તાણ ગુણકંધ, જાણ અધમંદ્ર રાહુ ગળીયા. ૬
 રાવણનાં વાદનાં દશ વૈણ, જાણ શંખમેર, માર્યા નાલકેર પૂજા ચઢીયા;
 રણનાથજનો રણનંગ, જાણી ઈંદ્ર બેસી વિમાન જોવા ચઢીયા. ૭

છેદી વીશ અંગ, કીધૂ દેહલંગ, લસીને ચોરંગ મું લડયડીયા;
 રસો રહે રામ, પામ્યો નિજ કામ, ખેસીને વિમાન, વૈકુંઠ ગયા. ૮
 ત્રુટે કડીઆલ, ફૂટે અણીઆલ, વાજે વીર બાણ આરાં પરીયા;
 હોય વધુ કાટ, વાજે અર્ધાઆર, તે જાયે ષટ્સુ સોંસરીયા. ૯
 માર્યા સર્વ ભીર, કાપ્યો રઘુવીર, સાલો શરધીર, સો સેહલીયા;
 કાપ્યો કપિ કાળ, કાઢી અંતરાળ, ૪૦ ગજે ઘાલી માળ, કેમ્પ કુલીયાં. ૧૦
 ઢોળ દમકતે, દદામા દમકતે, ધટા વાગે, નાદશું ધમધમીયા;
 નિપન્યો રણજંગ, ગગાનો તરંગ, મહિ નવરંગ, કયા લખીયા. ૧૧
 રઘુનાથજીનો રણજંગ, જાણી ઈંદ્ર ખેસી વિમાન જોવા ચઢીયા,
 વનિયો જન વાણ, જીત્યુ જગવાન, ઝપિ વાદ્ધીક કવિ કહીયા. ૧૨
 જયો રણયાગ, કીધો ચાર ભાગ, આપ્યો મહા ત્યાગ, લંકા દરીયા;
 વનિયામુખવાણ, ગાયું ગુણ જાણ, સતી જગવાનજી લેઈ વળીયા ૧૩

કડવું ૧૫ મું

ઢોલ ધમકતે જનકી લેઈ વળીયા, દેવતા લાગ્યા પાય;
 સાય સજોડો ઘોડે ધૂમણી, ત્યાંહા વનિયો વધામણી જાય. ૧
 રાણી સીતા સુંદર સદન સોહામણી, વર પાંખી છે રઘુનાથ;
 વલકલ નાખી વજ્ર પેદિરીયાં, સાથરે સુતાં વાડીમાહે ૨
 રામજીએ ધનુષ ચઢાવીઈ, લક્ષ્મણ પૂરે છે બાણ;
 દશ મસ્તક છેલ્યાં રાવણતણા, અયોદ્યામાહે હવું છે જાણ. ૩
 ત્યાંહા વનિયો વધામણે જાય;
 સાય સજોડો ઘોડે ધૂમણી, સડોડો મગગ ગાય ૪

કડવું ૧૬ મું

૪૧ રામ આયે રામ નગર અયોદ્યામાંલ રે;
 કર્યો રણગાર પેદિયો પીતાંગર, રામ વધાવા જાણ રે. ૧

૩૯ સુંસરા, આરપાર. ૪૦ આતરડા ૪૧ સરખાવો પ્રિમાનદ-
 રણયજ્ઞ, કડવું ૨૧ મું

એક જન સિંહાસન લીનો, એક વળા એક લળી શીર નામે, 1
 એક સખી મોતીડે વધાવે, એક રાંમના ગુણ માવે. 2
 તવ હર્ષે લોક નગરનિવાસી, તવ હૃદ્યા કૌસલ્યા માય રે;
 સખગન ઉલટ અંગ ન માય રે. 3

કડવું ૧૭ મું

રામનાંમ આધાર, હમારે રાંમનાંમ આધાર, 1
 રાંમનાંમપર પ્રીત ન ઉપની, તેહનો શો અવતાર, અમારે. 2
 પકન ગુણ ફૂં ફૂં ન જાણું, કવણ ઉપાડે પાર:
 આયુ ઘટે ને જરા વ્યાપે કધે બેડો કાળ. અમારે. 3
 વેદ પુરાણ શાસ્ત્ર એમ બોલે, રામ કિતારે પાર;
 વળિયો હઠે માય મુજે, તે પામે પદારથ આર. અમારે. 4

[ઇતિશ્રી 'રણગંગ' સમાપ્ત સંપૂર્ણ શુભમસ્તુ ॥ શ્રી ॥ સંવત્ર
 ૧૭૪૦ વર્ષે માધ માસે શુક્લપક્ષે સપ્તમીયાં રવિવાસરે લખી ॥
 લખીતં દેવે શ્રી પં. હીરજી ॥ રણગંગનાં કડવાં ૧૭ ॥ શુભમસ્તુ ॥
 દેવે શ્રી પં. સોમેશ્વર મુખદેવની મોપડી લખી છે. ॥

મગ્નપૃષ્ઠ કટિગ્રીવા, વદ્મસુષ્ટિરઘોમુપમ્ ।
 કષ્ટેન લિખિતં ગ્રંથં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥]

શબ્દ-કોષ

[પહેલો આંકડો 'મૂળપદ' બતાવે છે; બીજો આંકડો 'ટીકા' નો છે; વિશેષ-નામનો પ્રથમાક્ષર મોટો બતાવ્યો છે. 'સૂચિ' માં વ્યુત્પત્તિના શબ્દો, પૌરાણિક સ્થાપાત્રાદિ, પરિચય તથા વિધિષ્ટ શબ્દોનો સમાવેશ કરેલો છે.]

અક્ષ	૫૩, ૧૩૨	આપ	૪૩, ૧૨૪
અપોરી	૧૯, ૧૦૩	આણે	૧, ૮૧
અઠાર પુરાણ	૧, ૮૪	ઈદ્રિનિત	૫૩ ૧૩૨
અઠાણી	૧૦, ૯૫	ઉત્પત્તા	૪, ૯૦
અણી	૫૧, ૧૩૦	ઉત્પાત	૫૧, ૧૩૦
અતિશય	૫૩ ૧૩૨	ઉપરણી	૬, ૯૨
અત્રિ	૭૬, ૧૫૨	ઊંટ	૧૬, ૯૮
અઠ્યાય	૪૧, ૧૨૨	એહેવાતન	૨૨, ૧૦૭
અમાસ	૨૪, ૧૦૯	એળે	૧, ૮૧
અમી	૭૫, ૧૫૦	ઓમરાળા	૪૦, ૧૨૨
અવનર્વા	૬, ૯૨	ઓવારણી	૨૬, ૧૧૨
અબ્દ યોગ	૨૫, ૧૧૧	ઠાણું	૧, ૭૯
અસર	૩૫, ૧૧૦	ઠાણૂક	૩૮, ૧૧૯
અસવાર	૬, ૯૨	ઠપિકુંજર	૪, ૮૯
અસ્ત્ર	૫૧, ૧૩૦	ઠણી	૫૬, ૧૩૪
અગ	૩, ૮૬	ઠરણ	૧૬, ૯૮
અરખી	૬, ૯૨	ઠણું	૨૪, ૧૧૦
આચારણ	૩, ૮૭	ઠણડી	૧૧, ૯૫
આશુએ	૨૪, ૧૧૦	ઠંથ	૬૨, ૧૩૮

સારથી	૪૩, ૧૨૪	છૂટપા	૪, ૮૯
સાલક	૨૨, ૧૦૬	છેહ	૫૬, ૧૩૪
સંગરા	૪, ૯૦	છોછ	૫૦, ૧૨૯
ફેટે	૫, ૯૦	જટાયુ	૭૬, ૧૫૨
ફેરિ	૧૧, ૯૬	જન્મેજ્ય	૧, ૮૩
ફોણી	૧૮, ૧૦૨	જરકશી	૬, ૯૨
ખટકશન	૨૫, ૧૧૧	જલુલ	૫૪, ૧૩૩
ખાસા	૧૪, ૯૭	જાળરી	૬૭, ૧૪૧
ખૂટે	૪૧, ૧૨૩	જામ્બુવાન	૨૩, ૧૦૮
ખેડી	૬૧, ૧૩૭	જન	૧૧, ૯૬
ગણપતિ	૧, ૭૯	જુહાર	૨૩, ૧૦૯
ગેહ	૧૩, ૯૭	જોગ (અણ)	૭૩, ૧૧૧
ગેહલો	૧૦, ૯૪	જોળન	૧, ૮૧
ગોખ	૩૧, ૧૧૫	ઝો	૨૫, ૧૧૨
ગોમિસ્સનમ	૭૬, ૧૫૨	ઝરખા	૫, ૯૧
ગોઝારો	૫૬, ૧૩૪	ઝુઝાર	૬૪, ૧૩૯
ઝત્યો	૪૧, ૧૨૨	ટાંગો (મુખ)	૬૧, ૧૩૭
ધાણ	૫, ૯૧	ટટોળે	૧૯, ૧૦૩
ધેરા	૪, ૯૦	તસ્મિા તોરણ	૭૬, ૧૫૩
ચકચૂર	૩૫, ૧૧૭	તારક	૧, ૮૧
ચપાણા	૨૧, ૧૦૫	તાલ	૬૫, ૧૩૯
ચિત્રકૂટ	૫૬, ૧૩૪	તેત્રીસોઠિ	૬૬, ૯૯
ચોકી	૫, ૯૦	તોખાર	૧૦, ૯૫
ચોડો	૨૮, ૧૧૩	તઠ	૩, ૮૭
ચોહોપાસ	૪, ૯૦	ત્રાડે	૫, ૯૦
છત્રીસ હથિયાર	૨૬, ૧૧૧	ત્રિજટા	૩૯, ૧૨૦
છળ	૫, ૯૧	ચઠા	૭૦, ૧૪૪

દક્ષિણ દિશા	૧૬, ૬૮	પરમવતો	૩૮, ૧૧૯
દક્ષિણ	૫, ૬૧	પરમભાગવત	૩૪, ૧૧૬
સ દિગ્ગમજ	૪, ૮૯	પરાજી	૭૩, ૧૪૭.
સ દિશ્પાલ	૪, ૮૯	પત્ન	૫૬, ૧૩૪
પામે	૨૧, ૧૦૬	પરગુરામ	૧૬, ૬૯
પાટ	૪૦, ૧૨૨	પ્લવંગ	૪, ૬૦
પાયા	૨૧, ૧૦૪	પરીક્ષિત	૧, ૮૩
પેસાઈ	૭૮, ૧૫૫	પ્રતિભોધ	૪.૮૯
પોદોવટ	૫૪, ૧૩૩	પાજ	૨, ૮૬; ૨૨, ૧૦૮
પરાધર	૧૬, ૬૯	પાખર	૬, ૬૨
પીજ	૭૫, ૧૫૦	પાખે	૨૫, ૧૧૧
પીર	૫૬, ૧૩૪	પાતક	૪૮, ૧૨૭
પૂખગી	૧૫, ૬૮	પાટવી	૯, ૬૪
નવકુસ નામ	૮, ૬૪	પાપરા	૧૬, ૬૯
નવધા કાકિત	૧, ૮૨	પાલવ	૭૦, ૧૪૩
નાના ભાત	૬૯, ૧૪૩	પાવનપુરી	૫૯, ૧૩૬
નારદ	૭૩, ૧૪૮	પાળો	૪૦, ૧૨૨
નિપાવે	૧૮, ૧૦૧	પ્રાશિત	૪૮, ૧૨૮
નીસાજી	૫, ૬૧	પુરાણ (સદાજી)	૧, ૮૪
નેત્ર	૩૧, ૧૧૪	પુરાણ સંખ્યા	૧, ૮૪
નોતમ	૭૬, ૧૫૩	પૂઠળે	૫૦, ૧૨૯
પડછદા	૫૫, ૧૩૩	પે	૧૧, ૬૫; ૪૧, ૧૨૩
પડા	૩૦, ૧૧૪	પેર	૩૮, ૧૨૦
પણુ	૩૫, ૧૧૭	પોથી	૫૦, ૧૨૯
પન્નગ	૪, ૬૦	પોહોત્યા	૨૪, ૧૦૬; ૪૩, ૧૨૪
પદ	૨, ૮૬	પોળ	૪, ૬૦
પરજળી	૩૭, ૧૧૯	ખત્રીસ (સદાજી)	૩, ૮૮

બાકરી બાધવી	૨૧, ૧૦૫	માસ્તિય	૧૬, ૯૯
બુહારે	૧૮, ૧૦૧	માળ	૬૧, ૧૩૭
બૂંબાણ	૫, ૯૧	મીટ	૨૯, ૧૧૩
બાકળા	૪૯, ૧૨૮	મૂઝ	૧૭, ૧૦૦
બાઝયા	૩૬, ૧૧૯	મેડી	૬૧, ૧૩૭
બાધી	૩, ૮૬	મેઝાર	૩૭, ૧૧૯
બાપ	૪૪, ૧૨૫	મોડ	૨૪, ૧૦૯
બીલ	૫૫, ૧૩૪	મોલ	૨૪, ૧૦૯
બુધુ	૫૦, ૧૨૯	મોઝિયા	૬, ૯૨
બજુ	૪૧, ૧૨૩	રમિયા	૬૨, ૧૩૮
બકિત	૧, ૮૨	રજુપત	૩, ૮૭
બરત	૭૬, ૧૫૨	રંગડે	૬૦, ૧૪૩
બધુ	૬૨, ૧૩૮	રામ	૧, ૮૧
બીને	૬, ૯૨	રામાનણ	૨, ૮૫
બીડ	૧૯, ૧૦૩	રાશે	૨૯, ૧૧૩
બીંડપુ	૫૦, ૧૨૯	રિપ્ટ	૬, ૯૩; ૭૩, ૧૪૭
બર	૭, ૯૩; ૪૦, ૧૨૧	રુધિરની નદી	૩૬, ૧૧૮
બોપરાં	૬૧, ૧૩૭	રકયા	૨૪, ૧૧૦
મજરો	૫, ૯૨	રોળ	૨૪, ૧૦૯
મગ	૪૯, ૧૨૮	સચમથ	૩૫, ૧૧૭
મકુ	૭૫, ૧૫૦	લોહી	૨૯, ૧૧૪
મદનમેર	૬૯, ૧૦૩	લ્હાય	૧૫, ૯૮
મસાલણી	૧૦, ૯૫	વઠારે	૬૬, ૧૪૧
મહેતા	૭૭, ૧૫૫	વણુસાડયા	૫૦, ૧૨૯
મીડી	૫૬, ૧૩૪	વરસાત	૭૫, ૧૫૦
મનચુકન	૪, ૯૦; ૨૪, ૧૧૦	વણુ	૨, ૮૫
મામ	૬૮, ૧૪૨	વડી	૧૬, ૯૯

વાળિન	૧૦, ૬૫	અવશ્યમક્રિત	૧, ૮૨
વાટે	૪૦, ૧૨૧	શ્રીરંગ	૪, ૮૯
વાન	૬, ૯૨	સમ	૬૨, ૧૩૮
વાયક	૩૮, ૧૧૯	સમારે	૭૬, ૧૫૩
વાલી	૧૬, ૧૦૦	સમ ત્રાપિ	૩૧ ૧૧૫
વાજ આબ્યે	૨૦, ૧૦૩	સરુવે	૩, ૮૮
વાદાણું	૪૯, ૧૨૮	સરાથ્ય	૭, ૯૩
વાંકુ	૧૬, ૯૯, ૧૦૦	સપ્તદ્વીપ	૧૪, ૯૭
વાંકુશી	૫૩, ૧૩૩	સંપુટ	૬, ૯૩
વિધિ	૧૮, ૧૦૧	સાત પાતાળ	૪, ૮૯
વિનતિ	૩, ૮૮	સાર	૧૭, ૧૦૧
વિનંતિ	૩, ૮૮	સાહેર	૧૭, ૧૦૦
વિબીયથ્ય	૩૦, ૧૧૪	સાન	૨૧, ૧૦૫
વિમાન	૭૨, ૧૪૬	સાંસ	૨૪, ૧૦૯
વિમાસ્યું	૨, ૮૬	સુલોચના	૫૨, ૧૩૨
વિષ્ટિ	૩, ૮૬	સુમીત્ર	૨, ૮૬, ૪, ૧૦૦
વિશ્વામિત્ર	૭૨ ૧૪૬	સૂતાર	૨૯, ૧૧૩
વીજળી	૫૨, ૧૩૧	સેજ	૬૨, ૧૩૮
વીધું	૭૦, ૧૪૩	સે	૪૦, ૧૨૧
વીંટી	૬, ૯૨	સોડ	૬૯, ૧૪૨
વોહોણું (વિહોણું)	૫૫, ૧૩૪	સોહાય	૧૯, ૧૦૩
વૈશ્યવર્ગેદો	૩૪, ૧૧૬	સોદર્શા	૬૫, ૧૦૪
ચક્ર	૫૯, ૧૩૭	હસ	૪૦, ૧૨૧
ચમરી	૭૬, ૧૫૨	હનુમાન	૨૩, ૧૦૮
કર	૨, ૮૩	હરિમાળા	૭૨, ૧૪૫
ચુક	૨, ૮૩	હીક	૬૬, ૧૪૧
છોંડ	૬, ૯૩	હેત	૨૧, ૧૦૬

પ્રો. મંજુલાલનાં કાવ્ય - સંપાદનો

- ૧ સુદામા ચરિત્ર (પ્રેમાનંદ તથા બીજા આઠ કવિના) (૧૮૨૨)
- ૨ રણચંદ્ર - (૧૯૨૪; ૧૯૨૯; ૧૯૧૧)
(પ્રેમાનંદકૃત, વળિયાકૃત 'રણ'ગ' સાથે)
- ૩ અભિમન્યુ આખ્યાન (૧૯૨૬; ૧૯૪૬)
(કવિ તાપીદાસકૃત: પૂર્વકથાન્વેષણ તથા દેહસકૃત 'અભિવન જાંઝણુ' સાથે)
- ૪ પંચકૂંડ (કવિ શામળમટ કૃત), (૧૮૨૬)
કથાના મૂળ ભતાવતી પ્રસ્તાવના સાથે
- ૫ માધવાનલકામકંદલાપ્રવંધ (૧૯૪૧)
કવિ ગણપતિકૃત ૨૫૦૦ ફૂટાનું મહાકાવ્ય (ગા. એ. સિરિષ)
- ૬ સદયવત્સ ધીરપ્રવંધ (સં. ૧૪૫૦ આસપાસ)
કવિ બીમકૃત (સાદુવ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, બિકાનેરદ્વારા)
- ૭ તલાખ્યાન કવિ પ્રેમાનંદકૃત (કડવા ૨૫-૫૦) (૧૯૧૧)
- ૮ વલ્લભભટ્ટની વાણી (૧૯૧૨, સરત સાહિત્ય)
(શક્તિના સ્તોત્ર-'ગરબા' રચનારનો કાવ્યસંગ્રહ)
વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે
- ૯ મીરાં-એક મતન: (૧૯૫૯)
(જીવન-કથા તથા કાવ્ય-રસદર્શન અધ્યતન સંશોધન સહિત)
- ૧૦ ભ્રમરગીતા શ્રેણેકેવકૃત સં. ૧૬૦૮ તથા બીજી રચનાઓ:
ડો. ચીમનવાવ વેદ સાથે (૧૯૧૩)
- ૧૧ ગનીમની લડાઇનો પવાડો (૧૯૧૪)
ઈસ ૧૭૦૫ના પ્રસંગસંબંધી વિચનાયની રચના + બી. ગણેશકૃષ્ણ ગોખલે સાથે
- ૧૨ ચતુર્દશરાસસંગ્રહ
(ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરિષ, હરે પ્રગટ થશે)
- ૧૩ સંસ્કૃતપારસિક કોષ સમુચ્ચય
(ગા. એ. સિરિષમાં પ્રગટ થશે)

પ્રો. મંજુલાલનાં સાહિત્ય-વિવેચનો

- ૧ પદ્યાત્મક લોકવાર્તાઓનો ઇતિહાસ
('મધ્યકાલના સાહિત્યપ્રવાહો'માંનાં પ્રકરણ પૃષ્ઠ ૧૨૦, રૌપ્યલ : ૧૯૨૭)
- ૨ વાર્ષિક સમીક્ષા : સને ૧૯૩૮નું ત્રીજું વર્ષ વાહ્મય (૧૯૩૯)
- ૩ Main Currents in Mediaeval Gujarati Literature
(પૃ. ૪૦ રૌપ્યલ; ગુજરાત રિવિયુ સોસાયટી જર્નલ; ૧૯૪૦)
- ૪ "ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો-પદ્યવિભાગ" (પૃ. ૮૦૦) (૧૯૫૪)
- ૫ રેવાને તીરે તીરે : નર્મદાના પ્રવાહનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (૧૯૫૮)
- ૬ Cultural History of Gujarati: Pre British Period:
(૪૦૦ પાન કાઉન ચાર પેજ, ૯૦ ચિત્રો સહિત) (૧૯૬૫)
- ૭ "Gujarat: its Art, Heritage"
(૬૬૨ વસનજી વ્યાખ્યાનો) (પ્રેસમાં)
- ૮ સાહિત્યકાર પ્રેમાનંદ (૧૯૩૮: અદ્યતન સંપાદન પ્રેસમાં)
- ૯ સાહિત્યકાર શામળભટ્ટ (૧૯૪૦)
- ૧૦ સાહિત્યકાર અખો (૧૯૪૯)
- ૧૧ લલિતકલા અને બીજા સાહિત્ય-લેખો
(૨૧ સૌ. ચૈતન્યબાપા મજમુદાર દ્વારા;) (૧૯૩૭)
- ૧૨ Development of Gujarati Literature: 1907-1939
દી બા કૃષ્ણલાલ ઝવેરી દ્વારા (૧૯૪૧)
સાહિત્યસંશ્લેષ પ્રમાણે મોડર્ન રિવ્યુમાની નોંધ
Review of Literary Criticism in Gujarati
(પૃ. ૪૮, કાઉન; ૧૯૪૧) ના લેખ સાથે
- ૧૩ ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિચય પુસ્તક '૧૬, બીજું' (૧૯૩૨, ૧૯૩૪)
- ૧૪ 'લોકસાહિત્યમાળા'માં લોકસાહિત્યનું સંપાદન (૧૯૬૦-૬૫)
- ૧૫ તિલોત્તમા (અપસરા-સૃષ્ટિની વાર્તા) (૧૯૨૨)
-એલુલા (મનસાદેવીના માદાત્મ્યની બંગાળી લોકકથા) (૧૯૩૪)
'દસે આંગણિયે વેડ':
(૧૯૬૧)
'લોકકથાના લેખકોની નવલિકાઓનું' સંપાદન